

ТӨРӨДОХ НЕДӨЛ

5

М. А. Күжүгет
Л. Х. Ооржак
Е. Т. Чамзырын
А. С. Шаалы

Төрээн чогаал

Нийти өөредилге черлеринге
өөредилгэ номуу

5 класс

Өөредилгениң федералдыг күрүнэ
стандартызының негелдөлөринге дүүштүр
тургускан үндүрүлгө

Тыва Республиканың өөредилгэ
яамызы сүмөлээн

Кызыл — 2022

ББК 83.3 Ту
К88

Эртем талазы-бile редактору *A. С. Шаалы*, педагогика эртемнериниң кандидады, доцент.

Рецензентилери *K. Б. Доржу*, филология эртемнериниң кандидады, доцент. *E. Б. Ондар*, дээди категорияның тыва дыл болгаш чогаал башкызы.

Өөредилгэ номунау I, II кезээнниң басняларын *M. А. Күжүгет*; III кезээн *E. Т. Чамзырын*; II, IV-VII кезектерин *L. Х. Ооржак*; эртем-методиктиг утказын *A. С. Шаалы* тургускан.

Тускай демдеглелдер:

- — номчаан чогаалывысты сайгараалы;
 - — бодун өндөрлөх бодалың илерет;
 - — улуг улус-бile демнежип ажылдаалы;
 - — немелде медээлөрни дилээли;
 - — шинчилел ажылын чорудаалы;
 - — чогаадыкчы номчулга;
 - — литература болгаш уран чүүлдүү өске хевирлери;
 - — чугаавысты сайзырадылы.
 - — эштери-бile демнежип ажылдаары.
-

Күжүгет М. А. болгаш өскелер-даа.

К88 Төрээн чогаал. 5 класс. Нийти өөредилгэ черлеринге өөредилгэ ному.
— Кызыл: Национал школа хөгжүүдөр институт, 2022. — 232 ар.

ISBN 978-5-6048088-0-1

Өөредилгэ ному РФ-тиң ӨФКС-тиң негелдөлөрингэ дүүштүр ортуумак нийти өөредилгэ черлеринге 5–11 класстарынга тыва аас чогаалы болгаш литературада чижек программага даянып кылдынган.

ББК 83.3 Ту

ISBN 978-5-6048088-0-1

© Авторы-составители М. А. Күжүгет, Л. Х. Ооржак,
Е. Т. Чамзырын, А. С. Шаалы, 2013, 2016

© Рисунки художника В. Донгака, 2013, 2016

© Институт развития национальной школы, 2013, 2016, 2022

Все права защищены

Ном дугайында сөс

«Эртинени черден казар, эртемнерни номдан тывар» деп чоннуң үлегер домаанды чугаалааны дег, кандыг-даа эртемниң үндезини — ном. Ном — бистиң сүмелекчивис, өңнүүвүс, дагдыныкчывыс. Ол биске кандыг-даа таварылгада эргежок чугула сүмелерни бээр, бажыңга, орукка, өске черге-даа барганывыста, бисти чалгааратпас өңнүүвүс; ону-мону кыл, ындыг болурга — эки азы багай деп сургап чоруур башкывыс.

Номну сонуургап номчуур кижи ооң маадырлары-бile кады өөрээн, хөлзээн, каттырган, девидээн, сагыш човаан, хомуудаан, ыглаан... орап; олар-бile каяа-даа, четкеш кээр, бодун чогаалда маадырларның бирээзи кылдыр санай берген-даа олурап. Тываның улустун чогаалчызы С. Сарыг-оолдуң бижээни ышкаш, «өскүс оолду бектиг кул, малының манаакайы¹, паштың туткуужу» кылып чораан үелерниң каржы-хажагайынга кады хилеп, муңгараар бис; О. Саган-оолдуу ышкаш «төрээн чериниң адын адап чаалажып чораан» хып дээн чалтын назынныг эрестерниң маадырлыг чоруун магадаар бис...

Ном биске эргежок чугула билиглерни бээринден ангыда, чарааш мөзү-бүдүштүң, кижизиг аажы-чаңың, байлак сагыш-сеткилдиң үлегерин база бээр. Ном номчууваска, сагыш-сеткил ядараар, чүнү-даа билбес, мугулай чорук чамбы-дипке тергиидей бээр.

Ном дугайында бүгү делегейниң сураглыг кижилери чарааш ханы уткалыг бодалдарны бижээн. Улуг орус литература сайгарыкчызы В. Г. Белинский: «Ном дээрge бистиң үевистиң чуртталгазы-дыр... Номну номчуурда, шын шилилгени кылыр ужурулуг бис... Шын эвес шилиттинген номнаар чүнү-даа ном-

¹ *Манаакайы* — мал кажаазының чоогунга эрги тон, алгы-кеш-бile кижизиг хоютку кылып каар — оон бөрү коргар; *манаар* дээн сөс.

чуваанындан дора» дээн. Француз чогаалчы А. Доде: «Номнар – эц-не шынчы өңүктер. Амыдыралдыц берге үелеринде олар-бile сүмележир бис. Олар кажан-даа бистен хая көрүнмес» деп чугаалааны шын.

«Эптиг байдал тургустуна-ла берзе, номнардан касканнан. Бодуң чуртталганда хөй янзы номнарны ажып, катап номчуп көөрүн кызыдып чор» — деп, библиограф, чогаалчы Н. А. Рубакин чагаан. Эрте-бурунгу рим философ Цицерон «Ном чок бажың сагыш-сеткили бай-байлак эвес, «өлүг» мага-ботка дөмей» дээн.

Амгы шагның кижилери үе-шагның аайы-бile колдуу-ла ном номчувас, телевизор көөр, интернет ажыглаар апарган. Сонуургаар чүүлү колдуу-ла дайын-чаалыг оюннар, кинолар болу берген. Эмин эрттир оларга хандыкшырга, кижиниң кадыы үрелип, сагыш-сеткил аарындан аарып болур. Электроннуг номнарны номчууру ажыктыг, ынчалза-даа холга номну тудуп, боданып, катап-катап эглип келгеш, номчууру черле дээр.

Кижи чааш чүүлдерни эгезинде авазындан, ачазындан дамчып келген төрээн дылынга билип алыр. Ынчангаш тыва чогаалдарны сонуургап номчууру чугула.

Тыва төрээн чогаалывыстың оранынче аян-чоруундар уттун-дурбас болзун, уруглар!

Степан САРЫГ-ООЛ

Ном

Күзел-сорууң хостуг шөлээн,
Күштүг, чоргаар чурттаар дээштиң,
Билиг сүрүп кызып чоруур
Биче чашка чагыг, сүме:

Дээрниң адаа, черниң кыры
Делгем, хостуг өртемчейде
Улуг, мерген, чаагай, чырык
Угааныглар дыка көвей.

Оглу, кызы салгакчыга
Олар ышкаш ынектар хөй.
Кажан шагда чарылбайн,
Кады чуртташ чоруксаң кээр...
Владимир Ильини,
Пушкинни, Горькийни —
Өлбес, мөңге чырыткылар —
Өөредилгө номнары дээр.

Эртинени черден казар,
Эртемнерни номдан тывар.
Узуп ижер суг дег херек
Угаан, билиг далайы — ном!

-
- 1. Шүлүкте илереттинген бодалдар үстүндө ном дугайында киир-ген бодалдар-бile дүгжүп турар-дыр бе, уруглар?
 - 2. Өөредилгө номнарын чүге «өлбес мөңге чырыткылар» дээрил?
 - 3. Шүлүк кымның адындан бижиттинген деп бодап тур силер? Харыныарны шүлүкте сөзүглел-бile бадыткаңар.
 - 4. Владимир Ильин, Пушкин, Горький деп кымнарыл? Кыска дыңнадыгдан бижицер.
 - 5. Бо шүлүкте «узуп ижер суг дег» деп деңнелгени чүге ажыглаа-ныл? Делгеренгей харыыдан берицер.
 - 6. Делегейниң сураглыг кижилериниң ном дугайында бодалдары-ның утказын бадыткап, делгеренгей харыыдан берицер.
-

Юрий КЮНЗЕГЕШ

Сиген шөлүнде

Кадыыр бизин кылаш кылдыр
Карбап орган оолдан чайлап,
Курлак чыгыны терең сиген
Куспак-куспак дүжүп турган.

Шынаа дургаар кадыыр эштип,
Сыртык салып, ширтек сырыйп,

Ээтпек ай дег, уулза чуруп,
Элче улам дөгүп орган.

Хылыш каңны оттук ышкаш
Кызаңнадыр шалывышаан,
Изий берген шалышыш дашты
Идиктээш, оол хая көрген.

Эптиг дүрген карбавышаан,
Эштип чоруур кастанар ышкаш,
Бригаданың оолдары
Бир шин далаш чаржып орган.

Хымыс көгээр чөлээн хадың
Кырлаң ажыр бажы көстүр
Хөлөгези чөөн чүкчө
Көстүп-херлип бар-ла чыткан.

Хавак дерин чода туткаш,
База катап кезип кирген.
Баарында хөл улам тода –
Балык-байлан чемнеп келген.

Карбаш кылган саны-бите
Хадың сыптыг богаа кадыыр,
Чарааш хөлгө адaarгаан дег,
Чайыннаары улам дендээн...

-
1. Бо шүлүктө көдээ ишчилерниң кандыг ажылын көргүскенил? Бында кымнар киржип турар-дыр? Сөзүгледен бадыткаңар.
2. Сигенчилир канчаар ажылдап турарыл? Оларны чүге деңнээндир?
3. Дараазында одуругларның утказын канчаар билип турар силер, тайылбырлаңар.

Шынаа дургаар кадыыр эштип,
Сыртык салып, ширтек сырыйп,

Ээтпек ай дег, уулза чуруп,
Элче улам дөгүп орган.

4. Сигенчилерниң ажылдаан үезин тодарадып, сөзүглелел-бile бадытканар.
 5. Шалышыш, курлак, богаа, уулза, сырып, дөгүп, көгээр деп сөстерниң тайылбырын кылыңар.
 6. Шүлүктү аянныг номчааш, шәэжилеп алыңар.
-

ДЕҢНЕЛГЕ

Деңнелге дээрge кандыг-бир чүвени азы болуушкунну өске бир чүвеге азы болуушкунга дөмейлээрин ынча дээр.

Ооң сорулгазы — чогаалдың маадырларын азы болуушкуннарын номчукчуга көску болдуруп, ооң утказын улам ханы илередип, сагыш-сеткилди хайныктырып, ук чогаалды ханызы-бile шинцгээдип алрынга дузалаар.

Деңнелгени таарымчалыг ажыглаанындан чогаалдың сөс-домаа уран-чечен болуп, ооң утказы улам тодараар. Йинчангаш ук чогаал сонуурганчыг база уттундурбас болуп артар. Чижээ, Ю. Кюнзегештиң «Сиген шөлүнде» деп шүлүүнде дараазында *Ээтпек ай дег, эштип чоруур кастар ышкаш, чарааш хөлгө адaarгаан дег* деп деңнелгелерниң дузазы-бile *уулзаны, чаржып орган оолдарны, кадыырның чайыннаарын* чеченчилип деңнээн.

-
1. Деңнелге деп чүл?
 2. Деңнелгелерниң чогаалга ужур-дузазын чижектер-бile бадыткан чугаалаңар.
 3. Чогаалдардан 5–8 деңнелгелерни тыпкаш, литература кыдыраажынга бижээш, тайылбырланар.
-

Степан САРЫГ-ООЛ
Эдер амытаннар
(«Аңғыр-оолдун тоожузы» деп романдан)

Бир эртен-не удуп-оттуп чыдарымга, хөглүг-омактыг садырткайндыр хып чыдар отта паштың шыыгайндыр хайнып турарын, шай согаажын бичи-даа сагылчак чок, дески аянныг сиртиңейнип орарын дыңнааш, улам таалап удааш, калган авам, ачамны дүжей берип-тир мен. Ачам ийи холун берзенип каапкан тараа соктаан, авам хоюг сарыг шайын хайындырып, чунуп-чунуп, чоон кара чаштарын адыш сыңмас кылдыр суйбагылааш, эгиннерин ажылдыр угдунаасын кылдыр шывадагылааш, хөлге хонупкан кас дег кылдыр мойнун кагыгылааш, диштерин ак чайт кылдыр хұлумзұрбушаан, ачамга чугаалап олур:

— Оолдарың, кыстарың тура халызын, ыяқ тоннанып алзын, шуглак-дежәэн чарапшыр чып каапкаш, шупту барып буга суунга чунуп-чунуп, кәэп чемнензиннер, тарааң дүрген соктавыт шүве. Мәәң Аңғыр оглум бодунуң кызыл мадарын долдур тарааны өремелеп чиир кежәекей-ле болгай. Оон акызыбиле кады казыразынга ушкаждып алгаш, ырлажып, хоюн кадарып чораайлар aan.

Авам бистиң аяктарыбысты дөгерезин дизе каап алган, мөңгүн билзектерлиг хөлчок аккыр чымчак холу-бile согааштан, шыырак кижи соктаарга, изий берген, ам-даа чылыг хевәэр тарааны үлештирип каап-ла олур. Аяктар мырыңай долгулаан. Авамның ол холу-бile каап берген чеминиң амданынг, чемзии кедергей-ле! Өремелиг тарааның ырактан чыды-ла өзүм әдип келир. Шак ындыг тарааны дөгере чипкеш, куруг аяамны безин чылгаарымга, амданы хевәэр...

— Оолдарым, туруңар! Эртенги сериинде хой кадарып чоруур силер — дизе-ле, кырган-авам ээнзиргей самдар өөвусте шаарын хайындырып алган, акым биле мени оттурган олур. Хүн тоганада¹ безин дегбәэн, эрте. «Ах, ам чаа көрген дүжүмнү

¹ Тогана — хараача.

көрбүшаан, ол хевээр одунмайн, өлү-даа берген болзумза, кандыг аас-кежиктиг болур ирги мен!» деп бодап хомудааш, хөөкүй кырган-авамны ол душта сактырымга, кандыг-ла-бир кезээде чылыг эвес ээн кара өгдө өэрөннээн хөлөгезиг-даа, өртөң кара төшсүг-даа. Тонумну бажымга эштилкеш: «Дүжүмде-даа болза, ол аякта тарааны авамның холундан ап чип алган болзумза, айда-даа кайын аштаар мен!» дээш, катап удуп, ол дүжүмнү көрүксеп, кызып-кызып караам шимеримге-даа, хоржок. Чүрээм согары дам барып, уйгум, бо оранда чок авамны алган аза ышкаш, чиде халый берген.

— Чуге-ле элекке оттура бээриң ол ирги але, кырган-авай! Авам, ачамны хөлчок-ла эки дүжеп чыдырымда, оттурдуң көрем! — деп шугулдавышаан, хөөн чо-ок тоннанып алдым.

— Шак мынчан — ойт-көк үнүп, хек эдип турар үеде, ажыглыг¹ кижээ кончуг берге боор чүве болгай, оглум. Мен база-ла бертен хектин өдип орарынга черле удуп чадап кагдым...

— А хектин өдери эки бе ынчаш?

— А күжүр хектин өдеринде багай чүү боор, оглум. Дөрт шагның эң-не экизин сөглөп, өөрүп келир ыраажы-дыр ийин. Эдер-ле амытаннаар дөгере ээлчеглиг, үе-үелиг. Боттарының амыдыралында база бир-ле ужуралын сөглөп кээрлер. Хек үнү бо-дур ам.

Эдер хектин аялгазы
Эзим-каскак тарай берген... —

деп улустуң ырында кирген, тоолда безин кирген ыраажы күшли болгай, оглум.

— Чүү-чүү амытаннаар, кажан-кажан ээлчежип өдер чүвэл, кырган-авай!

— Чазын эртези сүргей сыгырга эдип келир. Ол дугайында база-ла чүү дижип-ле чугаалажыр боор чүве, уттундура берип-тир. Балыкчылар-ла: «Сыгырга эде берген, ам-на ойнай берген-дир» дижип, дүне чырыдып, серээ-бile согуннаан, четкилээн

¹ Ажыглыг — чоок кижизин чидиргеш, хараадап, ханы кажыыдалап чоруур кижииниң байдалы.

туар боор чүве. Бо-ла дырлаа, матпадак деп күштар эде бээрge безин, «Мал-маган сүттeliп — ак шими элбээри ол. «Мат-падак, мат-падак» дээрge, «хойтпак-тарак, хойтпак-тарак!» деп кыйгырып олуарары ол» дижир.

А хек эде бергенде, «сава чуур» кызыл үер, чулук үер-даа улаштыр бадып, ыяш бүрүзү четчиp, чечектелип, ойт-сиген хөлбөцөйниp-ле келир. Дүн дурту-даа кыскалаар. Бай оран тандыныц бүгү-ле кээргелдиг сеткил-чүрээн салып, эриг-баарлыг ээ көрүп келир хайыралыг үези ол. Ажыг кыштыц аагынга, ала частыц кадыынга бажы халайып, балдыры ыrbайып турар арган-дорганныц аксынга көк доора хап, самдар-чанагаштарныц ээгизинге хүн чицнеп келир. Бо-ла түргэдээннерниц: «Тооруктуг долгай тандым... Эзириktig ээр-ле тандым...» суг-суг дигилээр ийикпе, азы:

Бетии чарык ашты бээрge,
Бестен казып чигей-ле мен...
Артыы чарык ашты бээрge,
Айдан казып чигей-ле мен —

дигилеп, чоргаарланып ырлажы бээр үези бо-ла болгай.

... Чай шагда эки ажылдаан кижи — кыш көрбес: малын чай оъду кестириp семиртиp; тараа-быдааны тарып, айын, безин, ааржы, ээжегей, курудун кадырып алыр; эъдин-даа хеңмелеп¹, үүжеленир, кадыг-чымчак алгы-кежин хөөдүп эттээр, дүгүн, таагызын-даа дыдып, тыртып алыр. Күске, күжүген-даа болза хөмээ², мыйыраан³, уя-чыдыныц чай шагда утпас чүве ыйнаан, оолдарым. Шагныц чайгы үези — кежэениц келир үези.

Хектиц соонда көгээзин хөөмейлеп эгелээр чүве болгай.

— А ол көгээзин дээрge улуг күш бе, кырган-авай?

— База-ла бо хек ышкаш көк-бора күш-ла чүве. Чамдык улус ону хек-кулу-даа дижир. Ужуп ыңай боорга, чалгыннары дыңгыгайны бээр, оон алырга, көгө-буганыц база бир аймаа ол. Хек-кулу дижи берген ужуру хек төрээш, чуургазын боду

¹ Хеңме — кадырып каан этт.

² Хөмээ — кыштаар чөм курлавыры.

³ Мыйырак — үүргене деп үнүштүүц дазылы.

шуглавас, кулу — көгээзин шуглап доруктураг-ла чүве дижир боор. Та шын чүве, көрген эвес, кым билир ону. Көгээзин эдип тураг үе дээрge изиг халынын кидин-не дүжүп кээр; чаачал эвес, каац чыл болза, тараа, хадыларның кончуг-ла суксаар — сүггарылга үези. Оът-сиген, үнүш ынчан баш тыртар.

— Оон ёске чүлер-чүлер эдерил, авай?

— Шынап-ла, бызаа күзүн кезек када эдиген апаары-ла шын... Че, шартылаа, бызааны-даа чоор силер, сыйн эдери кончуг солун. Ол үени «эткин үези» азы «сыын үези» дижир — солун-на үе чүве, хайыракан. Сарыг-бүрү эртип, хамык ыяш-даш чайгы хевин уштур. Таңды кырынга хар чаап, далай кыдыынга чаак тырта бээр, куруяк чайы-даа дижир. Куруяктар — илейтир-ле чайын чылапчалыг бүлгээр-бile сылба тутчуп туралан. Куруяктар күстүң сөөлгү чылыг ху ннеринде миннип келгеш, кылып четтикпээн ажылын ынчан девидеп кылыр боор чүве. Кулугур соок чайын билдирбес, ам бичии-ле дыдыкче үрүп келгенде, минни бербейн канчаар ийик.

Чүү-даа аңның эъди эътсиг, кежи кешсиг апаар үе ол — эткин үези. Аңчы бүгүдезиниң дөрдэ дөжээ артар. Арғасыннарның одаглары чаарттынып — чалар от, чаглыг эът-бile байырлай бээр. Ында олчалыг, омактыг, оюннуг-каткылыг чугаа-соот, тоол-домак үзүлбестээр. Чамдык аңчылар мажайты арттып алган, килейти семирип, арын-шырайы өң кире берген келгилээр, өргүүр албаны дээш, өөндө ажыл-амыдьралы дээш таңдызынга өөренип калган — чер төлү болган аңчылар хой, оолдарым.

— А, экизин аа! Мен Бадый-оол акым-бile кажан-на аңнаар ирги бис але, кырган-авай? Боовус чок-ла, коргунчуг-дур аа.

— О, харын дедаан... Че, кижи өзөр, кидис шөйлүр чүве боор, удавас оң, хойну үндүрөр четкен. Дүрген-дүрген кавырык-танып алышаар. Ам база-ла, аанакайын, «хой орай үнген» деп киңгирткейни бээр — дээш, сөөлгү сөстерин дүрзүнчүг ажынган кожай кадайы олчаан-на бооп көргүзе каалты. Мен, шынап-ла, коргуп далажы берген мен.

Ол хүн хой кадарып чорааш, хамык-ла эдер амытаннары бодап, хектерниң ында-мында үн алчып эдип турарын, мурнуунда черле дыңнавайн-даа чораан чuve ышкаш, сонуургап, «олар эдип-эдип чиде бербес болза» деп бодап хүнзедим.

Оон-на уламындан эдер ыраажылар дугайында немештири дыңнааным каттырынчыг-даа, чиктиг-даа таныштарым бар.

Эзимнерге ырлап чоруур мырыңай-ла хүрлээ-бора ышкаш бичии хүргүл өңнүг чылбаадай деп күшкүш бар. Ол мынча деп ырлаар:

Чылбаадай, кулун тырт,
Чылбак куруяк, бе саг!

Топтап дыңнаарга, шынап-ла ынча деп ырлап олурган ышкаш сагындыраар...

Ол ышкаш тайганың эзимнеринде дуне эдип чоруур докпак-чаак дээр улуг-бичези торлаа хире-ле көк-бора күш бар. Дуне эзим иштинге хонган кижилерни, оларның одун, альт-хөлүн көргенде, дескинип, дүвүреп эдер күш. Та ажы-төлү бар, та эжи бар чuve ийикпе, оларынга хопталап¹, шаагып турары ол ыйнаан, кым билир ону...

* * *

Межерген деп үгу аймаа күш куу сыра бажынга ырлап олурда, топтап дыңнаар болза, хам-даа хамнаан ышкаш, доңгаш дидирээн-даа ышкаш, бырыңайнып олурап болгай. Ону чүү дижирлер ийик.

Кажан кезээде уя тудуп чадап каан уйгужу, чалгаа кулугур. Дуне доңгаш, көңгүс удувас: «У-у-у, со-со-гуун! Ам эртен-не болзун! Хөлчок чылыг уядан тудуп албаан черде шиве» деп сирицейнип ыглап олура хонар.

Шыяата, эртengи кызыл хүн дээп-ле келир, межерген кончуг куу сыраның шыпшык бажынга, согун молдуруу дег, матпайтыр олуруп-ла алыр. Бараскан чылыккаш, шыыгайны-ла

¹ *Хопталаар* — харамнаныр; төлүн, чоок эжин камгалаары.

бээр. Ол душта ча-согун туткан оолдар сыра дөзүнгэ кедеп каап, сымыранчып, оон дендээш «мен-мен» дижип сөс былаажып туруп-туруп, чазыпкаш, каттыржыр-даа, оозу одунмас. Согун мырыцай думчук бажы-бile хыыгайны бээрge, улуг каактарын үнгерертир көрүп келгеш, катап-ла удуй бээр. Кайда-чүде чылыг уя боор. Ынчап олура, согуннуң айызаан ачызында мөнгө удуй-даа бергилээр.

Мацаа база-ла кымны кочулап турары илден. Кандыг-даа арга-ыяш иштинге олура, бүгү назыда чылыг чадыр безин тудуп ап шыдавас, кезээ назыда соокка эрээдедир кижилер барла болгай.

-
- 1. Бердинген сөстерниң болгаш сөс каттыжыышкыннарының уткаларын тайылбырлааш, кыдыраашка бижип алыңар, үзүн-дүнүң утказын эдерти чугаалап тургаш, ук сөс каттыжыышкыннарын чугаанарга ажыглаңар.
Хөөн чо-ок, ээ көрүп келир хайыралыг цези, көк доора хап, самдар-чанагаштарның ээгизинге хүн чиңнеп келир, баш тыртар, дөрдө дөжээ артар.
 - 2. Чогаалды рольдап аянныг номчууруунга белеткенип алыңар.
 - 3. «Күштар тус-тус эдер үелерлиг» деп кыска чогаадыгдан чогаалга даянып бижинер.
 - 4. Чогаалды чүге «Эдер амытаннар» деп кааныл? Чугаа кымның адындан чоруп турар-дыр? Аңгыр-оол дүжүн чүге улай көрүксээн деп бодаар силер?
 - 5. Чогаалда киирген маадырларның чугаазын, кылдынын барымдаалап тургаш, овур-хевирлерин тургузуңар.
 - 6. «Эдер амытаннар» деп эгеден бодуңарга чаа чүнү билип алдыңар?
 - 7. Аңгыр-оолдуң «ээнзиргей самдар өөвүсте» деп сактып чугаалап орарының чылдагаанын тодарадып көрүңер.
 - 8. Дараазында домактың утказын сөзүглелгэ даянып, тайылбырлааш, чүге ынча дээнин амыдырал-бile холбап, чугаадан кылыңар: *Шагның чайгы цези — кежээниң келир цези.*
 - 9. Эдер амытаннар дугайында тус-тус немелде чуруктуг медээни бөлүктежип чыып кылыңар.

І көзәэ. ЭГЭЭРТИНМЕС ЭРТИНЕ-БАЙЛАК — ААС ЧОГААЛЫ

Чечен — менде,
Чечек — черде.

УЛУСТУҢ ААС ЧОГААЛЫ

Чон бурун шағдан бәэр тоолдарны ыдып, ыр-кожамыкты ырлап, тывызыктажып, үлегер домактарны сөглеп, ол бүгүнү салгалдан салгалчө аас-бile дамчыдып келген. Ындыг чогаалдарның авторлары чок, чогааттынган үези тодаргай билдинмес. Ук шаанды аас чогаалының баштайгы бөдүүн эге хевирлерин ийи-чаңгыс чечен кижилем чогааткан, оларның аттары уттундурган. А чон ук чогаалдарны чоорту улам экижидип, сайзырадып келген. Бижик чок турганындан аастан аас дамчып тараپ, сайзырап келген болгаш, оларны *улустуң аас чогаалы* азы *фольклор* дәенинин үзүүрү ында.

«Фольклор» деп сөс англи дылда *folk* — чон, *lor* — мергени, угааны азы чоннуң чечен-мергени дәэн.

Тыва чон делегейниң өске улустары-бile бир дөмөй, узун төөгүлүг орукту эрткен, хөй янзы жанрларлыг аас чогаалын чогааткан. Ынчангаш тыва улустуң амыдыралында, уран культуразында аас чогаалы улуг черни ээлеп турар. Аас чогаалында чоннуң сагыш-сеткили, өөрүшкүзү болгаш муңгаралы, амыдыралчы дуржуулгазы, чаңчыл-сүзүгели, тайбың амыдырал дәэш демисели, чаагай күзел-бодалдары илереттинген.

Улустуң аас чогаалынга маадырлыг тоолдар (эпос), тоолдар, мифтер, тоолчургу болгаш төөгү чугаалар, ырлар болгаш кожамыктар, үлегер домактар болгаш чечен сөстер, тывызыктар, алгыш-йөрээлдер хамааржыр.

Тывалар шаг-төөгүден бәэр өпей ырларын ырлап, чаптанчыг көгүдүглерни чугаалап, узун-тыныш болгаш дүрген-чугааларны өөредип, тывызыктарны тыптырып, үлегер домактар-бile сургап, тоолдарны ыдып, ажы-төлүн кижилизидип өстүрүп кел-

ген. Өпей ырлары, көгүдүглер, дүрген-чугаа, узун-тыныш, тывызыктар, оюн үдээн чечен-мерген чугаалар уруглар аас чогаалын тургузуп турар. Тываның төөгүзүнде кончуг чечен-мерген кижилер, улуг тоолчулар чурттап чораан. Оларга Ооржак Чанчы-Хөө, Тулүш Баазаңай, Ооржак Маңтай, Салчак Бичен болгаш өскелер-даа хамааржыр. Олар тоолчу мергежилинге шынчы болуп, тыва аас чогаалын сайзырадырынга үлүг-хуузун киирген. Тываның кожуун, суму бүрүзүнгө ындиг кижилер турган. Оларны утпайн сактып, аттарын мөңгежидер ужурлуг бис.

Аас чогаалы литературадан ылгалып турар шынарларлыг:

— бирээде, аас чогаалының автору кандыг-бир тодаргай кижи эвес, а чон болур. Чижээ, «Чыраа кулун», «Балыкчы Багай-оол» дээрge чоннуң чогааткан тоолдары, ынчангаш олар аас чогаалынга хамааржыр. А литературлуг чогаал ыяап-ла авторлуг болур. С. А. Сарыг-оолдуң «Агар сандан ыяш», К.-Э. К. Кудажының «Кым эң ажыктыгыл?» деп база өске-даа чогаалчыларның тоолдары бар;

— ийиде, аас чогаалы аастан аасчे дамчып сайзырап келген. Тускай аянныг, тургузулуг болгулаар. Чижээ, тоолдар «Шыянам» деп эгелээр, «...оюн оя, чигин чире чурттап чоруй барыптыр oo!» дээн хевирлиг сөөстер-бile төнер;

— үште, чаңгыс ол-ла чогаал аңгы-аңгы янзыларлыг болур. Бижимел эвес, а аастан аасче дамчып келир болганда, чечен-мерген кижилер боттарыны-бile өскертиптер аргалыг апаар. Ынчалдыр чаңгыс чогаалдың янзылары тыптып кээр.

Литература аас чогаалы-бile сырый харылзаалыг. Тыва чогаалчылар байлак аас чогаалынга даянып, оларны чогаадыкчы ёзу-бile боттарының чогаалдарынга ажыглап турарлар. Тываның улустуң чогаалчызы С. А. Сарыг-оол бодунуң чогаадыкчы ажыллынга: «...салдар болган бир баажызы — улустуң аас чогаалында» деп дорту-бile айыткан. А база бир Тываның улустуң чогаалчызы С. Б. Пюрбю: «Улустуң чогаалының хевиртургузуун эрестии-бile, дидими-бile ажыглап тургаш, чаа

уран чогаалды сайзырадыр ужурлуг бис» дээн. Аас чогаалының чаңчылдары, тема-идеязы, композиция-сюжеди, аян-хөөнү, дылдың уран аргалары үлегер болза-даа, литературага авторнуң чогаадылгазы колдап туар.

Тыва улустуң аас чогаалы тыва литератураның сайзыраарынга улуг салдарны чедирип, ацаа үндезин болган.

Улустуң аас чогаалының эц эки дээжилери өөредилгекижизидилгелиг мерген чогаалдар болур.

-
- 1. Аас чогаалы деп чүл? «Фольклор» деп сөстүң утказын тайылбырланар.
 - 2. Аас чогаалының кандыг жанрларын билир силер? Чижектерден бериндер.
 - 3. Улустуң аас чогаалы биле чечен чогаалдың аразында кандыг ылгалдар болгаш холбаалар барыл?
 - 4. Улустуң аас чогаалын чуге үнелеп туар бис? Чижектер-бите бадыткап, тайылбырланар.
 - 5. Аас чогаалының биче жанрларын адаңар. Чижектерин бериндер.
 - 6. Кожуунуңарның (сууруңарның) девискээринге тоолчулар, чеченмерген кижилер чурттап чораан бе? Улуг улус-бите (башкыңар, ада-иенер, хоочуннар-бите) сумележип тургаш, оларның дугайында кыска дыңнадыгдан белеткенер.
-

ТООЛДАР

Тыва улустуң аас чогаалы хөй янзы жанрларлыг. Оларның аразында тоолдар колчерни эзлеп туар. Олаас чогаалының эртебуунгу шагдан бээр туруп келген бир янзы жанры. Тоолдарны нийтилел амыдыралының болуушкуннарын фантастиканың аргаларын ажыглап тургаш, чогааткан болур. Ында кижилерниң аажы-чаңын, харылзааларын маадырларның кылдыныгларын дамчыштыр көргүзүп, кайы-даа төөгүлүгүнен эц-не чугула темаларын болгаш айтырыгларын илереткен. Ынчангаш тоолдарның

уткалары кайы-даа үениң кижилеринге билдингир. Тоол бөдүүн кижилерниң сеткил-сагыжын, хей-аъдын көдүрер, оларның бузурелин быжыглаар сорулгалыг чогааттынган, кижизидикчи утка-шынарлыг. Ында бойдустуң дошкун күштерин, каржы-хажагай чорукту, дарлакчы аңгыны бөдүүн чон тиилеп тураг.

Тоолда чоннуң бүгү сагыш-сеткили, келир үеге бузурели, эки амыдышыралчы, хосталгаже күзел-чүткүлү илерээн. Ол чоннуң демниг чогаадылгазының үре-түңнели болур.

Тоолдар аңгы-аңгы хевирлерлиг, олар дараазында бөлүктөргө чарлып тураг: дириг амытаннар дугайында, хуулгаазын болгаш анаа тоолдар.

Дириг амытаннар дугайында тоолдарда тыва улустуң нийтилел, бойдус дугайында бодаашкыннары, чөптүг чорук дугайында күзелдери болгаш күш-ажылчы чоннуң мөзүбүдүжү илереттинген. Ындыг тоолдарның кол маадырлары дириг амытаннар болур. Оларда дириг амытаннарның будуш-шынарын барымдаалап, ойзу көргүзүп чуруур арганы (аллегорияны) ажыглааш, кижилерниң мөзү-шынарын — аажы-чаын, сагыш-сеткилин ойзуп көргүскен.

Дириг амытаннар дугайында тоолдарда адыг, бөрү, дилги, койгун, кулун дээн чижектиг дириг амытаннарның, үгүү, кускун, хаан-херети болгаш оон-даа өске күштарның будуш-шынарын чуруп көргүскен-даа болза, оларның идеяллыг уткабодалы кижиге хамааржып тураг.

Хуулгаазын тоолдар элдептиг хуулгаазын болуушкуннарга үндезилеттинген болур. Оларда дайзын амытаннар — маңгыс, шулбус, чылбыга; болбаазын эдилелдер — чүгүрүк идиктер, ажытталыр бөрт, чылан өтпес шыргай арыг болу бээр шүүр сыныы, боду хайныр паш, хуулгаазын докпак, аргамчы, даш дээш оон-даа өске херекселдер бар. Хуулгаазын тоолдарның маадырлары дириг амытаннар-даа болу берген чоргулаар, суг адаанче кирип, дээрже үнүп-даа турарлар, аңмен, күш, балык домаан билир, элдеп күштүг сөстерлиг-даа болгулаар.

Хуулгаазын тоолдарда чоннуң амыдыралды чиигедириниң, дайзының базарының дугайында күзел-бодалдарындан янзыбүрү хуулгаазын кайгамчыктыг әдилелдер бар кылдыр чогааттынган. Хуулгаазын тоолдар чеже-даа әлдептиг болза, олар боттук амыдыралдан тывылган.

Анаа азы «*кара*» тоолдар улуг эвес хемчээлдиг, проза тургутзуглуг. Ол тоолдарда тыва улустуң хүн бүрүде ажыл-агыйын көргүсken, утказы амыдыралга чоок. Оларның маадырлары — кадарчы, аңчы, балыкчы, ус-дарган бөдүүн кижилер. Анаа (*кара*) тоолдарның кол сорулгазы — ядыы кижинин дарлакчыларны тиилеп болурун айтып, ниитиледе четпес чүүлдерни узуткаарынче чоннуң кичээнгейин угландырып, ооң тура-соруун күштелдирери. Тыва улустуң анаа (*кара*) тоолдары утка-шынар талазы-бile төөгүнүң аңгы-аңгы үелеринде чоннуң угаан-медерелиниң сайзыраарынга улуг ужур-дузалыг болуп келген.

Тыва тоолдарның сөзүглелдеринде катаптаашкыннар доктаамал таваржып, чогаалдың дыл-домаан чеченчидеринге, ону сактып алышынга, ооң утказын чугалаарынга улуг ужур-дузалыг бооп турар. Ынчангаш тоолдарда ындыг катаптаашкыннарже кичээнгей салыры чугула. Тоолдарның эгезинде — «*Шыяан ам...*», төнчүзүнде «*оюн оя, чигин чире чурттап чоруй барып-тыр оо!*» дээри аас чогаалының ёске жанрларындан ылгалдыг.

-
- 1. Тоолдарның бөлүктөрин адаңар. Оларның ылгалдарын тайылбырланар.
 - 2. Тыва тоолдарга хамаарыштыр чураан чуруктар бар бе? Тываның кым деп чурукчулары чүү деп тоолдарга чуруктар чурааныл, тодарадынтар.
 - 3. Тыва аас чогаалынга иллюстрацияларны чыyp, альбомдан долдурунтар.
 - 4. Тоолдар сюжединге тургускан шиилер азы кинолар көрген сиiler бе? Сактып чугаалаңар.

5. Билир тоолдарыңарны бөлүктөр аайы-бile бижиp, адаанда таблицаны долдуруңар. Таблицаже өске-даа чоннарның тоолдарын кирип болур. Бо онаалганы эштериңер азы ада-иеңер-бile демнежип күүседип болур сiler.

Дириг амытаннар дугайында тоолдар	Анаа (кара) тоолдар	Хуулгаазын тоолдар
«Чыраа кулун», «Теве», «Кускун биле үгү», ...	«Балыкчы Багай-оол», «Ак-Сагыш болаш Кара-Сагыш», ...	«Алдын күшкаш», «Тос шилги аytтыг Өскүс-оол», ...

ХУУЛГААЗЫН ТООЛДАР

Тос оолдуг Доктагана кадай

Эртенинин эртезинде, бурунгунун мурнунда, кезээде дөрт шагда ажытпас алдын-шокар аптаралыг Доктагана кадай чо-раан чүвең иргин. Бир эртен-не эң улуг оглу кирип келирге, авазы алдын-шокар аптаразын ажыткан, алдын чаагай ча, согунну ужуулгаш, чөлөп каан турган-дыр эвеспе.

Оглу:

— Мындыг чараш, мындыг чаагай ча, согунну бистерниң кайывыска бәэр сен, авай? — деп айтырган.

Авазы олургаш:

— Эң-не эртемнig оглумга бәэр мен, эртемиң чүл, чугаала — деп-тир.

— Мәэн эртемим — сес эр кижины чүктеп алгаш, чамбы-дипти эжеләэн калчаа далайны чүм арта халыыр мен — дәэрge, авазы олур:

— Херекчок эртемнig кижи-дир сен — дәеш, оолду үндү-рүпкен-дир эвеспе.

Эң улуундан биче оол келгеш:

— Мындыг чараш, мындыг чаагай ча, согунну кымга бээр сен, авай? — деп айтырган.

Авазы:

— Эң-не эртемниг оглумга бээр мен, эртеминц чүл, чугаала — деп-тири эвеспе.

— Мээн эртемим чер-дээрниц кыдынында ак-караны ылгап көөр мен — деп, оол харыылап-тыр.

Доктагана кадай олура:

— Херекчок эртемниг кижи-дир сен — дээш, үндүрүпкен-дир.

Оон бичези кирип келгеш:

— Мындыг чараш, мындыг чаагай ча, согунну кымга бээр сен, авай? — деп айтырган.

Авазы олура:

— Эң-не эртемниг оглумга бээр мен, эртеминц чүл, чугаала — деп-тири.

— Мээн эртемим болза чеди чыл болган исти истээр мен — дээн.

— Херекчок эртемниг кижи-дир сен — дээш, авазы оглун үндүрүпкен.

Оон биче оглу келгеш, база-ла демги айтырыгны айтырага, авазы база-ла демги харызыын харыылааш:

— Эртеминц чүл, чугаала — деп-тири.

— Мээн эртемим болза удууп чыткан эликтинц бүүрээн оттурбайн оорлап алыр мен — дээн.

— Херекчок эртемниг кижи-дир сен — дээш, ол оглун база-ла үндүрүпкен.

Оон биче оглу келгеш, база-ла демги айтырыгны салырга, авазы база-ла демги харызыын харыылааш:

— Эртеминц чүл, чугаала — деп-тири.

Оол тура:

— Мээн эртемим болза сагынган сагыштыг черимден киргеш, сагынган сагыштыг черимден үнер мен — дээн.

Авазы оозунга:

— Херекчок эртемнig кижи-дир сен — дээш, ол оглун база үндүрүпкен.

Он биче оглу кирип келгеш, демги-ле айтырыгны салырга, авазы демги-ле харызызын харыылааш:

— Эртемиң чүл, чугаала — деп-тири.

Оол турасы:

— Мээн эртемим үстүүртөн дүшкен чүвени чер-дээрниң кыдырындан бээр, черге дүжүрбейн, харбап-шүүрөп алыр мен — дээн.

— Херекчок эртемнig кижи-дир сен — дээш, кадай оглун үндүрүпкен.

Он биче оглу кирип келгеш, база-ла демги айтырынын айтырагра, авазы демги-ле харызызын харыылааш, бодунуң айтырынын салып-тыр.

Оглу тура:

— Мээн эртемим аъш-чемни-даа муңзавас тывар мен — дээн.

Кадай оглунуң эртемин херекчок-тур дээш, оозун үндүрүпкен.

Он биче оглу кирип келгеш, база-ла демги айтырыгнын айтырагра, авазы демги-ле харызызын харыылааш:

— Эртемиң чүл, чугаала — деп-тири.

— Мээн эртемим болза, идик-хеп-даа муңзавас тывар мен — деп-тири.

— Херекчок эртемнig кижи-дир сен — дээш, ол оглун база-ла үндүрүпкен-дир эвеспе.

Эң хеймер оглу кирип келгеш, база-ла демги айтырыгнын айтырагра, авазы база-ла демги харынын харыылаан:

— Эртемиң чүл, чугаала — деп-тири.

— Мээн эртемим болза бо хире ча, согун-бile хамаанчок, тал хөвээ кызытпа-бile ужуп чораан чеди касты карактарындан дизе аткаш, сылдыстарны буруладыр адар эртемнig мен ийин — деп-тири.

— Эң-не эртемнig оглум сен-дир сен! — дээш, алдын ча, согунун хеймер оглунга берген чүвең иргин.

Авазы тургаш:

— Хеймер оглум, эр бооп эзер дергизинден туттунга-ла, хаанга бараалгаан сiler бе? — деп айтырган.

— Чок бис, авай — деп-тири.

Доктагана кадай чыраа хүрец аъдын туттуруп мунуп, хүрец торгу тонун кеткеш, Караты-Хааның аалынчэ хапкан-дыр.

Кадай хааның аалынчэ чоокшулап олурда, улуг-биче улус: «Тос оолдуг Доктагана кадай чоруп олур» дижип турган.

Караты-Хаан:

— Ол-дур бе, ёске-дир бе, эки топтап көрүңер! — деп-тири.

— Ол-дур, ылап-тыр — дижирге, Караты-Хаан олбук-кудузун салдырып белеткеп, шайын хайындыртып, хоо-домбууга куттуруп, чигир-чимизин белеткеттирип туруп-тур.

Доктагана кадай хааның аалынга келирге, хаандан алдан хaa аъдын ап, аyt бажы очурлуг, алдын-мөңгүн сиилбирлиг баглаажынга баглап, бодун чалап, өргээже кирип, хаан-бile мендиштиргеш, олбук-кудус кырынга олуртуп, эйттедип, шайладып олуруп-тур.

Караты-Хаан олургаш:

— Сээн тос оглуңнуң әртем-билии чүл? — деп айтырган.

— Шупту бора-бүдүн думчук алды борастаар улус-тур — деп, Доктагана кадай харылаан. Доктагана кадай эйттеп, шайлап алгаш, хап чанып каап-тыр. Аалының чанынга чоруп олура: «Мынчага чедир хаанга бараалгавас бо тос оолдуң кончуун!» деп кончуттунуп, кодан шырынга кирип олурган.

Тос оолдуң улуг-улуглары авазының ажынганын дыңнааш, аyt-хөл тудуп, хаанга бараалгаар дижи бергеннер, ынчап баарга, Доктагана кадай:

— Чадаг баарыңарга, чүңер канчап баарыл? — деп кончаандыр. Ынчаар орта тос оол тозалаа чадаг шуужуп алгаш, хаанга бараалгап чорупканнар. Оолдар хааның аалынга чоокшулап олурда, улуг-биче улустар: «Доктагана кадайның тос оолдары чоруп олурлар» дижи бергеннер.

— Доктагана кадайның тос оолдары ылап-тыр бе, топтап көрүңер — деп, хаан чугаалап-тыр эвеспе.

Улуг, биче уулстар:

— Доктагананың тос оолдары ылап-тыр — дишкен иргин.

Хаан тос олбук-кудусту салдырып, тос хоо-домбуда шайын, тос тавакка эъдин-чемин тус-тузунда салдырып, белеткеттирип турган. Доктагананың тос оглу хаанның өөнгө улуг-улуглары мурнап, биче-бичелери соңнап, уурук-сууруктап кирип бараалгап, мендилежип, шайлап, чөмненип олуруп-турлар.

Хаан олура:

— Баарымның өдү болган, караамның шоо болган чаңгыс уруум Ортан-Кара-Сын даңгына читкенден бээр, үш чыл болду, күш тепкеш дээр үндүргени, курт ызыргаш, чер киргени билдинмес, ону тыпкан кижиже малымны дөрт хуулааш, үш хуузун, эдимни дөрт хуулааш, үш хуузун база уруумнуң бодун бээр мен, а бодум малының кадарчызы-даа, пажының паарыылы¹-даа болур мен — деп-тир эвеспе.

Тос оол эъттеп, шайлап алгаш, хаанның аалының тос чүгүнче чүгүржүп үнүпкен-дирлер. Удаваанды чеди чыл болган исти истээр оол кый дээргэ, тос алышкы чаңгыс черге хаглып-чыглып келип-тирлер.

— Хааның кара чаңгыс даңгыназы маңаа ойнап чоруп турган-дыр, курт алгаш черже кирген ис чок-тур, күш тепкеш, дээрже үндүрген ышкаш-тыр, эштер — деп, чеди чыл болган ис истээр оол чугаалаан-дыр эвеспе.

Оолдар тургаш:

— Чер-дээрнийн кыдышындан бээр ак-караны ылгап көөр эр, чоончук сен, көрүп олур! — дишкен.

Көөр оол көрүп олургаш:

— Чиге соңгу чүкте Төре-Далайның ортузунда чеди бел-дирлиг теректиң белдириnde Хаан-Херети күштүң уязында, он чалгынының алдында уругнуң чаагы кызып чыдыр, моон турал тос айлык чер-дир, оолдар — деп-тир эвеспе.

Тос алышкы-даа олче базып каап-тырлар. Тос алышкылар ол-ла бастырып чоруп олура, идик-хеви элеп, хырны-боску

¹ Паарыыл — паш эзер туткууш.

аштап келгилээш: «Идик-хеп, аньш-чем муңзавас оолдар, кайда ийик силер?» — дээннер. Бирээзи холун куду сунгаш, бирээзи холун өрү сунгаш, кыйгы салырга, ирт, серге, ааржы, саржаг, далган, тараа төктүп кээп, торгу-маңык идик-хеп тос оолга четчири-бile төктүп кээп турган.

Аштанып-чемненип, хептенип-кештенип алгаш чоруп олурда, кырындан артаар, кыдындан бакылаар, бажындан ояр чер чок калчаа далай таваржып кээрge: «Сес эрни чүктеп алгаш, калчаа далайны арта халыыр эр, кайда сен!» — дижирге, оол сес эрни чүктеп алгаш, чамбы-дипти эжелээн калчаа далайны арта халый берип-тир.

Тос алышкы Төре-Далайга чеде бергеш: «Удаан элиktiц бүүрээн оттурбайн оорлаар оол, Хаан-Херети күштуң чалгыныныц алдында Ортан-Кара-Сын даңғынаны оорлап экkel» — дээш, чорудупканнар.

Күжүр эр Ортан-Кара-Сын даңғынаны Хаан-Херети күштуң чалгыныныц алдындан оорлап алгаш, бадырып олуруп-тур. Ол бадырып олурда, дөрт Хаан-Херети шүүргедеп келгеш, оол биле даңғынаны тепкеш, үндүруп бар чыткан. Оолдар: «Чеди кастың караан дизе, сылдыстарны буруладыр адар оол, кайда сен!» дижирге, хеймер оол уруг биле оолду Хаан-Херетиниң беш эргек-дыргаа-бile кады кыргый адып бадырыпкан. Оол биле даңғына эстеп бадып олурда, «үстүүртөн баткан чүвени чер-дээрниң кыдындан бээр черге-чамга дүжүрбес, харбап-шүүреп алыр оол, чоондуң, даңғына биле оол далайда дүштүлө!» — деп-тирлер. Харбап-шүүрээр оол даңғына биле оолду далайже дүжүрбейн, карбап-шүүреп эккеп-тир эвеспе. Ынчап турда, үстүүртөн эмге-санчок хөй хаан-херетилер шүүргедеп бадып олуруп-турлар. Хөй хаан-херетилер уругну былаап-хунаап алыр дээн-дир дээш, оолдар: «Сагынган черинден киргеш, сагынган сагыштыг черинден үнер оол, канчалдың?!» — дижирге, ол оол тургаш даңғынаны куспактапкаш, турган черинче чып кылдыр кире берген. Хаан-херетилер көөрге, даңғына-даа чок, сес эр кижи турага, дедир дээрже ужуп үнгүлей берип-тирлер.

Сес алышкылар чана базып чоруп олурганнар. Идик-хеви элээрге, идик-хеп муңзавас эр хепкериp, аьш-чеми төне бээрge, аьш-чем муңзавас эр ашкaryp-чэмгериp чанып олурганнар. Та чежеге, та кажанга чедир кылашташкан чүве, хаанның аалынга чедип келгеш, хаан-бile мендилежип, чугаалажып олурганнар.

— Чaa, оолдар, караамның шоо, баарымның өдү дег чаңгыс уруум дугайында чүнү билип, чүнү көрдүңер, оолдар? — деп, хаан айтырган.

Оолдарның улуу олурас:

— Даңгынаны-даа тыптывыс, чиге соңгу чүкте Төре-Далайда чеди белдирлиг теректиң белдиринде улуг уяга Хаан-Херети күштуң чалгынының адаанга чыткан, ап алгаш турувуста, хөй хаан-херетилер шүүргедей бээрge, сагынган черинден киргеш, сагынган черинден үнер оол алгаш, черже кирген мындыг — деп-тир.

— Силерни манап чыттывыс — дээш, даңгына биле оол хаанның бурган ширээзиниң адаандан тura халыжып кээптирлер эвеспе.

Хаан тургаш:

— Чаңгыс иениң төрүп каан оолдары-дыр силер, кайыңарга, кандыңарга бээр мен, бүгү малымны дөрт хуулааш, үш хуузун, ууттунмас улуг эдимниң дөрт хуузунуң үш хуузун берейн, уругнуң дугайында үме-сүмеден кылыңар, оолдар! — деп, хаан чугаалаан.

Тос алышкы даштыгаа үнүп келгеш, үме-сүме-даа кылганда чок:

— Үш чыл болган исти тыппаан болзумза, кайынын тывар силер? — деп, бир оол чугаалаан.

Бирээзи тургаш:

— Чер-дээрниң кыдырында, соңгу чүкте Төре-Далай ортузунда чеди белдирлиг теректе Хаан-Херетиниң уязында, оон чалгынының адаанда чытканын көрүп кагбаан болзумза, канчап тывар силер — деп-тир.

Бирээзи тургаш:

— Силерни сезелдирицерни чүктеп алгаш, калчаа далайны арта халываан болзумза, канчап чедер силер — деп-тири.

База бирээзи тургаш:

— Идик-хевинцер элээрge, мен хепкөрбээн болзумза, каяа чедер деп силер — дээн.

Бирээзи тургаш:

— Мен силерни ашкарыйп-чемгербээн болзумза, каяа чедер силер — дээн.

Бирээзи тургаш:

— Мен даңгынаны Хaan-Херетиниц чалгыныныц алдындан оорлап эккелбээн болзумза, канчап эккээр силер — дээн.

Хеймери тургаш:

— Мен Хaan-Херетиниц беш эргээн одура атпаан болзумза, ол хунаай-ла бергей, канчаар силер — дээн.

Бирээзи тургаш:

— Мен харбап-шүүреп албаан болзумза, калчаа далай дүүвүнче дүже бээр болгай, ону канчаар силер — дээн.

Сөөлгүзү тургаш:

— Мен сагынган черимче кирбээн болзумза сан-даа чок, хаан-херетилер хунаап алгаш-ла баргай, ону канчаар силер — деп-тири.

Ам орта энд улуг акызы тургаш:

— Бир кижиниц чөп, бир кижиниц буруу дээр арга чок, шупту дөмей-дир бис, аал-чуртувус, ававыс бар-ла болгай. Оон бажыныц алдынга сыртык салып бээр, аксынга изиг-чылыг суксун тудуп бээр болгай, улуг аал-чуртту ээлеп, ат-алдарны тудар-даа болгай, сеткил-сагыжы-даа ханылашкан боорлар, сагынган черинден киргеш, сагынган черинден үнер оол алзын — деп сүмелээрge, адаандан өрү алышкылар чөвшээрежип, хүлээп ап турган-дырлар эвеспе.

Энд биче оол тургаш:

— Чaa, каяа шүүдеп бар чыдар, идик-хеп муңзавас эр, торгуу маңык, дадаазын, кадактан; аньш-чем муңзавас эр, ирт, серге, арага, чимистен эккелинцер, даңгынаныц үш доюн дойлааш чоруур-дур — деп-тири.

Оолдар холдарын өрү, куду сунгаш, кыйгы салырга, ирт, серге, арага, чимис төктүп кээп; торгу-маңык, дадаазын, кадак хавырлып кээп турган иргин.

Улуг куда доюн эрттиргеш, хаанның аазаан эт-херекелин, мал-маганын алгаш, аал-чуртунга барып, Доктагана кадайның тос оглу улуг чуртун чурттап, улуг малын малчыдып, оюн оя, чигин чире чурттап чоруй барган-дырлар оо!

 1. «Тос оолдуг Доктагана кадай» деп тоол чүге хуулгаазын тоолдарга хамааржырыл, тайылбырлаңар. Анаа (кара) тоолдан ылгалы чүл?

 2. Тоолда эпитеттерни тывыңар.

 3. Тоолда катаптаашкыннарны тыпкаш, оларның ужур-дузазын тайылбырлаңар.

4. «Тос оолдуг Доктагана кадай» деп тоолда: «Сес алышкылар чана базып чоруп олурганнар. Идик-хеви эләэрge, идик-хеп муңзас эр ашкaryп-чемгерип чанып олурганнар. Та чежеге, та кажанга чедир кылашташкан чүве, хаанның аалынга чедип келгеш, хаан-бile мендилежип, чугаалажып олурганнар» деп үзүндү бар. Үзүндүде алышкыларның саны чүге сес апарғаныл? Тос алышкының бирээзи канчалганыл, сактып көрүнцерем?

 5. Тоолда сонуургааныңар үзүндүлерни аянныг номчулганың дүрүмнериң сагып, рольдап номчуңар.

 6. «Тос оолдуг Доктагана кадай» деп тоолда мындыг үзүндү бар: «...Караты-Хаан олбук-кудузун салып белеткеп, шайын хайындырытып, хоо-домбуга куттуруп, чигир-чимизин белеткет-тирип туруп-тур.

Доктагана кадай хаанның аалынга келирге, хаандан алдан хaa аžдын ap, ažt бажы очурлуг, алдын-мөңгүн сиилбирлиг баглаажынга баглан, бодун чалап, өргөэже кирип, хаан-бile мендилештиргеш, олбук-кудус кырынга олуртуп, эзттедип, шайладып олуруп-тур».

Доктагана кадайны хаан чүге ынчаар хүндүлөп уткуп ап турғаныл, бодалыңар илередип көрүңдерем.

АНАА ТООЛДАР

Балыкчы Багай-оол

I

Шыялан ам, эртөнгөниндээ эртезинде, бурунгуунд мурнуунда, бажында бай Караты-Хаан, аксында ийи шавылыг¹ бир лама чурттаан кашпал кара хемниң орту үезинде чөвүрээ чадырлыг, ызырар калдар ыттыг балыкчы Багай-оол чурттаан туарар мындыг чүвец иргин.

Кашпал кара хемниң аксын чурттаан ийи шавылыг лама бир хүн-не олургаш: «Кадай чок кижи канчап чоруур, бо хемниң бажын чурттаан Караты-Хааның алдын даңгыназын барып ап алыр-дыр. Ол даңгынаны кандыг янзылыг алыр чоор, сагылсаңмарлыг² лама кижи кадай кудалаарга, шажын ёзузунга удур чүве болгай. Черле бир аргазын тып тургаш, кадайланмааже хоржок. Хааның бодун аарткаш, оон уруун бо хемни куду бадырыпкаш, ап алыр-дыр» деп лама-даа бодап ап-тыр.

Шак оон Караты-Хааны аргалап тургаш, «эм» дээш хоран ойт-бите аартыпкан.

Хаан аарый бергеш, ийи шавылыг ламаны чалаткан.

Чалап кээрge, демги лама:

— Шавылар, мен Караты-Хааның аалынга баргаш, бо хемни куду хөм-бите ширилеп каан алдын аптара бадырыптар эвес мен бе, ол аптараны дозуп алгаш, мээн олураг өөмгө аппарып каар силер. Ону, мен келбээжемче, ажыдып черле болбас — дээш, чоруй барган.

— Лама-даа Караты-Хааның аалынга чедип келгеш, шо³ каап, хүрүм кылып көргеш, хаанга чугаалаан:

¹ Шавылыг — дузалакчылыг, чалчалыг, өөреникчилиг.

² Сагыл-санмарлыг — шажын даңгырактыг.

³ Шо — ламалар төлгези, төлгелээр сөөк; шо каар — төлгө каар.

— Силерниң ай-хүн херелдиг алдын даңғынаңарны суг кирбес алдын аптара иштинге суккаш, ооң даштын өл хөм биле ширилээш, бо чыткан кашпал кара хемниң суунче киир кааптар болза, хаан, силерниң аарыныңар эттинип болур-дур.

Караты-Хаан чыткаш:

— Черле хүлээвс-тир мен, башкы. Мен болза назын чедип кыраан кижи болгай мен, өлгенней бодум өлүп көрейн, мен чаш назылыг, чалыны уруумну сугга салбас мен — дээн.

Хаанның ол чугаазын дыңнааш, аңаа улам-улам хоран эм ижирткеш, демги лама чоруур дей берген. Хаанның аарыны мырыңай кедерей бээрge, биеэки ламадан дилей берген.

— Ча, башкы, өлүр тын, аарыныр эттеп чүве кончуг-дур, төрени¹ чагырган хаан кижи мен-не дириг олурзумза кан-чаарыл. Дөргө олуруп, херек шиидер эвес, дөшкө олуруп, аң адар эвес — мээн уруумну сугже салыптыңар — дээн.

Хаанның уруун суг өтпес алдын аптараага суккаш, ооң даштын өл инек кежи-бile ширилээш, кашпал кара хемниң суунче салып бадырыпкаш, Караты-Хаанга ижин доюлдурага оът бергеш, демги хоран эмин ол оът-бile тоолгадып кааптарга, хаанның аарыны дораан-на экирий берген. Ламаны хаан кончугла хүндүлөп-тир эвеспе.

II

Кашпал кара хемниң орту үезинде чурттап тураг чөвүрээ чадырлыг, ызырар калдар ыттыг балыкчы Багай-оол бирле катап балыктап олурага, хүн улуг дүүш хире чорда, ол хемниң суун куду ширилөп каан аптара бадып орган. «Чүү-даа болза, дозуп ап көрейн» — дээш, демги аптараны узун ыяшибиле илбектей тырткаш, сугдан үндүр соп эккелген. Ону чөвүрээ чадырынга эккелгеш, чазып көөргө, кончуг чараш алдын даңғына болган. Ол даңғынаны уштуп алгаш, ооң орнунга ызырар калдар ыдын суккаш, аптараны даштынга чораан ширизи-бile ширилээш, сугну куду салып бадырыпкан.

¹Төре — күрүне, нийтилел.

Кашпал кара хемниң орту үезин чурттаан балыкчы Багай-оол тып алган кончуг чараш даңғыназының чанындан-даа ыравас, ону үргүлчү-ле кайгап алгаш олурап, ажыл-даа кылбас, мындыг бооп-тур оо!

Бир-ле хүн даңгына олургаш, чугаалаан:

— Сен черле канчап бардың? Мөөң мурнунда балыктаар, шору-ла кижи эвейик сен бе. Ам чоп олуруп-ла бээр апардың, Багай-оол? — дээн.

Багай-оол олургаш:

— Сээн чаражыңын кайгаар дээш, мынчап барган кижи-дир мен ийин — деп-тир.

Даңгына олургаш:

— Ындыг чүве болза, бодумнуң дүрзүмнү чуруп берейн, ол чурукту көрүп чорааш, балыктап көр — дээш, бодунуң

дүрзүзүн чурааш, берип каан. Багай-оол ол чуруун ап алгаш, балыктаары-даа кончуг апарган. Кижинц бир-ле хүн балыктап чорааш, кадайының чуруун хатка алзыпкаш, ийи караан ыжыдыр ыглап алган чедип кээп-тири.

Даңгына олургаш:

— Канчап бардың, чүге ыгладың, Багай-оол? — деп айтырарга, Багай-оол тургаш:

— Сээн чурууңну хатка алзыптым, ынчангаш муңгарап ыглап чор мен — дээн.

— Ам-на өлбээн бодуң өлүп, өшпээн одуң өжүп-түр сен — дээш, даңгына хөлчөк хорадаан.

Даңгынаның чуруу ол-ла хадааш, кашпал кара хемниң мырыңдай кирген аксында чурттап турага бир хаан кижиниң аалының чанынга чеде берген. Ол хааның хой чандырып чораан шивишкени ону черден тып алгаш, хаанынга эккеп көргүскен.

Хаан ол чурукту көргеш:

— Бо хемниң бажында кайгамчык-ла чарааш кижи бар чувэдир аа! — деп кайгааш, ону чаалап алрын күзей берген.

Хаан хамык аг-шериин чыггаш, кашпал кара хемни өрү алзы демги чарааш кижини дилеп чоруп каап-тыр эвеспе.

Ол хаан хамык аг-шерии-бile балыкчы Багай-оолдуң чадырын тып чеде берген. Хаан Багай-оолдуң чарааш кадайын былаап алгаш, бодун ырадыр сывырыпкаш, чоруй барып-тыр oo!

Багай-оол аажок хомудап, ыглап-сыйктывышаан, кашпал кара хемни өрү алзы кылаштап чоруп каан. Ол-ла чорааш, кадайының адазы бай Караты-Хааның аалынга таваржып чеде берген. Багай-оол ацаа үш чылда хой кадаргаш, хөлезининге дөңгүр көк буга, ийи шивегей, сандан¹ сыйтыг кымчы, адыг кежи чагы, бөрү кежи бөрт алган.

Ол-ла хамык херекселин ап алгаш, бугазын мунгаш, олчалаткан кадайының соонче сүрүп чоруп каап-тыр oo!

¹Сандан — мурнуу чүкте изиг чурттарда кезээде ногаан турага ыяш ады.

Багай-оол ол чорааш, кашпал кара хемниң кирген аксын чурттаан хаанның аалының чоогунга чедип келгеш, адыг кежи чагызы биле бөрү кежи бергүн кеткеш, дөңгүр көк бугазын мунгаш, хаанның аалынга чортуп келген. Багай-оолдуң кадайы ол хаанның аалынга баргаш, үш чылдың иштинде чырындаа чырташ деп көрбээн боду Багай-оолду көргеш, кара баары каткыже, каттырып орган.

Хаан тургаш:

— Үш чыл иштинде чаңгыс-даа каттырып, чырының чыртайтып көрбээн кижи болгай сен. Дөңгүр көк буга мунган, адыг кежи чагылыг, бөрү кежи берттүг багай оолду көргеш, чоп кончуг каттырар кижи сен? — дээрge, кадын олургаш:

— Ындыг чарааш чувени каттыrbайн канчаар! — дээн.

— Ындыг болза, мен шак ындыг багай оол бооп алгаш келзимзе, каттырар сен бе, кадай? — деп, хаан айтырган.

Кадын олургаш:

— Ол чүү дээриц ол. Бир эвес сен ынчап алган кээр болзуңза, моон-даа артык каттырар болгай мен aan! — дээн.

Хаан Багай-оолдуң хамык херекселдери-бile чүмненип алгаш, кадынны каттыртыр дээш, чоруп-ла каап-тыр эвеспе.

Кадын Багай-оолду хаанның идик-хеви-бile чүмнээш, орун кырынга шуглааш, хамык ара-албатызын чыyp эккелдиргеш, чугаалап туруп-тур:

— Хааныңар аараан, хылдың кырында, бижектиң бизинде чыдыр. Хааныңарны аарткан аза чиргилчинниг чинде ховуну куду дүүн эртен адыг кежи чагылыг, бөрү кежи берттүг, дөңгүр көк буга мунган кижи бооп хуулуп алгаш келген. Ол аза ам, эртен хааныңарны өлүрер дээш, ол-ла ховуну куду адыг кежи чагылыг, бөрү кежи берттүг, дөңгүр көк буга мунган кижи бооп келир эвеспе. Бир эвес ам эртен ындыг кижи келзе, соп кааптыңар. Ону согар деп баарыңарга, ол аза: «Хааныңар-дыр мен» — деп мегелээр эвеспе. Азаның мегезинге кирбейн, соп кааптар сiler — дээш, кадын аалын долгандыр хамык агшериин үш каът кылдыр чыскаап алган.

Ол аг-шериглер аалды долгандыр таңнылдалп турарга, шынап-ла, кадынның чугаалааны ышкаш дөңгүр көк буга мунган, адыг кежи чагылыг, бөрү кежи берттүг кижи чиңге сарыг ховуну куду бадып олурган.

— Хаанывысты өлүрер дээн аза келди-ле! — дээштиң, ону адып-боолай-ла бергеннер.

Демги хаан:

— Силерниң хааныңар-дыр мен! — деп алгырып-кышкырып турбуже, аг-шериглер ону тоовайн, өлүрүп каапкан.

Балыкчы Багай-оол кончуг чарааш алдын даңыназы-бile оюн оя, чигин чире чурттап чоруй барып-тыр oo!

-
- 1. «Балыкчы Багай-оол» деп тоол кайы бөлүкке хамааржырыл?
2. Караты-Хаанның кара сагыштыын, чүгле бодун бодаарын тоолдуң кайы кезээнде көргүскенил? Ол үзүндүлөрни тыпкаш, номчуңар.
3. Балыкчы Багай-оолдуң аас-кежиктүг апарган таварылгаларын сактып чугаалаңар.
4. Балыкчы Багай-оолдуң аажы-чанында кошкак болгаш эки талаларын сайгарып чугаалаңар.
5. Эжелекчи Караты-Хаанны кол маадыр канчаар тииләэнил?
Аңаа кым, кандыг дуза чедиргенил?
6. Тоолда Багай-оолдан өске маадырлар бар-даа болза, чүгө ону «Балыкчы Багай-оол» деп адааныл?
- 7. Тоолга хамаарыштыр чуруктан чурааш, ооң адаанга адын тып бижинер.
- 8. Тоолдуң бирги, ийиги эгелериниң планнарын тургускаш, оларга даянып, утказын чугаалаңар.
9. «Балыкчы Багай-оол» деп тоолда «Адыг кежи чагылыг, бөрү кежи берттүг, дөңгүр көк бугалыг» деп катаптаашкыннар кирген. Ол каш катап киргенил? Ооң ужур-дузазы чүл? Ук катаптаашкыннарны ажыглап, тоолдуң утказын чугаалаңар.
-

Чаңгыс ой аyttыг үш алышкы

Чаңгыс ой аyttыг үш алышкы хем черге хонуп чыткан. Хеймер дунмазы эртен туруп келгеш:

— Чаңгыс ой аъдывысты оор аппарып-тыр — деп мынча дээн.

Улуг акызы тургаш:

— Далашкаш канчаар, дунмаларым, харын шайдан хайындырыцар, бодап тып албас бе — деп мынчангандар.

Шыялан, алышкылар-даа чүзү боор, шайын ижип, үжелээ чергелештирил олурупкаш, «бодаар» дижи берген. Оон улуг акызы олургаш:

— Аyttы хемниң ол чарыында кижи оорлай берген-дир — дээн.

Ортун дунмазы тургаш:

— Аъдывысты хемниң ол чарыында ак өг иштинде кижи оорлаан-дыр — дээн.

Эң биче дунмазы олургаш:

— Күжүр ойну Өөдежок деп кижи оорлаан-дыр, акыларым — дээн-дир. Оон чүзү боор:

— Өөдежок деп кижи аъдывысты оорлаан-дыр сен! — деп, үш алышкы шамнап чеде берген.

Өөдежок тургаш:

— Мен айт оорлаваан мен. Мени айт оорлаан деп канчап билдицер, херечилиг силер бе?

— Бодап билдивис.

— Ындыг чүве бодап билир болзуңарза, чүве чажырып каайн, бодап тывыңар! — деп, Өөдежок мынча дээш, алышкыларны дашкаар үндүрупкеш, ээрэмчик туткаш, ширтек алдынга суга тыртып каан-дыр.

— Чажырып кагдым, тывыңар че! — дээн.

Улуг акызы тургаш:

— Ширтек алдында чүве-дир.

Ортуну тургаш:

— Агбагар-угбагар чүве-дир.

Эң бичези:

— Ээремчик-ле-дир — деп тып каан.

— Аа, көрүп каан боор сiler, мындыг деп чүве канчап бар боор, катап база чажырар кижи мен — дээш, алышкыларны база-ла үндүрүп чорудупкаш, байбың¹ аптара иштинче суп каан.

— Чажырып қагдым, че, тывыңдар! — дээрge, алышкылар кирип кээп-тирлер.

Улуг акызы:

— Аптара иштинде чүве-дир — дээн.

Ортуну:

— Кат-чимис чүве-дир — дээн.

Эң бичези:

— Байбың-на-дыр — деп тып каан.

Оон чүзү боор ийик, Өөдөжок «Бо-даа кончуг улус-тур, кижи көржүп болбас» — дээш, ак ой аъдын чедип эккеп берип-тири. Ак ой аъдынга үш алышкы ушкаждып тергеленип алгаш, чоруп-ла кааннар.

Шыялан, ол чоруткаш, хем черге чедип келгеш, хемни куду алзы бадып чыдарга, терге изи чыткан. Алышкылар ол исти көргеш:

— Тергезиниң дугую сыйык, тевезиниң караа согур, чаңгыс уруглуг, аъдының кудуруу чолдак, куяа saatтыг кижи-дир — дижип бадып чытканнар.

Ол көшкен улустуң хонган черинге барып чеде берген.

Үш алышкы улусту көргеш, каттыржып олурган.

— Чүнү каттыржып олур сiler? — деп, бирээзи айтырган.

— Сээн тергөңниң дугую сыйык, тевеңниң караа согур чүве-дир — дээн.

— Шын чүве-дир, билигжи улус-тур — дээш, алышкыларга шай хайындырып берип, ашкарлып-чөмгергеш, чорудупкан.

Чер кезип чоруп-ла чорааннар. Ол чер кезип чорааш, хаан кижииниң аалынга ап четкеннер. «Хаан кижээ бараалгап көрээлиңерем чээ» — деп чугаалашкаш, хаанның өөнгө кирип келгеш, хаанга бараалгааш, олурганнар.

¹ Байбың — кат-чимис ады.

— Аалыңар кайда боор, кай бар чыдар улус сiler, оолдар?
— деп, хаан айтырган.

— Бистиң аалывыс-даа чок, чер кезип чоруур мындыг улус бис. Хаан, сilerниң аалыңарга хонуп аар дээш келдивис — деп мындыг чугаалаан.

Хаан оргаш:

— Даштын өглерге барып хонуп аалыңар! — деп мынча дээн. — Чер кезип чораан, аштаан оолдар-дыр, аъш-чемден берип туттуруп хондуруңар — деп, хаан улузун ынча дээн-дир. Даштын өөнгө четкеш, улус шай хайындырып берип, кежээ чүве дөгерип берген, эъдин-даа чип, арага-даа ижип, мынчап хонган-дыр. Оон эртенинде үш алышкы сугга чунуп олургаш:

— Хаан кижээ бараалгаан дээн бис, карачал кижээ бараалгаан-дыр бис аа, оолдар — деп, демги оолдарның улуг акызы мынчап чугаалаап олурган.

— Аржаң-коржаң¹ арага иштивис дээнивис буга думчуунуң суун ишкен улус-тур бис — деп, ортуну чугаалаан.

— Богданың бора иртиниң эъдин чээн бис деп бодаанывыс ыт эъди чиген улус-тур бис — деп, эң бичези мындыг чугаалаан.

Ол чугааны хааның шивишкеннери дыңнай тыртып кааш, хаанынга барып чугаалаан.

— Аштаан-суксаан, чер кезип чоруур, өлүр четкен чүвелерни чөмгерип туттуурарга, totкаш, тос калчаарай бээр. «Хаан кижээ бараалгаан дээн бис, карачал кижээ бараалгаан-дыр бис. Аржаң-коржаң арага иштивис дээнивис буга думчуунуң суун ишкен улус-тур бис. Богданың бора иртиниң эъдин чээн бис деп бодаанывыс ыт эъди чиген улус-тур бис» деп хаан кижини мени, карачал кижи диди — деп аай медээжок хорадап, — черлик чүвелерниң бажын алыр чүвэ!» — дээш, бажын алырының кырынга келгеш, — канчап билир, ылаптаар — дээш, иези улуг кадайдан барып айтырган. — «Хаан кижиге бараалгааш, карачал кижиге бараалгаан-дыр бис» деп чүгэ мынча дээр чүвэл, авай?»

¹ Аржаң-коржаң — ийи катап хайындырган.

— Хаан кижи айга-тайга¹ чоруй барганды, карачал кижиден сурастап төрээн оол хаан болган дээри ол-дур. Чүве билир улустур ийин ол — дээн.

— Богданың бора иртиниң эъдин чигеш, ыт эъди чидивис деп чүге ынча дээри ол?

— Аш-чут шагда иези өлүп калган өскүс хураган, көк ыт төрүптергэ, ооң сүдүн ижип турган, аан ынча дээри ол-дур.

— Аржаң-коржаң арага иштивис дээнивис буга думчуунунц суун ишкен улус-тур бис деп чүге ынча дээри ол?

— Соок кыш шагда паш тиккен улустар, тиккен паштың арагазы үнүп кээргэ, шары думчуунунц чоржакталган дожун чылапчаже салып турган чүве болгай. Чүве билир улус-тур — деп мынча дээн.

Оон чүзү боор, агбай хаан аштырып каан. Актыг-шынныг өттүр билир алышкылар ак ой альынга ушкаждып тергеленип алгаш, оран кезип чурттап чоруй барып-тыр оо!

-
- 1. «Чаңғыс ой альттыг үш алышкы» деп тоол кайы бөлүкке хамааржырыл?
 - 2. «Чаңғыс ой альттыг үш алышкы» деп тоолдуң өске маадырларындан ылгалдыг талазы чудел?
 - 3. Тоолдуң утказын барымдаалап, «Эп-найыралдыг, эртембилиглиг болуру кедилиг» деп бодалга катчыр силер бе? Чүге?
 - 4. «Чаңғыс ой альттыг үш алышкы» деп тоолду болуушкуннарның аайы-бile ролъдап номчуурун азы сценажыткан көргүзүг чогаадырын оралдажып көрүцер. Бердинген онаалганы күүседип тура, тоолдуң утказынга дүүштүр алышкыларның аажычаын, овур-хевириин шын дамчыдарын кызыдыңар: 1) альын оорлатканда; 2) Өдөржекка чаргылдажып келгенде; 3) хаанга бараалгап турда.
-

¹ Айга-тайга — таңды ышкаш улуг чадагай тайга.

ДИРИГ АМЫТАННАР ДУГАЙЫНДА ТООЛДАР

Чеди иелиг Чес-Мыйыс

Шыялан ам. Эртенгинин өртөзинде, бурунгуңун мурнунда, калбак чүве хадып, борбак чүве чуглуп, эки шагның экти, бак шагның бажы шаг турган иргин ийин.

Чеди хемниң белдири Чеди-Кара хаяның чурттакчызы, чеди сарыг иелерлиг, Чес-Мыйыс деп шола аттыг, девип-эстеп, туразында тенек, бардам анай чоруп-тур оо!

Хүн бүрүде девээлеп ойнаар чечек шыпкан дөргүн арыглыг, дешкилеп маңнап ойнаар кадыр кара хаялыг чүвөң иргин ийин.

Шыялан ам, бир-ле хүн авалары:

— Чеди-Кара хаяның бажынче оъттап үнээли, маңа турарга, чалгааранчыг-дыр — деп-тирлер.

Чес-Мыйыс тургаштың:

— Мен кайнаар-даа барбас мен, кара суглуг, кадар оъттуг кара дөргүнүм, дешкиләэр хаям каапкаш — дээр бооп-тур. Ынчаарга авалары тургаш:

— Бистер чорааш кээли. Сен ойнаар хаяндан дүшпейн тур — деп чагып кааш, чоруй барып-тыр оо! Чес-Мыйыс хаязындан дүже халааш, оъттуг, суглуг дөргүнүнгэ селгүүстеп чорда, чеди көк аш бөрүлөр чедип кээп-тир оо!

Чеди көк бөрүлөр туралы:

— Сени бис чиир бис — деп-тирлер.

Чес-Мыйыс тургаш:

— Мени чивейн көрүңөр, чеди иелерим бирээзин чиңөр! — дээргэе, кырган көк бөрү туралы:

— Сээн иелериң чири-бите бодуңну чири дөмөй эвес чүве бө? — дээргэе, Чес-Мыйыс туралы:

— Мээн мыйызым база үнүп келген, кымдан-даа кортпас мен. Кара суум, кадар оъдум база бар — дээн.

— Чаяа, ындыг-дыр. Соонда бистен чайлап кай баар сен — дээш, чоруккаш, чеди сарыг өшкүүлөрни чеди хонук иштинде дойлап чип алган чүве-дир оо!

Чес-Мыйысты чеден сарыг өшкүлүг Чел ашак биле Сарыг кадай өшкүлеринге кадып алгаш, чоруй барган чүвең иргин. Чес-Мыйысты улуг мыйыстыг өшкүлөр черле көрбес, үзер чүве-дир.

Анай: «Мыйызым үнүп келзе-ле, авам чок-даа бол, ажырбас мен» — дээр. «Аваларның сөзүн дыңнавас — азарының демдээ, улугларның сөзүн тоовас — улчуурунуң демдээ» деп үлегер чугаа ооң херечизи-дир.

-
- 1. Тоолдуң кол маадыры кымыл?
 - 2. Чес-Мыйыстың аажы-чанын канчаар хүлээн алдыңар?
 - 3. Чес-Мыйысты чеди көк аш бөрүлөрниң аксындан чайладып, кым ачы-буян чедиргенил? Ону анай медереп билген бе?
 - 4. Ук тоолдуң утказынга дүүшкек кандыг тоолдар билир силер?
 - 5. «Аваларның сөзүн дыңнавас — азарының демдээ, улугларның сөзүн тоовас — улчуурунуң демдээ» деп үлегер чугааның утказын канчаар билип тур силер? Ацаа дөмөй азы чоок уткалыг орус азы өске чоннарның үлегер домактарын билир силер бе, сактып бижип алышар?
-

Кускун биле Үгү

Эрте-бурун шагда чүвези иргин ийин. Ужарлыг чалымныг кара хаяның баарынга Кускун биле Үгү таваржып келгештерниң, үгүзү олургаш:

— Мен каш дылдыг амыттаннарның дылын билир мен — дээш, шаккырып, янзы-бүрү эдип, алгырып олуруп-тур.

Кускун олургаш:

— Сенден мен ажыг мен — деп хаккыңайнып-хоккуңайнып эдип орган чувези-дир.

Үгү олургаш, Кускунну мынча деп-тири:

— Сен ындыг-ла кежээ болзуңза, сээн төөгүңде удууп чыткан дилгини өлүп калган деп бодааш, караан барып соктай бергеш, туттуруп чиртип алган чүве дээнигай. Сен карак көргенинде, өлүр тының билбезиң билинмес сен бе?

— Сен ындыг-ла кежээ болзунда, сээн төөгүндө арга иштинге чораан элиktиң ооргазын ора тепкеш, ооң маңынга шыдашпайын, бир дыттан туттунуптарыңға, элик чартының чара соп өлүрүп каан чүве дивейикпе. Изиг хан көрүп кааныңда, ийи караң көзүлбейн, өлүп чорууруңну билинмес сен бе? — деп, Кускун харылап-тыр әвеспе оң.

Ол-ла ынчап маргыжып олурда, Чашкаадай деп хову күшкажы ужуп чедип келгеш:

— Силер хей-ле мынчап олурап-дыр силер. Силерден би-чи-даа болзумза, тос дылды дооза билир амытан болбас мен бе! — дәэш, кижигилештири сыгырып, малгылаштыр киштээр-даа. Оранның чивирлиг¹ күжунуң үнүн доозазын ол ояар өттүнүп эдер, делегейниң араатан бүгүдезиниң үнүн доозазын билир күшкаш бооп-тур. — Бүгү чүвениң дылын доозазын өттүнүп билир мен деп орумда, хей-ле маргыжып олурап-дыр силер! — дәэш, өргезиниң үңгүрүнче шимеш кынны берип-тир.

Үгү биле Кускун Чашкаадайга чаргызын алыскаш, хомудааштың:

— Үгү, сен хүндүс чоруур болзунда, мен сени өлүрер мен — деп, Кускун кыжанып-тыр.

— Дүне чоруур болзунда, Кускун мен, сени өлүрер мен — деп, Үгү удур кыжангаш, какпак хаяның баарынчे ужуп кире берген, а Кускун калбак кара эзимниң шыргайынчесе ужуп кире берип-тир оо.

Ол шии-бile Үгү хүндүс ужуп болбас, Кускун дүне ужуп болбас апарган дәэр чүве.

-
- ➲ 1. Тоолдуң маадырларын адаңар. Тоол кандыг бөлүкке хамааржырыл?
 - 2. Кускун биле Үгүнүң кайызынга болчуксаар-дыр силер, уруглар? Чүгэ? Оларның овур-хевирлери-бile кандыг кижилерни көргүсken-дир?
 - 3. Чашкаадай деп хову күшкажының тоолда ролю кандыгыл?

¹ Чивирлиг — чүглүг.

Мында кандыг кижиңин өвүр-хевириң ойзуп көргүскенил, чугаалаңар.

- 4. «Күсқун биле үгү» деп тоолдуң кайы үзүндүзүн эң-не соңуургадыңар? Ол үзүндүге таарыштыр бодуңар чуруктан чуруңар.
- 5. Күсқун, үгү, чашкаадай деп күштарның аттарын орус дылчө очулдуруңар. Ол күштарның дугайында кыска дыңнадыглардан башкыларыңар азы улуг улустуң дузазы-бile кылыңар.

ЭПИТЕТ ДУГАЙЫНДА БИЛИГ

Эпитет дээрge кандыг-бир чувениң азы болуушкуннуң онзагай шынарын тайылбырлаарынга ажыглаан уран-чечен тодарадылга-дыр. Ол чувени азы болуушкунну улам тода илередип, дылды, домакты уран-чечен болдуурап.

Эпитет иий талалыг: бир талазында, кандыг-бир чувени азы болуушкунну чуруп көргүзөр; иий талазында, чогаалчының сагыш-сеткилиң, хөөнүн илередири.

Эпитет улустуң аас чогаалында хөйү-бile ажыглаттынар. Улустуң «Кургаг ыяш чимис чок, хоозун чугаа дуза чок» деп үлөгер домаанды *кургаг, хоозун* деп сөстер үлөгер домаекта әргежок чугула эпитеттер болуп, ооң утказын улам тодарадып туурап.

Тыва улустуң аас чогаалында доктаамал эпитеттер хөйү-бile таваржыр: *ай-хүн херелдиг алдын даңгына, балдыр-бээжек оол, чалымныг кара хая, чылан өттес шыргай арыг* дээш о.ө.

Чижээ: О. Саган-оолдуң «Эжишкiler» деп чогаалында «(тонунда) куурара додуга берген, орулган черлер» деп эпитет бичии оолдуң амыдырал-чуртталгазының түреңги бергезин; *аш-куу* час, *соок* салгын, часкы дүрзүңүр бүргээшкин, *соок* болгаш каржы сырын деп эпитеттер феодалдыг үени чуруп көргүзөринге элдээрти ажыглаттынган. Ук эпитеттерниң дузазы-бile чогаалда кол бодалды илередип үндүрүп болур. *Ырбакчы* болгаш *кортук* мелегей деп эпитеттер бай аңгының кижилеринин үези эртип, чаа үениң кээрин чураан күштүг талазы болур.

-
- 1. Устунде бердинген чүүлдүң кыска утказын сактып алышын оралдашыцаар.
 - 2. Эпитет деп чүл? Ооң чечен чогаалга ужур-дузазы чүл?
 - 3. «Балыкчы Багай-оол», «Чаңгыс ой аyttыг үш алышкы» болгаш өске-даа өөрөндөн чогаалдарыңардан эпитеттерни ушта бижээш, ужур-дузазын тайылбырлацаар.
 - 4. Улустуң аас чогаалының аңгы-аңгы хевирлеринден эпитеттерни ушта бижээш, оларның утказын тайылбырлацаар.
-

ДЕЛЕГЕЙ ЛИТЕРАТУРАЗЫ

Леонардо да ВИНЧИ

Итпиктер болгаш оларның оолдары

Бир-ле эртен ийи чөнүк итпик бо удаада уязындан-даа ужуп үнүп албас апарганын билип кааннар. Аяс, чырык хүнче көөргө, чүү-даа барык көзүлбес — карактары бүлүртүңнээр, четпестеп эгелээни ол болган. Кырып деп чүве бо-дур! Оларның аныяланда алдын-сарала чарап чүглери-даа тазарып баксыраан, чүгле күдүруктарында каш ходугур дүктери безин, кургаг будуктар дег, тоглап эгелээн... Кырганнар назы дөгүп, күш-шыдалының ынайтаанын, карак-кулааның четпестээчининге мунгарап, хүнүн манап, хүүрээн даянгаш олурупканнар. Ирей-кадай: «Ийи итпик бисти ажы-төлүүс-даа уткан-дыр» дижип, мунгарап чугаалажып олурда, оларның улуг оглу ужуп келген. Оол ада-иезиниң чөнүп баксыраанын көргеш, карактарының четпестээчин база билип кааш, уя сыңмас дуңмаларын дөгерезин чыып эккээр дээш ужуп чоруй барган. Удаваанда ада-иезиниң уязын сыңмас кылдыр уруг-дарыы шупту сөктүп келген. Ийи кырганның ажы-төлү шупту чыглып кээрге, оларның улуу мынча дигген:

— Кырган ада-иевис бистиндөгеревисти өстүрөр дээш, амырдыжын бодавайн, аас-кеҗикти шаңнаан, амыдыраар арганы

берген болгай. Аал-уявысты өстүр азыраарда, биске шуптувуска деңге ынак чордулар. Ам бо хүнде олар кыраан-дыр: боттары аыш-чем тып ап шыдавас, карактары четпестээн. Ада-иевиске дузалаар хүлээлгевис бар болгай, дуңмаларым.

Акызының ол сөзүнүң соонда шупту демниг ажылдан эгелээннер. Удаваанда чаа, чылыг уя-даа белен, кат-чимис, эм оът-сиген-даа белен болган. Ада-иезин ажы-төлү чаа уяже көжүргеши, эм-дом оът-сиген, кат-чимистиң хандызы-бile кырганнарың карактарын элчиp-сeлчиp, дүн-хүн чок хайгаарал тургаш, эмнеп алганнар. Ада-иезиниң карактары экирип эгелээрge, олар ажы-төлүн танып, өөрүп-хөглөп, байырлап турганнар. Ада-иезиниң ажы-төлүнгө ханы ынакшылы, ажы-төлүнүң оларның мурнунга хүлээлгезин шынчы күүсеткени — итпиктерни база катап карактандырганы ол ышкажыл...

(Очулгазы Борис Казырыкпайны)

-
- 1. Кижилерниң кандыг аажы-чаңын бо чогаалда көргүскен-дир. Харыңарны чогаалдан чижектер-бile бадыткаңар.
 - 2. «Эки кылган ажыл — элеп читпес алдар» деп үлегер домак-бile деңнеп тургаш, чогаалдың утказын тайылбырланар.
 - 3. Амыдыралда кижиниң артап баспас дүрүмнөр бар. Чижээ: «Чаңгыс дыңнаанын утпас». Чогаалга даянып, боттарыңарның дүрүмнерицерден чогаадып көрүцерем (чижээ: «Шынын чугаалаан кижиге, хорадавас»...). Дүрүмнерицерни кыдыраашка бижиp алгаш, эштерицерге номчуп берицер.
 - 4. Силерге чогаал солун болду бе, чүгө сонуургааныңарны, чүнү сактып, билип алганыңарны түннеп чугаалажыңар.
 - 5. Кижилерде хөй хүлээлгө бар. Оларның кайызын чогаалда киирген-дир?
 - 6. Чөнүк, ынайтаан, элчиp-сeлчиp деп сөстерге синонимдерден тывыңар.

Притча — биче хемчээлдиг, өөредиглиг (шажынчы хөөннүг) кезээн чажыт уткада киирген чогаал. Литература хөгжүлдезиниң «Тургустунуушкун» («Возрождение») үезинде Леонардо да Винчиниң притчалары чүгле авторнуң бодунуң эвес, а бүдүн төөгүлүг үениң кижилериниң иштики сагыш-сеткилин чылыдып турар.

Пеликан

Пеликан уязындан оолдарын чемгерер дээш ужуптары билек, кедеп чыткан шагар-чылан ынаар союпкан. Хоюг-чымчак дүктерлиг хилинчек чок чаш оолдар чүнү-даа каразываан, шөлээн удуп чытканнар. Оларже хоралыг чылан союп, чоокшуулап-ла олурган...

Амыр-шөлээн удуп чыткан хензигбейлер чыланның ажыг хоранындан одунмааннар. Кылган үүлгедиингэ хыы хангандар жынындаа чылалыг пеликаның ызызын амырап дыңнаар дээш, чаштынар соок хаязының тиинче союп кире берген.

Удаваанда чемнеп ушкан пеликан оолдарынга олчалыг ужуп келген. Өлүг оолдарын көргеш, ада хомудаанындан карааның суун ижиип, халак-хилээн төгө-ле берген. Ооң ыыс-сызызын дыңнааш, дыңнаар арга чок каржы чоруктуң болганындан дириг амытаннар шупту ыыт чок барганныар.

Күжүр ада оолдарының өлүг мага-бодун эргеледип:

— Ажы-төлүм, оолдарым, күжүр ачаңар, силер чокта, чурттаан ажыы-даа чок-тур — деп чугааланмышаан, чүрээниң дужундан чүглерин чула соккуулап-ла олурган.

Думчуу-бile чүрээниң дужундан дэже шаалтарга, оон аттыккан хан уяга хөлдени берген. Аданың чүрээниң арыг, чылыг ханы оолдарының кырынчे бадып турган. Қачыгдаан күжүр ада сөөлгү күжү-бile оолдарын эн сөөлгү катап эргеледип алыр дээш, караан шагжок ажыдып келгеш, кайгай берген.

Оо, өршээ бурган! Аданың арыг, чылыг ханы-бile оолдарынга ооң ынысаар чок ынакшылы холушкаш, оолдарын тынгарып келген болган! Пеликан күштүң ажы-төлүнгэ арыг, чарааш ынакшылының кайгамчык күжү чыланның хоразындан артык күштүг болганындан чаш оолдарны диргизипкени ол ышкажыл! Оолдарының амы-тынын, оларга бодунуң ада ынакшылының күжү-бile камгалап ап шыдапканынга өөрүвү-шаан, күжүр Пеликаның амызы хыралы берген...

(*Очулгазы Борис Казырыкпайныы*)

-
- 1. Чогаал кижилерни кандыг болзун деп сургап турар-дыр? Бодалыңарны чижек-бile бадыткаңар.
2. Чыланның какар овурун кирип турғаш, автор кижилерниң кандыг аажы-чаңын көргүскен деп бодаар силер?
3. «Кылган үүлгедиинге хызы ханган каржы, хоралыг чылан пеликанның ызызын амырап дыңнаар дәэш, чаштынар соок хаязының тиинче союп кире берген» дәэн домакта чыланга характеристикадан бижимел-бile бериңер.
4. «Айым биле хүнүм ышкаш авыралдыг чырык-ла чок. Авам биле ачам ышкаш авыралдыг чүве-ле чок» деп тыва улустуң ырызын номчаан чогаалывыска деңнеп болур бис бе? Чүгө?
- 5. Дараазында одуругларның утказын канчаар билип турар силер, тайылбырлаңар: кызыгаар чок ынакшыл, ада ынакшылының күжү, чүрээниң арыг ханы.
- 6. «Леонардо да Винчи кымыл ол?» деп дыңнадыгдан кылышар.
- 7. Чогаал сөзүглелинге даянып турғаш, «Ажы-төлдүң улуу үлгегерлиг болур» деп кыска чогаадыгдан бижиңер.
- 8. «Леонардо да Винчи — сураглыг чурукчу» деп дыңнадыгдан кылышар.

Үлгегер домактар болгаш чечен сөстер

Үлгегер сөсте нүгүл чок,
Үер суунда балык чок.

Сеткилдин бичези херек,
Эртемниң улуу херек.

Өттүнчек өөренир,
Өжеш өөнделевес.

Дүнене боорга, дүктүг хап,
Хүндүс боорга, оңгар-аяк.

Кижи чурттуг,
Күш уялыг

Өөрүңгө өжээн бодава,
Өлеңгө өрт салба.

Каң сугга кадар,
Кижи бергээ кадар.

Бак сагыш
Башка халдаар.

Булуттан кортпа,
Бурганга тейлеве.

Аразындан суг акпас.

Чечек черде,
Чечен менде.

Чаштанчыдан өрт үнер,
Чаашкындан үер үнер.

Күзээнин чедер,
Сураанын тывар.

Назын кырыыр,
Өжээн кырывас.

Хопчу кадын — сааскан,
Хоптак хаан — каарган.

Ажылдан дескен —
Түрөгге дүжер.
Билигден дескен —
Чазыгга дүжер.

Эптигде — хөглүг,
Эштигде — күштүг.

Арның бодава,
Адың бода.

Хөй мегелетпес,
Хөлөгө туттурбас.

Эки кылган ажыл —
Элеп читпес алдар.

Алыры амыр,
Бээри берге.

Үлегер домактар болгаш чечен сөстер дугайында билиг

Үлегер домактар, чечен сөстер дээрge чоннуң кыска болгаш чиге сөглээн сургаал домактары болур. Олар чүс-чүс чылдарда утка, хевир талазы-бile сайзырап келген болгаш, амыдыралдың янзы-бүрү таварылгаларында хереглеттинер шынарлыг. Чон үлегер домактарны кончуг үнелээр. Ынчангаш «Үлегер сөсте нүгүл чок, үер суунда балык чок» деп чиге чугаалаан.

Үлегер домактар болгаш чечен сөстер салгалдан салгал дамчып келген, чоннуң мерген угаанын көргүскен чогаалдардыр. Олар кайгамчык байлак, уран-чечен, чарап дылдыг, хевир-тургузуглуг, онзагай утка-бодалдыг.

Үлөгер домактар, чечен сөстерде тыва чон амыдырал-чуртталга, долгандыр туарар делегей, бойдус, кижилер аразында харылзаа, күш-ажыл дугайында бодалдарын илереткен. Олар өөредиглиг болгаш кижизидикчи уткалыг.

Тыва аас чогаалында дыл, сөс, чугаа, билиг дугайында үлөгер домактарны демдегләэри чугула. Ол дәэрge тыва чоннуң боду-нуң дылынга, сөзүнге, аас чогаалынга хумагалыг чораанының херечизи болур:

Чечен менде,
Чечек черде.

Донғурактан даңғырак чидиг,
Тоолайдан таалай чүгүрүк.

Сөгләэн сөс —
Керткен ыяш.

Чепти әжип өөренир,
Чеченни сактып өөренир.

Багда доң быжыг,
Сөсте шын быжыг.

Эртем чокта,
Эртен база дүн.

Тыва улустуң үлөгер домактарын эрги болгаш чаа деп аң-гылап туар. Эрги үлөгер домактарда тыва улустуң шаандагы амыдырал-чуртталгазын болгаш үзел-бодалдарын илереткен.

Ажылчы чоннуң дарлакчыларны көөр хөңнү чогун илереткен үлөгер домактар:

Ядыныны бай кәэргевес,
Байны ядыны кәэргевес.

Чок кижи чогунга чалынмас,
Бай кижи байынга пөкпес.

Чоннуң аар-берге дарлал адаанга чорааш безин ундаралга алыспайн, чырыткылыг келир үеге бүзүрелин дараазында үлөгер домактарда илереткен:

Ада өлүр — оглу артар,
Аът өлүр — баглаажы артар.

Шаг шаа-бile турбас,
Чавылдак көгү-бile турбас.

Кижи өөделәэр,
Кинчи үстүр.

Ие көрбээнийн кызы көөр,
Ада көрбээнийн оглу көөр.

Чон, төрээн чурт, тайбың, дайын дугайында үлөгер домактарны тыва улус шагдан бәэр чогаадып чораан:

Дамырактар чыылгаш, хем болур.
Тарамыктар чыылгаш, күш болур.

Хем келдейбес,
Чон чолдайбас.

Күш уялыг,
Кижи чурттуг.

Шын сөске чон ынак,
Шык черге үнүш ынак.

Чаштанчыдан өрт үнер,
Чаашкындан үер үнер.

Өскен чери — төрээн ие,
Өскелерни — соңгу ие.

Күш-ажылдың әргежок чугулазын болгаш чалгаа-шүшпен
кижилерни шоотканы:

Биче чалгаа
Улуг чалгаага чедер.

Холу шимчээр — кырын тодар,
Хоозун чугаа — хүн бадар.

Эки дарган әргээн какпас,
Уран кыс удазынга ораашпас.

Эртежи кижи
Эзерлиг айтка таваржыр.

Дус чокта амдан чок,
Тура чокта күш чок.

Эки кылган ажыл —
Элеп читпес алдар.

Тыва аас чогаалында кижилерни чоокшулаштырынычे улланган, эп-найырал, ха-дуңма, төрел-дөргүл дугайында үлөгер домактар арбын. Чижээ:

Малга манаг херек,
Кижээ эш херек.

Эки кижээ эш хөй,
Эки айтка ээ хөй.

Хан төрел каашпас,
Алдын-мөңгүн дадарбас.

Эжишкiler найыралы
Эртине-дагны тургузар.

Кижилерниц аажы-чаңында, ажыл-херектеринде, үүлгедиглеринде төлөп чок чүүлдерни шүгүмчүлевишаан, оларны өөредип, сургап тураг:

Чалгаа кижи «бажым» дээр
Чазый кижи «суксадым» дээр.

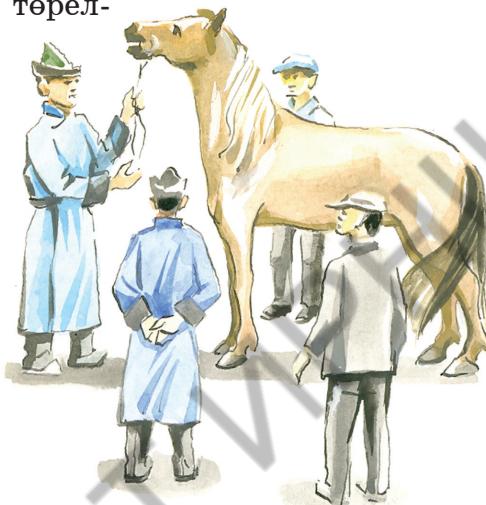
Хоюган айттың караа көскү,
Кортук кижиинц кулаа дыыжы.

Бодун боду билинмес,
Морзук калчанын билинмес.

Харам кижээ эш ырак,
Чоржаң айтка чер ырак.

Чорук багы — чаа¹,
Сөс багы — чаргы.

Үзөр буга мыйыс дөгээр,
Үлөгер билбес күш дөгээр.

Сеткилдин бичези херек,
Эртемниң улуу херек.

¹ Чaa — дайын.

Тыва улус ада-иениң ажы-төлүнгө үнелеп четпес ачы-хавыязын үргүлчү хүндүлөп, ыдыктап көрүп чораан. Ынчангаш ада-ие дугайында чарап уткалыг үлегөр домактар хейү-били чогааттынып, салгалдарже дамчып чораан.

Булут аразындан хүн караа чылыг,
Улус аразындан ие караа чымчак.

Ада сөзүн ажырып болбас,
Ие сөзүн ижип болбас.

Ада турда, чон таныыр,
Атт турда, чер көөр.

Уяллыг күш чаныган,
Уруглуг кижи кээргээчел.

Чаа үеде чогааттынган үлегер домактар кижилерниң күш-ажылга хамаарылгазын, коллективтиг ажыл-агыйны, эртем-билигниң ужур-дузазын илереткен:

Ажылынга кызымак —
Амыдыралга ынак.

Каас-тодуг чуртталга
Карак кызыл ажылда.

Ажылдан дескен — түрөгге дүжер,
Билигден дескен — чазыгга дүжер.

Эртем чокта —
Эртен-даа дүнеле.

Эртинени черден казар,
Эртемнерни номдан тывар.

Аас чогаалы үлегер домактардан аңыда, чечен сөстер-били база байлак. Амыдыралга хамаарыштыр мерген уткалыг, колдуунда төнген бодалды илеретпес уран-мерген сөс каттыжышкыннарын чечен сөстер дээр. Олар бистиң дыл-домаавысты байыдып, уран-чечен шынар кирип турар. Быжыг найыралдыг улусту аразындан суг аклас, кылкытыг кижини отка кагган сиир-ле, а томаанныг кижини чыткан хой тургус-лас дээн ышкаш чечен сөстер бистиң дылывыста арбын.

Үлегер домактар дорт болгаш доора (элдээрти сөглээн) уткаларлыг болур. Чижээ, «Хат чокта сижен бажы шимчевес» деп үлегер домакта, хат-салгын чокта оът-сижен, ыяш-даш бажы шимчей бербезин чугаалаан. Ол дээргэ ооң дорт утказы. А доора утказы — чылдагаан чок черге кандыг-даа чүве болу бербезин айыткан.

«Тайып ужар, даянып турар» деп үлегер домакта тайып ушкаш, даянып турарын эвес, а чазыг кылгаш, ону миннип, эттинип алышын чугаалап турар. Ынчангаш бо үлегер домактар дорт болгаш доора уткаларлыг.

Үлегер домактар колдуунда-ла ийи-ийи эжеш одуругларлыг, шүлүк тургузулуг. Үлегер домактың одуругларының әгези болгаш төнчүзү үргүлчү аяннашкан турар, оон аңғыда одуругнүң иштинде сөстер бот-боттарынга дөмейлек жип аяннажыр. Чижээ:

Аксың-бile аал көжүрбе,
Дылың-бile дыт ужурба.

Бо үлегер домакта «аксың-бile» болгаш «дылың-бile» база «көжүрбе» болгаш «ужурба» деп сөстер бот-боттары аяннажырындан аңғыда, «аксың» болгаш «аал», «дылың» болгаш «дыт» деп сөстер база аяннашты адаттынып турар-дыр.

А чечен сөс хөй кезиинде чаңгыс одуруглуг боор.

Улустуң аас чогаалының өске бүгү жанрлары ышкаш, үлегер домактарның эң-не үнелиг талазы төрээн чуртунга, чөптүг чорукка, күш-ажылга ынакшылды, маадырлыг чорукту, эп-найыралды онзалап көрүп турарында.

-
- 1. Улегер домактар, чечен сөстер деп чүл? Аас чогаалының кандыг жанрынга хамааржырыл?
 - 2. Улегер домактар биле чечен сөстернин ылгалын чижектерге бадыткаңар.
 - 3. Тыва чоннуң кандыг бодалдары үлегер домактарда илереттингенил?
 - 4. Дараазында үлегер домактарны номчааш, оларның дорт болгаш доора уткаларын тайылбырлаңар:

Довурактан тодар, Дамырактар чыылгаш, хем болур,
Малгаштан байыр. Тарамыктар чыылгаш, күш болур.

Кылыш иштиң деги херек,
Чиир эyttин чаглыы херек.

- 5. Улегер домактарның уран-чеченин, тургузуун тайылбырлаңар.
- Даг айтты човадыр, Олутта олча чок,
Кылыш ботту човадыр. Чыдында чыргал чок.

- 6. Улегер домак азы чечен сөс ажыглап тургаш, найырал тема-зынга кыска чогаадыгдан бижиңер.
- 7. «Чарын эъдин чааскаан чивес, чанында эжинге кара бодавас» деп улегер домак чоннуң кандыг ёзу-чаңчылдарынга хамаар-жырыл, тайылбырлаарын оралдажыңар.
8. Чүте чарын эъдин чааскаан чивезил? Харызының тывары берге болза, улуг назылыг улустардан айтыргаш, бижип алышар.

Аас чогаалының биче хевирлери

(Б. К. Бұдұптұң «Тыва үлгегер домактар болгаш чечен сөстер» деп номундан)

Аразынче суг акпас.

Аштай-аштай, тодугга чедер,
Доңа-доңа, чылыгга чедер.

Бак келзе, туттунма.
Эки келзе, салдынма.

Даг аyttты човадыр,
Кылық ботту човадыр.

Алды аргалығ,
Беш мегелиг.

Кижиниң дуңмазы — карааның огу, баарының өду болур.

-
- 1. Аас чогаалының биче жанрларының дүгайын билип алғаныңарны чугаалаңар. Чижектерден кирип тургаш тайылбырлаңар.
2. Улустун аас чогаалы болгаш амыдыралда шынныг болуушкуннар аразында кандыг харылзаалар барыл?
3. Номчуп танышканыңар улегер домактар болгаш чечен сөстерниң утказынга дүүштүр боттарыңарның бодалдарыңарны немеп, ажық чугаадан кылыңар.

Триада¹

(Бурят улустуң аас чогаалы «Алтаргана» дөп чыындыдан)

Үш дүрген

Чүгүрүктүң даваны — дүрген.
Аткан согуннуң ужугуу — дүрген.
Чырыш кылынган бодалдар — дүрген.

Үш ырак

Чоржаң аyttка орук ырак.
Харам кижээ эш-өөр ырак.
Калган кижээ хүн ырак.

Үш көк

Өрү чаттылган дээр — көк.
Долгандыр дагларлыг дээр — көк.
Узак аккан хемниң суу — көк.

Үш берге

Даш кырынга оът тарыры — берге.
Суг чалгынга от салыры — берге.
Мыйыс ужуунга хар узары — берге.

Үш кадыг

Дылга сөөк — кадыг.
Балдыга даш — кадыг.
Буруулугга хойилу — кадыг.

Үш дүлэй

Эртеми чок кижи — дүлэй.
Өдүрээ чок хөл — дүлэй.
Ыйда чок аал коданы дүне — дүлэй.

¹ Триада — үштээн тывызыктар, үш харыны тураг.

-
- 1. Тыва болгаш бурят улустуң аас чогаалдарында дөмей чүүлдериниң дугайында чугаадан кылышар.
 - 2. Бердинген аас чогаалының хевириниң тургузунга, бижиттинген аянынга база утказының делгеминге хамаарыштыр тайылбырны бөлүктөрдө чарлып алгаш кылышар. Бөлүк бүрүзү үлегер домакты канчаар билип туарын камгалап тайылбырлаар.

Номчаан тыва болгаш бурят улустуң аас чогаалынга хамаарыштыр ниити онаалга.

- 1. Номчаан үлегер домактарның утказын амыдырал-бile холбаалыг кылдыр бижиир.
- 2. Улуг улус-бile (башкылар, ада-ие, эртем ажылдакчылары, хоочуннар-бile) сүмележип тургаш, «Алды арга, беш меге» деп үлегер домакка хамаарыштыр билип алганыңарга немей медээден чыып ажылдаңар.
- 3. Эртемге хамаарышкан үлегер домактардын тып бижицер.

Эртемниң кижиғе ажық-дузалының тайылбырлаңар.

Тывызыктар

I. Эт-херексел, аъши-чем, идик-хеп дугайында:

Этпес кускун эйтке хонду,
Чанмас кускун чагта хонду.

Инек кежи ийи кезек,
Хадың ыяш дөрт кезек.

Кулугурнуң кулаан долгаар,
Барасканның баарын суйбаар.

Улуг хову чытса-даа,
Оъду-сигени чок.
Улуг чаа турза-даа,
Ханы-чини чок.

Алдынын алдым,
Алтаразын кагдым.

Кас оруу каалама,
Дуруя оруу дунук.

II. Дириг амытаннар дугайында

Долганып-долганып
«Доп» диди.

Тывызыым дытта,
Тоолум дошта.

Кадын кыстың хачызы чок,
Хаан оолдуң оттуу чок.

Дээр оглу тейинде демдектиг,
Кудай оглу кудуруунда демдектиг.

Хоолургактың холу чолдак,
Кулугурнуң кудуруу узун,
Чиктигбейниң читкези чалбак,
Кайгамчыктың караа достак.

III. Үнүш дугайында:

Чаа-дайын келир дээш, куюк кеттим.
Чаап кээр дээш, шекпен кеттим.
Өйүптер дээш, хөйлең кеттим.

Хүн адалыг,
Чер иелиг,
Суг угбалыг.

Бурунгаартан үнген
Мугур сандан ыяштың
Будук бүрүзүнде уя,
Уя бүрүзүнде чуурга.

IV. Бойдус болгаш ооң болуушкуннарының дугайында:

Алдын чайыр чырытты,
Ак ширтек союлду.

Тии чок торгум,
Дизии чок чинчим.

Санаттынмаан хой,
Хемчээттинмээн шөл.

V. Эртем-билиг, техника дугайында:

Дөрт аyttты чарыштырган,
Бир оолду хөөмейлеткен,
Ийи оолду дураннаткан,
Адазынга баштаткан,
Аптаразын чүктээн.

Алдын терек он ийи адырлыг.

Өртемчейде үш дүрген.

Чүведе үш кара.

Тывызыктар дугайында билиг

Тывызык дээрge кандыг-бир чүвениц, амытаның азы болуушкуннуң овур-хевирин, ылгавыр демдектерин ойзуп сөглээш, ону тыварын негээр, колдуунда шүлүктээн аас чогаалының бир хевири.

Чижээ, мындыг тывызык бар:

Ак, кара чүзүннүг,
Алдан дөрт хонаштыг,
Алды янзы шолалыг.

Мында хөл-шыдырааны тывызыктап турар. Бо тывызыктаа ооң ёске чүвелерден ылгавырлыг элээн хөй демдектерин адап

каан: ооң хөлүнүң чүзүнүн болгаш санын база нояндан эгелээш, оолдарга чедир алды янзы аттарын ойзу аарак диригжидип каан.

Тывызык болза, бир талазында, кижилерниң оюн-тоглаазының, хөглүг дыштанылгазының бир хевири — оюн болур. Ийи талазында, кижилерни сагынгыр-тывызынгыр чорукка өөретпишаан, долгандыр турар чүүлдер-бile таныштырар, кижилерниң дыл-домаан, угаан-медерелин база сайзырадыр.

Тыва улустуң тывызыктажыры тускай чурумнуг: бир кижи азы бир бөлүк баштай тывызыкты ыдар, өске кижи азы өске бөлүк ону тывар. Кайы-бир тала тывызыкты тыппайн барганда, ону ыткан тала «эдилелде» азы «үнүште», чок болза «дириг амытанда» дээн чижектиг харыы-бile чоокшуладыр айтып бээр. Ону тывызыктың баажызы дээр. Бир эвес ооң соонда-даа тыппас болза, удур тывызык ыдар. Ону догааштырары дээр. Бир эвес ийи тала кайызы-даа тулган болза, бот-боттары ээлчег ёзугаар тывызыктың харыыларын адажып бээр.

Эренгэй, нийтижиткен билишиккнерни эвес, а тодаргай көску ийикпе, билдингир чүүлдерни көргүзери — тывызыктың бир кол шынары. Чон амыдтыралга көрген, дыңнаан, магадаан, сонуургаан чүүлдерин шуптузун тывызыктаан. Кижи, ооң эдилээн эт-херексели, оран-савазы, черлик болгаш азырал дириг амытаннаар, үнүш аймаа, бойдустуң болуушкуннары — бо бүгү шупту тывызыктарда кирген. Тывызык чувени билиптер апарган бичии уруглардан эгелээш, назыдап кыраан-даа кижилерниң сонуургалын хаара тудуп турар.

Тывызыктарның темазы аажок делгем.

Чижээ, кижи дугайында тывызыктар:

Эртен дөрт буттаар,
Дүүште ийи буттаар,
Кежээ үш буттаар.

Күй иштинде
Кулунчак дешкилеп тур.

Оран-сава дугайында тывызыктар:

Кежээ келир, эртен чанар. (Өрөгө.)

Эт-херекел дугайында:

Үш алышкының ортуну чечен. (*Хомус.*)

Үнциш дугайында:

Бодум борбай,
Бажым саглай. (*Ай.*)

Дириг амытаннар дугайында:

Орук баспас, ойтаң каас. (*Дилги.*)

Тывызыым дытта, тоолум дошта. (*Дииң, балык.*)

Тыва улустун тывызыктарын тыптып чогааттынган үезиниң айы-бile эрги болгаш чаа тывызыктар деп иий кезекке чарып болур. Шаандагы мал ажыл-агыйлыг, көшкүн чораан ядыш араттарның оран-суурунга, эт-херекселдеринге, хеп-сынынга, аъш-чеминге база дириг амытаннар болгаш үнүш аймаанга хамаарышкан тывызыктар барык-ла эрги тывызыктар болур. Ынчаарга эртем-культура, өөредилге болгаш оларның эт-херекселдериниң база техника дугайында тывызыктарны чаа тывызыктар деп санаар.

Эрги тывызыктар:

Докпагалдай ашак
Тос каът тоннуг.

Ижээр чери хос ыяш,
Ижер-чиiri ирт-серге.

Чанагаштаан кижи
Чажын төгер.

Элевес өрүмнүг,
Эрикпес өөренчиктиг.

Чаа тывызыктар:

Кара хөлден суг ишти,
Харлыг черже орук үндурду.

Хыл дег боттут,
Хымыш дег баштыг.

Тывызыктар шүлүк тургузулуг. Оларның одуругларының эгези, а чамдыкта төнчүзү аяннажып чоруур. Ынчалза-даа тыва аас чогаалында чечен болгаш бодалгалыг тывызыктар деп бөлүк

база бар. Оларның чамдықтары диалог чугаалардан — айтырыг болгаш ацаа уран-чечен харылардан тургустунар. Чижээ:

- Бир деп чүл?
- Бир көрген чүвезин уттур бе.
- Ийи деп чүл?
- Ийи холдап тутканын салыр бе.
- Үш деп чүл?
- Үш даванын киженнеткен аyt үш баалык база ажып шыдавас бе.
- Дөрт деп чүл?
- Дөрт ыяшты эптеп тургаш, эзер чазап албас бе.
- Беш деп чүл?
- Беш салаазы-бile чүнү-даа кылып албас бе.
- Алды деп чүл?
- Алды чүзүн малдыг кижи кара шай ижер бе.
- Чеди деп чүл?
- Чеди-Хаан әжик бажынга чорда, даң база атпас бе.
- Сес деп чүл?
- Сес айда тараа бышпас бе.
- Тос деп чүл?
- Тос оолдуг кижи тодуг-догаа чорбас бе.
- Он деп чүл?
- Он кыстыг кижи орбак-самдар чоруур бе.

Ындыг янзылыг чечен тывызыктың харылары оон-даа еске вариантыларлыг бооп болур.

Тыва шүлүкчүлер тывызыктарның уран-чечен аргаларын ажыглап, тывызыктаан янзылыг шүлүктерни бижип турар. Чижээ, Л.Б. Чадамбаның «Кым-дыр мен?» деп шүлүү ындыг тургузулугү.

-
- 1. Тывызык деп чүл? Ол аас чогаалының кандыг жанрынга хамааржырыл?
 - 2. Тывызыктажырының чурумун чугаалацар.
 - 3. Тывызыкты кандыг сорулгалыг чогаатканыл? Кижиниң угаан-

медерелиниң сایзыраарынга ооң ужур-дузазын тайылбырлаңаар.

4. Бажыңыңарга ада-иенцер, акы-угбаларыңар-бile тывызыктажыр силер бе? Сактып алган тывызыңарны бот-боттарыңарга салынар.
 5. Эштериндер-бile бөлүктөр болуп алгаш, тывызыктажып мөөрэйлекиндер.
 6. «Тыва улустуң тывызыктары» (1976) болгаш «Тувинские загадки» (2002) деп номнар-бile таныжыңар, оларның авторлары кымнарыл, тодарадыңар. Онаалганы күүседирде, улуг улустун дузазын дилеп болур силер.
 7. Л.Б.Чадамбаның «Кым-дыр мен?» деп шүлүүн тыпкаш, номчуңар.
-

II кезээ. ААС ЧОГААЛЫНДАН УЖУКТАЛГАШ...

Чоннун сөзү — алдын,
Чогаал сөзү — чечен.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

Кым эң ажыктыгыл?

Хөвөң ышкаш хоюг булут-бile орааттынып алгаш, шөләэн удууп хонган хүн оттуп келген. Оон чоорту бедип, баштай тейи, ооң соонда хөрөэ, ынчап чоруй, бели, адак соонда мырыңай үпчү боду көстүп келген. Сактырга-ла, хүн үнер чүктө бедик даг, тейлерниң бажында улуг-ла кызыл бөмбүк салып каан чүве дег кыннып турган.

Частың шак ол эртенги ыржымын бир-ле дааш үрепкен: тарр-ррр. Ол дааш улуг әзимни дешпилдир чаңгыланып бады барган: тарр-ррр...

Хенертен болган шимәэнден чожуй бергеш, Сырбык хыйланган:

— Ындыг ийин бо, Торга деп чүве! Ажык-дүжүк-даа чок, арга-ыяш-ла үрегдеп чоруур. Оода чадаарда оожум-даа соктавас, су-уу-ук, су-уу-ук...

Ону дыңнай салы-ла, Торга дээргэ будук-садыкка, моннап каг дег, ужуп чедип келген. Көөргеттинген чүве дег, көстүктөрин кылаңнады бажын согаңнаткылааш, чугаалаан:

— Шала бодамчалыг моң, өңүк. Бир эвес мен хоралыг курттарны чыып чип турбаан болзумза, чеже хире ыяштар кадып, сынып калган турбазыл. Сен чүнү кылыпкан сен, Сырбык? Тарр-рр?

Салғын аайы-бile чылбыңайнып тураг суук дүктерлиг селбегер кудуруун ооргазын дургаар салгара азынгаш, Сырбык харыылаан:

— Мээн кежимни кижилерниң канчаар үнелеп турагын дыңнаваан сен бе, Торга? Ылангыя күзүн оларның солуннарын номчуп, радиодан дыңнап көрем. Кандыг аңчыларны мактап,

шаңнап туарлар-дыр, бистиң кеживисти хөйнү дужааганнарны!
Су-уу-ук!

— Тарр-рр... Ол ажырыңы маргышпас мен харын — деп, Торга сургай аарак чугаалаан. — Далашпайн боданып көр, Сырбык. Мээн қылып бергеним конгул бажында чурттап туар-дыр сен, мээн курттардан камгалап кааным пөштерниң, дыттарның тооруктарын, чочагайларын чемиш қылып туар-дыр сен. Ону безин оваарып көрзүңзе.

— Ону билир мен, ол дузан дээш четтиргенимни база катап илергейлеп тур мен. Су-уу-ук, ынчалза-даа ажык талазы-били сени черле мурнумга киирбес мен, Торга — деп, Сырбык уламчылаан.

Торга дүжүп бербестээш туруп берген:

— Кижилерниң ногаан өңүктери — сая-сая ыяштарны камгалап туар мен. Сен черле мээн соомга кирер сен, Сырбык, тарр-ррр...

Ол-ла ынчап олурларда, эртен чемнеп чораан Койгун душ болуп маңнап кээп-тир. Демгилер ону-даа эскербейн, изиг-изиг тутчуп турганнар. Элээн дыңнап туруп-туруп, Койгун мендиләэн:

— Экии, эштер! Маргылдаа дең-хайым болуп төнзүн! Тот-тот.

Торга билем Сырбык сырбаш қылынганнар:

— Экии, Койгун! Ындыг-ла болзун, чоруун чогузун!

Торга билем Сырбык ийи Койгунну шииткеекчи болуп берип көр деп диләэш, боттарының ажык-дузазын тус-тус төөгүп-ле эгеләэннер. Койгун карак чивеш дээр аразында ындыг улуг эрге-дужаалдыг апарганынга чоргаарланып, дойтук буттарын маспактаныпкаш, бирде Торгаже оң кулаан делбийтип, бирде Сырбыкче солагай кулаан делбийтип дыңнап олуруп-тур. Ынчап олуруп-олуруп, чаргычыларже хөкпеш қылдыр чоокшулаап алгаш, карактары дозурацайнып чугаалаан:

— Ээта, дуңмаларым, силер хей чүве маргыжып туар-дыр силер. Чижеглеп ап көрээлинер: коржаага¹ мээн кежимден

¹ Коржаа — садыг.

даараан чучак делгеп каан дижик. Ону көрүп каан бичиү уругнуң ада-иезиниң кулаа амыраар бе? Чок. Чүгле уруунга садып берген соонда, кулак дыш боор болгай. Ол хире үнелигдир мен. Ынчангаш мен турумда, маргышкан херээнцер чок ышкаш. Тот- тот...

— Амыр-дыр сен, Койгун — деп, Торга биле Сырбык аасташ дүжүргеннер. — Кежиң безин бүдүн чучакка чедер эвес. Ак оруун-на оруктап көр, тала.

— Үжелээ маргышкаш, шаг-ла болганнар. Шак ынчаар үшдөрт хондур изиглөжип келгеш, ол эзимниң чингини¹ Сыынга барып, чаргызын чардырар деп-тирлер эвеспе.

Биеэ Сыынны дилеп турда-ла, оът-сиген көгерип, ыяш бүрүзү ногаарарып келген. Адактың соонда ол улуг эзимниң ортузунда малгаштыг хөлчүгештен ис кезер деп дугуржуп турлар. Дал дүүш турда, аңаа чеде бергеш, аң бүрүзүнүң изин ылаптап шинчилеп турда, хөлчүгешке Кас кээп хонупкаш, айтырп-тыр:

— Силерниң маргылдааңарны дыңнаап кааш, черле ужуп эртип шыдавадым. Кымны истеп турагыңар ол? Га-га, га-га...

Торга, Сырбык, Койгун суглар кайда-чуде изи кургаан Сыын сүрүп турбайн, маргылдааны маңаа үстүрүп албас чүве бе кылдыр бодааш, Каска чугаалап-тырлар. Кас оларны дыңнаап-дыңнаап, ак-чоорганнар ышкаш улуг чалгыннарын сугга далбаңнадыр каккылааш, мынча дээн:

— Мен ышкаш улуг чуургалар бээр, мен ышкаш чымчак дүк бээр, мен ышкаш амданныг этт бээр эвес силер. Мен ындыг-мындыг ажыктыг мен деп шуугап турган болзумза, ужурлугла-дыр, га-га-га-га!

Ам мырыңай дөрт апарганнар. Кас келгеш, дуза кадардан, дужамык халдадып каан мындыг. Ам черле Сыынга чедери албан болу берген. Өөрүнүң кымны дилеп турагын дыңнааш, Кас чугаалаан:

— Га-га-га-га... Дүүн бо эзимниң ындында улуг көк тайганың кыры-бile ужуп эртип чыда, Сыын көрген мен. Ол эвес ыйнаан?

— Ол-ла-дыр — дишкеш, ынаар чоруп кааннар.

¹Чингин — ылап, ёзуулуг. Мында: ёзуулуг ээзи.

Ушкан ыяштарга кылаштап чадааш, Кас дээрge Торганы эдертикеш, ыяштар қыры-бile чавыс ужуп олурган. Сырбык күжүр оларның аайы-бile сыралар баштары дамчып тутсуп орган. Койгун хөөкүй олардан чыда калбас дээш, хилинчээн көрүп чораан: эртер арга чок шырыш таваржыр — ону ояр; доора черзи¹ чыдар — ону артаар; шапкын кара суг кээр — ону сүзүп кежер...

Чеди хонук ажыг дилеп чорааш, эртенги одарда тайга хөрээнде кальтка кедеп олурага, Сыын бо оъттап үнүп келген. Ам чүү боор, Сыын-бile эптиг-ээлдек мендилешкеш, чүгэ келгенин чугаалап-тырлар. Сыын ынчан чаа-ла четчиp үнүп келген мөндүцневе чымчак он иий адыр мыйызын аарзынып чайгылааш, чаргычыларга чугаалаан:

— Мени биле тура-ла, ала часты өттур, чайның изии дүшкүже, маргыжар кончууңарны, дунгалар. Эът эвес эът, кеш эвес кеш менде болгай: чүс сырбык, чүс торга, чүс койгун, чүс кас хары угда-даа мээн дензим базып шыдавас. Мыйызым кайы хире үнелиг ийик. Мээн эң ажыктыым тодаргай-дыр бе?

Демгилер Сыын-бile чөпшээрежир дириг кара-ла хөндү чок болганнар. Шак ынчаар он шаа хонук маргыжып чорда, Элик маңнап келген. Ол база-ла шииткеекчи болур байтык, бодунуң ажыын суртаалдааш туруп берген. Ол-ла ынчап хуралдала турларда, чаңгыс мөгөннүүг, достак хаайлыг буур тутсуп келген. Күжүр Буур база бодун мурнаткаш турупкан.

Ынчап чоруй, оларга Тооргу, ооң соонда Күртү немежип келген. Хүн келген тудум, көвүдеп-ле турганнар. Бичии маргылдаа шуут-ла чыышче шилчий берген. Чыылганнар сыгыр даң бажындан орай дүнге чедир хуралдаар дээш, одарга бэзин арай боорда чедип турганнар. Чайны өттур хуралдала келгеннер, кымның эң ажыктыын доктаадып чадап кааннар.

Адак соонда күс дүжүп, оът-сиген оңуп чорда, мынча дишкеннер: аңнар боттарывыс түңнел үндүрүп шыдавас-тыр бис, ону азырал амытаннарга барып үзе шиитпирледип алышылыңдар.

¹ Чөрзи — ушкан, ирээн ыяш, дазыл.

Олар биске хамаанныг эвес, бистиң херээвиске кайын хол кире бээрлер деп.

Аң-мең шуужупкаш, тайганы куду көжүп-ле кааннар. Торга дээрge Сынының мыйызының бир адырынга олурупкан чораан. Кас дээрge Буурнуң, ийи деспи дег, калбак мыйыстарының аразында саадапкан олурган. Койгунувус Эликти кондаалыктапкан чортуп чораан.

Хамык аң-мең ынчап, бир колхозтуң мал турлаанга чедип келген. Оларның бараанын Теве көрүп кааш, ырактан-на уткуп келген. Теве дораан аалчыларны хамык малдың кажаазынга эдертил әккелген.

Ырак-узак орукка чораан өңүктерин мал-маган өөрүшкүлүг хүлээп ап, аьш-чеминиң дээжилерин — кукурузаларны, тыква-ларны, капусталарны, морковьтарны салып хүндүлөп-тирлер.

Өңүктерниң чүге келгенин дыңнап-дыңнап, бир дугаарында Аът сөс алган. Ол мөңгүн чүген-чуларын кылаңнадыр бажын савагылааш, каң суглуктарын кыңгырадыр дайнагылааш, мынча деп-тир:

— Ии-хоо, кончуг шын-дыр. Шиитпирлээр өйү келген айтырыг көдүрген-дир силер. Кымның эң ажыктыын тывары черле чугула. Борта киржилгэ чок артар аргам чок. Чүге дээрge эң ажыктыг амытан мен болгай мен, ии-хоо!

Ындыг харыы манаваан аң-мен дээрge ону дыңнап кааш, кезек када аңгадай-ла бергеннер. Аъттың эң ажыктыын бадыткап бээр дээш келген эвес, оон-бile база-ла маргыжып эгелээннер.

Хамык аң-меңниң, мал-маганың ыыт-шимээнин чидир бустагылапкаш, Инек тура халаан:

— Өңүм кара-даа болза, сүдүм ак, мээн эъдим, мээн саржаам, мээн сүдүм делегейде алдаржаан. Мен эң ажыктыг мен, мөө-мөө!

Семис кудуруун калбаңнадыр чайгылааш, Хой база маргыраан:

— Мээн хураганым кежин, мээн дүгүмнү уттуп алышыңарга, черле таарышпас, ма-маа!

— Буук-буук... Мен дег мөге-шыырак ажылчын силер бе? — деп, Тeve база киржи берген.

Айтырыг үзе шиитпирледип алыр дәэш келген аң-мен ҳарын улаштыр хуралдааш туруп берген. Ол ынчап үрүцейнип турларда, күс-даа эртип калган, кыш-даа чоокшулаан.

Бұғұ аң-мен, мал-маган боттарын ончалап-санажып келирге, чыышта чаңгыс Адыг ирей келбәэн болган. Ол кончуг томаанныг ирей марғылдааны үзүп шыдаар боор дишкеш, ам ынаар сөктүп қаап-тырлар. Ийи чеди хонук чыгызы дилеп келгеш, тайганың аар ийинден арай боорда тып алғаннар.

Адыг ирей дораан аалчыларны хұләәп ап, тайганың тооруунуң үрүңү-бile хұндулеп-тир әвеспе. Аалчылар ижәэнни долгандыр олургулапканнар.

Ол хамык амытаннарның аас-сөзүн Адыг хондур дыңнап чоруй, чугалаан:

— Адыр-адыр, акы-дуңма, өө-өө... Айтырыг шиитпирләэр, арга-сүме айтыраар адыр-хаагым қаапкан-дыр мен. Бичии манаңдар, оомну ап алгаш келийн.

Чүү мындыг илби-шидилиг адыр хаак апарды, ынчап айтырызыбысты дүрген шиитпирледип алыр-дыр бис кылдыр бодааш, хамык амытаннаар: «Ыңчал харын» дижип-тирлер.

Адыг ижээп киргеш, чидип-ле барган. Хондур манаан — сураг. Адак соонда Буур чугаалаан:

— Торга, дыңнап көрем, ыяш иштинде безин курттуң шимээнин билип каар болгай сен.

Торга ижээнче кулаан чыпшыр туткулааш, ыыттаан:

— Тарр-тарр... Кончуг чалгаапайыңар ижээй берип-тир, хаарыгы дыңналы-дыр.

Ыңчап турда, хар-даа кодан-майыктап, соок-даа үрүп эгелээн. Хамыкты мурнай Кас шыдашпаан:

— Га-га, га-га, ха-дуңма, ха-дуңма! Даван-даяам доңа берди. Қыштаар черим ырак кижи мен, хамык өөрүм база арлы берген, чааскаан арттым. Мен-даа ужуптайн.

— Ку-ка-ре-ку-у, дыңнап көр, Кас — деп, Дагаа чугаалаан.

— Сен ынаар ушпа, колхозтуң күш кажаазынга бистиң-бile кады кыштап ал. Бир эвес тааржыр болзуңза, бистиң колхозтуң күжү-даа болуп алгай сен.

Кас Дагаа эжиниң сүмезин өөрүп хүлээп алгаш, ооң-бile кады чоруур болуп-тур. Оларның чугаазын дыңнааш, хамык амытаннаар дөгерези оон-моон шуугап, чанар-чанар дижи бергеннер.

Ол аразында Тeve туруп келгеш, чугаалаан:

— Ха-дуңма! Силер тарап чангылаңар, аал-ораныңарда ажы-төлүңер, ажыл-агыйыңар ат болду. Мен-даа канчаар, аштавас-суксавазым, доңмас-дожавазым аайлыг эвес, Адыгны часка чедир борта манаайн. Чазын катап шак борта чыглылыңар, буур-буур, буур-буур!

Хамык амытаннаар шупту чөпсүнгеннер.

— Шын-дыр, шын-дыр!

Чыылган бүгү аң-мең, мал-маган тарап чанып, өвүрнү өрү көжүп, арыны ажыр көжүп чоруп-турлар эвеспе.

Тeve база ижээн эжининге чеди хонук чыдып чоруй, хөңну калы берген. Оон: «Адыгның таңнылы эвес мен» кылдыр

бодангылааш, арга-ыяштың ожук-харын тө-чая чыраалап чаныпкан.

Теве ажыл чок олуруп шыдываан-даа, чажындан ынчаар чаңзыкпаан-даа.

Теве чанып оргаш, бодангылаан: «Бүгү аң-мен, мал-маган шупту дәмей ажыктыг-дыр бис. Ындыг турбуже, «мен-мен» дәэш-ле, чүгле бот-бодувусту мактангаш туарывыска, херек бүтпес болбайн канчаар. Кым кандыг ажыктыгыл, ол ажынына көргүзүп чораай».

Шынап-ла, кажан час дүшкенде, демги ижәэн чанынга кым- даа келбәэн. Аң бүрүзү, мал бүрүзу херектиң ужурун Теве ышкаш билгеннер боор он.

Ол хевәэр-ле олар маргыжып-даа көрбәэннери, маргышпасдаа апарғаннар дижир чүве.

-
- ☞ 1. Чогаалдың жанрын чүге авторлуг тоол деп адап туарыл, уруглар? Тоол аянында дыңналыр чижектерни тывыңдар.
 - 2. Силер бодап көөрүцөргө, кым эң ажыктыг-дыр? Чүге ынчаар бодап туар сiler?
 - 3. Чогаал маадырларының маргылдаазы чүнүң ужуунда болу бергенил?
 - ☞ 4. Тоолду рольдап номчуңар. Номчаан ролюңарның маадырлының дугайында чуну билип алдыңар, эштериңерге тайылбырлап бериндер. Аң бүрүзү канчаар боттарын үнелеп туарыл?
 - 5. Тоолдуң планын тургузуңар.
 - ☞ 6. Чогаалда болуушкуннар кайда, кажан болуп туар-дыр?
 - 7. Аңнар чаргызын чардырып аар дәэш келирге, еске аңнарның харызы кандыг болур-дур, харыларны қысказы-бile бижип алдыңар. Чижәэ, «...Кас келгеш, дуза кадардан дужамык халдадып каан».
 - 8. Маргыжып туар аңнарның аажы-чанында чараш, чаптанчыг, кижилизиг чүнү эскердиңер?
 - 9. Тоолдуң эң-не чугула бодалын илереткен одуругларны тыпкаш, кыдырааштарыңарга бижип алдыңар.
 - 10. Тоолдуң сөзүглелинде доора уткалыг ажыглаттынган сөстерни, деңнелгелерни тывыңдар. Оларның ужур-дузазы чүл?

- 11.** Аасташ дүңдүрген, дужамык, черзи, шииткеекчи, дойтук деп сөстерниң уткаларын тайылбырлаңарад.
- 12.** Бойдус әртеминден тоолда ады кирген дириг амытаннар дүгайында медәэлерден чынып белеткәэш, дыңнадығдан кылыңарад.
- 13.** Кандыг дириг амытаннарга ынак силер? Оларның дугайында тывызық, үлегер домак, тоол билир силер бе?
- 14.** «Кым эң ажыктығыл?» азы «Мәэң ынак дириг амытаным» деп кыска чогаадығдан бижициер.

Монгуш ЭРГЕП

Чартык арбай

Бичиимде арбай соктааш, хайлыг, төгерим кончуг кижи мен. Дүгүн тазартыр шоңап каапкан чаагайы кончуг улуг кызыл-сарыг арбайларны кыраанындан салаалары дагырмыгыр апарғылаан холдары-бile довурак аразындан чаңгыстап чынып ора, кырган-ачам чугаалай-дыр:

— Бо тараа дээр чараш чемни төп болбас чүве-дир ийин, оглум!

— Ийи-чаңгыс арбайлар канчаарыл ол, кырган-ачай.

— Оо, ийи-чаңгыс деп чүү адам боор ол! Оон туржук чартык арбай кижи тыны алган чоор.

Чартык арбай кижиге чүү хоолулуг¹ болур боор деп удурланганымны буруу шаппышаан, кырган-ачам-даа тоолдап-ла эгеледи:

— Биеэде, шаг багында чаңгыс иеден төрүттүнген иий алышкы ада-иезинден, ха-дуңма чонундан чарылгаш, чер кезип, кылаштажып чоруп каап-тырлар эвеспе. Та кажанга, та чеженге чедир тоял келген күжүрлер чүве ийик, бир-ле хүн көшкен аал орнунга өл-тынында калгып кәэп-тирлер.

Өг орнун бир кылдыр чимзенип диленип тура, бичии оол дың кара чаңгыс арбай тып алган иргин.

¹ Хоолулуг — чемиштиг, сүүзүннүг.

— Акый, акый! Алдын арбай чыдыр! Довурак аразында хөмдүне берген, чүгле хензиг ужу чайыннанып көстүп чытканын көрүп кааптым! Чартыктажып чиили, акым! — дээш, дуңмазы арбайның улуг чартыын акызынга чара дайнаап берип-тир.

Акызы амыраар туржук, харын ажынып-дарынып-ла эгелээн:

— Дүктүг арбай чартыы-бile

кижи кыжырып чоруур сен. Сээц моең кижиге чүү хоолу чемиш болур чүвэл! — дээш, дуңмазының берген чартык арбайын сиғен аразынче чидир шывадапкан.

Дуңмазы бодунуң хензиг үлүүн чараазынга хоюдор дайнааш, куруг иштинче ажырыпкан.

Алдын арбай чартыын амзап четтиргеш, биче оолдуң ала караа чырып, аштаан кодузу¹ хогланып келип-тир эвеспе.

Ие чериниң чаагай сүүзүнүн чооглаан биче оолдуң чалыы бодунга чаа күштер-даа немежип, сагыш-сеткили-даа хайныгып көдүрүлген.

Чартык арбайдан ойталаан турамык акызының кылажы улам кызырлып, базымы улам баксырап эгелээн. Күжүр дунмазы ону каш артты ажыр, каш хемни кежир, дөйш черге чүктеп, дөвүнчүк черге чедип алгаш, чоруп олуруп-тур.

Ортаа артты ашқаш, ортаа хемниң унунга кээп, шагзырап баксыраан дунмазы өл суг-бile өс эдип, бичии доктааган чүве-дир.

— Чартык арбайны чашпан аразынче оқтаваан-на боорум кай, көрем, дунмам! Чартык арбайның үнезин билбейн, чалыы назынымдан чарлырым бо-дур! Мээн бо частырыымны таварышкан кижилиериңиң шуптузунга чугаалап берип чоруур сен — деп, оолдуң акызы хайыралыг кара чаңгыс дунмазынга чагыг сөзүн чугаалааш, алдын амызындан мөңгези-бile чарлыптыр эвеспе.

¹ *Коду* — хырын.

Күжүр оол өлген акызының мага-бодун чүктеп алгаш, оон ыңай ийи хондур чоруп келгеш, ховузунда хоор тараазы чалгаан, алаагында анай-хураган дешкилешкен ачы-буянныг аймак-кожуун чонга амы-тынныг калгып чедип келген чүвең иргин.

Ол чаагай сеткилдиг эки чон аштап кылаштап келген бичии оолдуң аңаа чурттаарын чөпшээрээн болгаш ооң акызының мага-бодун боттарының хөөрүнгө хөөржүдүп кааннаар.

Биче оолдуң айыылдыг ашты канчаар ажып эрткенин дың-нааш, ол аймак чоннуң мерген угааныг өгбези мынча деп-тири:

— Чаңгыс арбайга чамбы-дип-даа тодуп болур. Ада-чуртуңнуң арбай-тараазының чартыын амзапкан болгаш, аш өлүмнү тиилләэн-дир сен, оол?

— Қөрбес бе, чаңгыс арбай туржук, чартык арбай безин кижииниң амы-тынын алган-дыр. Ыңчангаш бо тараа деп эртинени төп, будаңнап болбас чүве-дир ийин, билдиң бе?

-
- ➲ 1. Чогаал силерге солун болду бе? Чүгө?
 - 2. Ийи алышкының аажы-чаңнары кандыг-дыр? Таблицага дүүштүр бижицер.

Алышкылар	Аажы-чаңы	Чугаазы	Кылдыны

- 3. Дөңш, дөвүнчүк дээрge кандыг черлерил, тайылбырлацаар?
 - 4. Чогаалда тоол аянында бижээн домактарны тывыңар. Ушта бижип алышар.
 - 5. Тоолдуң кол бодалы кирген домакты ушта бижип алышар.
 - ➲ 6. Чогаал чүгө «Бичиимде арбай соктааш, төгерим кончуг кижи мен» деп домактан эгелээн деп бодаар силер?
 - 7. Хлебке кижилерниң хамаарылгазы кандыгыл?
 - 8. «... Алдын амызындан мөңгези-бileе чарлып-тыр эвеспе» дээн домакта «алдын» деп сөстү чүгө ажыглаанын бодунарның билип туарыңар-бileе тайылбырлацаар. Чүгө амы-тын алдыныл?
 - 9. «Тараа — эртине» деп презентациядан кылышар.
 - ➲ 10. «Чаңгыс арбай чамбы-дипти tottuurap» деп кыска чогаадыгдан бижицер.
-

Карактар дугайында маргылдаа

Бичии Койгунчук, бичии Үгүжүк, бичии Авырганак душчу берген-дир. Адаа карактар дугайында маргылдаа болган чuve эвеспе.

— Мээн караам дег улуг, мээн караам дег көскү карак кымда-даа чок. Кандыг-даа караңгыда Койгунактың караш дээрин соора көрбес мен — деп, баштай-ла Үгүжүк мактанып эгелээн дээр.

— Дот-доот! Хей мактанма, Үгүжүк. Сээн караац чеже-даа улуг болза, чүгле баарыңда чuve көөр боордан башка, ыракта чuve көре алыр эвес. Мээн караам дег дастагар болгаш улуг карак кымда-даа чок. Ынчангаш караңгыда Үгүжүктүң кырымга караш дээрин-даа, чырыкта Бөрүнүң шывараш дээнин-даа эндевес мен — деп, Койгунак харылап-тыр.

— Хей маргышпацар, акыларым — дээш, Авырганак киржи берген-дир: — Үгүжүктүң карааның дугайында Койгунак кончуг шын чугаалады. Ынчалза-даа бодунуң карааның дугайында Койгунак бир чuve уттупту ышкаш. Чүл дээрge, далчырының дугайын...

— Ха-ха! Шын-дыр, Авырганак. Чер кырында чаңгыс-ла далчыр чuve бо. Оозун билинмес, мени бактап — деп, Үгүжүк турал халып келген.

— Дот-доот! Авырганак мээн карактарым чоп бактап тур. А бодунуун чоп чугаалавады — деп, Койгунак база турал халып келген.

— Мана, Койгунак... Мен сөзүм дооспаанымда, Үгүжүк үзе кире берди. Бир эвес карак дугайын чугаалаар чuve болза, мээнингэ чедер карак чок — дээш, Авырганак хөкпейгеш, шывык сарыг кудуруун ооргазының кырынга салып ап-тыр.

— Үү-хүк! Авырганактың үгүлдүүн. Сээн уштунар чеде берген караац дыт будуундан өске чuve көөр эвес. Мен олуурмуда, хөөрөве — деп, Үгүжүк ам база мактаны берген.

— Дот-доот! Доозаңар калчаараашпаңар. Мәэң карактарымче көрүңер. Кайы хире-дир? — дәэш, Койгунак карактарын алараңнаткаш олурупкан...

Карактар дугайында маргылдаа узааш турупкан. Ажыл-хожул уттунган, аъш-чем чивәэнинден куруг хырыннар хыыгайнып эгеләэн. Маргылдааны бир-ле кижиге үстүрбес болза, хоржок.

Үжеләэ чоруп каап-тыр. Койгунак чер кыры-бile маңнапкан. Авырганак ыяштар дамчып чорупкан. А Үгүжүк ужудуп олурган. Бир черге Адыг ирей кат чыып олуруп-тур. Аңаа корга-корга чеде бергеннер.

— Силерден, кырган-ачай, чүве айтырып болур бе? — деп, Авырганак чывыжаңнаан¹:

— Че, чүл? Ажылдан ор мен, чайым чогул. Дурген чугаала!
— деп, Адыг көргүрәэн.

— Бистер, кырган-ачай, маргыжып турдувус — деп, Койгунак Авырганакты мурнапкан.

— Чүнүң дугайында? — деп, Адыг ылавылаан.

— Кайывыстың караа улугул, кымның караа көскүл деп маргыштывыс, кырган-ачай — деп, Үгүжүк ону база үзе кирипкен. — Дугуржуп чададывыс. Силер шиидип көрүңер.

— Мәэзии але, кырган-ачай? — деп, Койгунак чыпшылаңнаан.

— Чок, мәэзии але, кырган-ачай? — деп, Авырганак тура халып келген.

— Чок-чо-ок. Мәэзии але, кырган-ачай? — дәэш, Үгүжүк карактарын алараңнаткан.

— Кайы хире маргыштыңар? — деп, Адыг ирей доңгун айтырган.

— Адар даңны атсы, ары хүннү бадыр — деп, үжеләэ деңге харыылаан амытаннар-дыр.

Адыг карактарын чидиткеш, хаваан дүгдүнгеш, баштай Койгунакче, оон соонда Авырганакче, адак сөөлүнде Үгү-

¹ Чывыжаңнаан — чашпаалаан.

жүкче көргеш, туп-тура халааш, турган шетти тура соп алгаш, хөректенип-ле үнген.

— Хей черге маргылдаа үндүрүп, ажыл кижизинге шаптык ужураштырып туар кулугурлар боор! Карак дугайында маргышкаш, оон чүнү чедип алыр сiler! Оон орнунга ажыл-хожулуңар кылзыңарза! Ада-иенерге дузалашсыңарза! Азы мээн караам сыгыр боорга, мени кочулап келдиңер бе! — дәэш, шыкпышыжыбиле кагар деп чааланып келген. — Чер сilerни шинчме!

Демгилери kortkaштың, чүк быдарады салчыпкан. Койгунак чер кыры-бile маңнапкан. Авырганак ыяштар дамчып шуррапкан. Угужук агаарладып ужугулпкан. Оортан соңгаар олар маргышпаан болгаш Адыгже чагдавастаан дижир чuve.

-
- 1. Номчаан тоолуңарның utказы кайы чогаалга дөмей-дир? Сонуургадыңар бе?
 - 2. Тоолда эң кол бодалды кым чугаалаан-дыр? Ону тыпкаш, кыдыраажыңарга бижип алышар.
 - 3. Адыг ирейни кымга дөмейлеп болур-дур? Маргышканнар кымнарга дөмей-дир?
 - 4. Койгунак, Угужук, Авырганак оларның аажы-чаңын илереткен сөстерни тывыңдар.
 - 5. «Кыры шимчээр — хырны тодар», «Хоозун чугаа хүн бадырар» дәэн мерген сөстерни бо тоолга хамаарыштырып болур бе? Чүгө?
-

Чап ЧҮЛДҮМ

Тарааның тывылганы

Бир-ле катап олут орбас, чыдын чытпас экер-эрес ядыны эр кадагааты ёске чуртка чоруп чорааш, ол черниң улузу малмаган, аң-мен-бile амыдыраарындан аңғыда, черге тараа тарып чип, кайгамчык тодуг-догаа чурттап турарын магадап көрген. Амдыны эр алыс черле садыг-саарылгалыг кижи болгаш, амдан хоолулуг ол чемни садып аар дәэрге, ону чүгле алдын-мөңгүнге орнап-солуур, эң-не берге чuve — бодунун чурт девискээринден

дашкаар чаңгыс борбак үрезин-даа халаска үндуруп болбас, а бир эвес ону кылыр болза, буруулуг кижиинىң бажын ап шиидер шак ындыг кадыг-дошкун хоойлуулуг чер болган. Ам канчаар, амдыы эр чеже-даа эрес-кайгал бол, ядыы кижи болганда, алдын-мөңгүнү бар эвес, ооң кадында хоойлудан эртип, бажын алзыр эвес, ынчалза-даа құзәени қүштүг болгаш, канчап-choоп-даа каш үрезинден аал-оранче алгаш чанар деп шиитпирлеп алган чүве-дир.

Эр-даа чүү боор, үжээшкін-чиндиишкіндегі үнер чаңгыс арга бодап ап-тыр. Ол чиңге-тарааның каш үрезинин дыргактарының аразынга салаа шаа-бile тырып алгаш, ук чурттуң қыдыг-қызыгаар даамалдарынга алдыртпайн, оран-чуртунга Ыт чылында ынчалдыр ээп чанып келген иргин.

Авазы оглуунуң кедергей узап өскен дыргактарын кезип берип олурарга, ооң чадып алган эддәэнге тоглап дүшкен тараа кош-адыш чедип турган чүве-дир. Оол тараазын чазын тарып кааш, құзұн ажаарга, қыштап чириинге четчиp, үрезинге безин артып каап турган-дыр. Оон бәэр-ле тыва чуртунга чиңге-тарааны тарып әгеләэн болгаш улус-чон тодуг-догаа чурттап, улам бай, шыдалдыг апарған дижип чугаалажыр.

Өске база бир таварылгада Тывага чиңге-тараа үрезинин демги чурттуң қызыгаарын эрттири даңза соруулунга чажырып эккелгеш, тараадып нептереткен деп-даа чугаа бар-ла. А бода тарааның тывылғанының дугайы база болун. Ол-ла кайгал эр ол-ла чурттан дагаалар садып алгаш, оларын арбай, ак-тараабиле чемгерип чорааш, қызыгаарга үжээшкін-чиндиишкіндегі ынчалдыр арыг эртип кәэп, аал-чуртунга келгеш, амдыы дагааларының иштинден арбай, ак-тараазын үндүр суйбап туруп, үрезин кылдыр чажып ап турган деп тоолчаан домак база бар.

-
- 1. Тараа дугайында моң мурнунда номчаан чогаалдарыңардан ылгалы чүү-дүр? Чaa чүнү билип алдыңар?
 - 2. Тарааны садып алыры кайы хире берге турган-дыр?
 - 3. «Құзәени қүштүг» деп теманы чогаалга даянып тургаш, ооң утказын тайылбырлап көрүндерем, уруглар.

- 4. Күш-ажыл, тараа дугайында темага чуруттунган чуруктардан, ырылардан тыпкаш, сайгарылгалыг чугаадан кылыцар.
- 5. Тоолдуң сөзүглелин катап кичээнгейлиг номчааш, «Тарааның тывылганы» деп эдертигден сактып бижиңер.

Монгуш ЭРГЕП

Хек чүге ыраажы болганил?

Иези ону өскениң уязынга төрүп кааш: «Канчал-чион: өлүрүңнү-даа, өзериңни-даа бодуң бил!» дээш, каапкаш барган-даа чүвөң иргин. Өскениң уязы чылыг-даа бол, бодунун иезиниң төрүмел чалыны дег эргим чүве делегейде кайда турага боорлаан! Ие чылыы көрбээн чаш ийлеп-даа болур, суг шыгы көрбээн ыяш кадып-даа болур-ла болгай. «Диригге кагдырган өскүссүрел өлүмден чарылган өскүссүрелден дора» дижип чугаалажыр.

Ынчангаш хары күштүң хоргаалынга чаглактандыгаш, частып, бодарап, чырык хүннү көрүп келген хек оглу, ишти-хырны аштаваан-даа болза, авазын сагынгаш, ала карааның чажын төп, аажок муңгак-хилек өзүп келген чүве-дир.

Өөрүшкү азы муңгаралдан ыры төрүттүнер дижир болгай. Улуг баштыг хүргүл-бора күш оглу төрээн иезинге кагдыргаш, чыргалдыг өртемчейге туруп көрбээн хилинчектиг муңгаралга бастыргаш, ажыг-шүжүглүг шагжаң хөрээн ажыдып аргалаар дээш, үргүлчү сырынналдыр ырлап чоруп, өзүп келген чүвөң иргин.

Ол ырлаарда, ыяш бажынга бедиктendir олуруп алгаш, өрү-куду дилегзинип, харанмышаан, узун кудурууун «бээр кел, авай!» дээн хевирлиг чайып ора, ырлаар күш-тур:

«Чаш-ла төлүң черге кагбайн,
Чанып келем, мээн авам! Кук-куук!
Хөөкүй мени муңгаратпайн,
Көстүп келем, күжүр авай! Кук-куук!»

Күжүр хекчигеш мынчаар чеже-даа ырлап кээрge, ooң иези чаш төлүнчө дедир эглип келбээн. Чаш төл төрээн иезинден кажан-даа хөнүнү калбас болгаш ону кажан-даа утпас. Йинчангаш хекчигеш авазының эргеледиин ам-даа манавышаан, ырлап-ла чоруур ужуру ол.

Чажындан тура түргедел көрүп, дириг өскүстүү берге амыдрыалынга көрбээнин көрүп өскен болгаш, хек сагыш-сеткилдиң ханызындан ындынныг ыраажы күш болган дижир чүве.

-
- 1. Чогаалды чүге «Хек чүге ыраажы болганыл?» деп кааныл?
 - 2. «Хек» деп эгеден бодунарга чаа чүнү билип алдынар?
 - 3. «...өскениң уязы чылыг-даа бол, бодунун иезиниң төрүмел чалыны дег эргим чүве делегейде кайда турар боорлаан!» деп домактың уtkазын тайылбырлацаар. Кыйгырыг демдээн чүге салган деп бодап тур сiler?
 - 4. Хектиң ыраажы болу бергениниң чылдагааны чүдел?
 - 5. Бердинген сөс каттыжыышкыннарының уткаларын тайылбырбырлацаар: *хары күштүнүн хоргаалы, ала карааның чажы, ажыг-шүцжүглүг шағжан хөрек, авазының эргеледии.*
-

АВТОРЛУГ ТООЛДАР

Улустуң аас чогаалында кирген чоннуң аас-кеjиктиг, тайбың амыдырал дээш демисели; бурунгаар, чаагай чарааш чүүл чүткүлдүг күзелдери; эриг баарлыг сагыш-сеткили, ёзу-чаңчылдары авторлуг тоолдарда илереттинген. Авторлуг тоолдарда аас чогаалының аяны: тургузуу, дыл-домааның уран-чечен аргалары авторнуң чогаадыкчы аргазы-бile чергелештир кирген болур. Авторлуг тоолдарга С. Сарыг-оолдуң «Агар сандан ыяш», К. Кудажының «Кым эң ажыктыгыл?», М. Эргептиң «Чартык арбай», «Хек чүге ыраажы болганыл?» дээш оон-даа өске чогаалдар хамааржыр.

Тыва чогаалчылар шүлүктээн тоолдарны база бижигилээн: С. Тамба «Доңгада кадык» болгаш өске-даа.

Авторлуг тоолдарның аас чогаалындан ылгалы:

- 1) Тоол авторлуг болур.
- 2) Авторлуг тоол вариантыларлыг болбас.
- 3) Чажыт утканы илереткен маадырларны чураан болур.

Олег СУВАКПИТ

Арзылаң биле Пар

Айлар әрткен, ийи өңүк
Ажыл-ишчи чарыш түннээн:
Арзылаңың ийи чүс хуу,
Амдызызының чүс он болган.

Аңаа өөрээн өңүктөр-даа
Аъжын-чемин делгевиткен.
Парның чазаан сандайынга
Арзылаңы саадавыткан,
Байгы чемни хөөрөп-хөөрөп,
Амданнанып чий-ле берген.
Арзылаңың кылганынга
Аштырган Пар олурупкаш,
Ол-ла дораан ойта дүшкен —
Оозу чуурлуп чаштай берген.

Кедизин-даа, шынарын-даа
Херексөвөс кижилерниң
Ажылышының түнелдери
Арзылаңга кончуг дөмей.

-
1. «Арзылаң биле Пар» деп басняның кол утказын билдицер бе? Автор ында чүнүң дугайында чугаалап турар-дыр?
2. Арзылаңың болгаш Парның тус-тузунда аажы-чаңын, ажылга хамаарылгазын сайгарып чугаалаңар. Бо чогаалда кандыг кижилерниң дугайында ойзуп көргүсken-ди?
3. Басняны аяныг номчуңар. Чогаалдың утказынга дүүштүр чуруктан чурааш, тайылбырдан берицер.

4. Басняның утказынга чоок үлегер домактардан сактып бижиңер.
Чижээ: «Кежээнің мурнунда — хұнду, чалгааның мурнунда —
кочу», «Шын күчулұг, шынар ачылығ»...
5. Басняны шәэжилеп алыңар.
-

БАСНЯ ДУГАЙЫНДА БИЛИГ

Басня дәрге кочулал, шоодуг, сургаалдыг, колдуунда-ла шүлүк тургузуглуг, улуг әвес хемчәэлдиг әлдәэрти сөгләеш-киннинг чогаал. Басня кижилерниң аажы-чаңын, үүлгедиглерин болгаш оларның социал хамаарылгаларын ойзу сөглеп турғаш, чуруп көргүзүп тура. Басняларның төөгүзү дириг амытаннар дугайында тоолдардан уқталған.

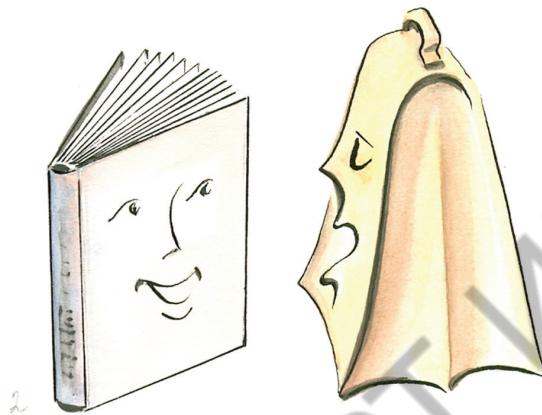
Басняның әгезинге болгаш колдуунда сөөлүнге ооң утказын илереткен допчу сургаал өөредиглиг болур. Чижээ, үстүнде көргенивис басняларның түңнеп сөгләэн допчу уткалары сөөлгү одуругларында илереттинген. «Арзылаң биле Пар» деп басняда «Кедизин-даа, шынарын-даа херексевес кижилерниң ажылының түңнелдери Арзылаңға кончуг дәмей» деп түңнеп, ажылды шынарлыг қылышын номчукчуларга билиндиріп, сурғап тура. А «Ном биле Портфель» деп басняда кижи бодун боду мактанып, хөй чүве чулчуруп чоруур болза, серемчилини кошкаар дәэрзин угааткан. «Теве» деп басняда хоптак-чазый, оорланып чорукту сойгалап көргүскен.

Кижилерден аңғыда, дириг амытаннар, ыяш-даш, әт-херекселдер болгаш өске-даа чүүлдер басняның маадырлары болу бергиләэр. Чижээ, өөренген чогаалдары выстың маадырлары кылдыр азырал дириг амытаннарны, черлик аң-араатаннарны болгаш өөредилге херекселдерин ажыглаан.

Басняның сөс-домаа бөдүүн, анаа сөстер болгаш илередиглер дорт утказынга хереглеттинип, чиге сөгләттинген уран-чечен үлегер домактар болгаш чечен сөстер ышкаш болгулаар. Басняларда эң-не кол ажыглаттынган уран-чечен арга дириг жидилге болур.

Салчак СЕРЕН

Ном биле Портфель

Шооча чок эрги сарыг Портфель
Чоогунда анаа чыткан Номче көргеш:
«Портфельче мени суп ажаар боор» деп
Бодава-даа. Сени чоорул,
Куруг эвес, чык долу иштиг-дир мен,
Курум безин үстүр четкен мени көрем:
Доктаал, саавыр, чажыт бижик
Доозазы менде болгай, көөр сен бе?..
Кайы хире идегел-дир?!
Кандыг-дыр мен! Билдин бе?» — деп,
Хөрээн шанчып, көөргеттинип,
Хөөрөгилеп, эктин чайган.
«...Баштай мени эки номчааш, боданзыңза,
Бажың мәэзи орталаныр...
Чулчурбастап, мактамастап,
Чугаа, сөзүң чазалыр» деп Ному бодаан.

Болбас тенек черле ындыг,
Бодун мактап, серемчизин уттуп чоруур.

-
- 1. «Ном билем Портфель» деп басняның кол утказын тайылбырлацар. Автор чогаалда кандыг кижилерни шоодуп чураан-дыр?
- 2. Силер мактаныкчы, билииргек улус көрген силер бе? Бодуңарның аажы-чаңыңарда ындыг шынарлар бар бе, боданып көруцерем.
- 3. Басняны рольдап аянныг номчуңар. Ону шээжилеп алышар.
- 4. Басняның өөредиглиг кезээн номчуңар, соң утказынга тааржыр үлөгер домактардан тыпкаш, тайылбырлацар. Оларны кыдырааштарыңарга бижип алышар.
5. Портфельдин аажы-чаңын көргүсken сөстерни, сөс каттыжышишкыннарын ушта бижээш, түнелден үндүрүнөр.
-

Иван КРЫЛОВ

Каарган болгаш дилги

Авыяастыг, чашпаа чорук хоралыг деп
Амытанга чеже катап чагываан дээр,
Ынчалза-даа мегечиге алзы кааптар,
Ындыг чүве болган-на чок таваржып кээр

* * *

Кайыын-на ийик, бир-ле черден, бурган өршээп,
Каарганга борбак быштак чорудупкан.
Чий шаап алтыр-дыр дээш, күжүр Каарган
Шивиге кээп хонуп алган.

Пактап алгаш, боданы бээр аразында,
Бак чаяанныг, Дилги маңрап эртип чыткан.
Чаагай быштак чыдын билгеш,
Чазый дилги тура дүшкен.

Кажар дилги ылбыңайнып чедип келгеш,
Кааргандан карак албайн мактай берген:
«Кайгамчыктыг чаражын аар,
Карактарын кандыг дээрил!

Торгу пөс дег чалгыннарын көрүңерем,
Тоолдап болур чүве-дир ийин.
Үрлавытса, ындынныг-ла чүве боор он,
Үятпайн, эгенмейн ыдып берем!

Мындыг кончуг чарап болгаш ыраажы күш
Мырыңай-ла күштуң хааны болбайн канчаар!»
Мактаар дээштиң, боску бэзин дунуп калган.
Каарган күжүр шыдан чадааш,
Бар-ла турган үнү-бile
«Карк!»-ла дээн — ааста быштаа барып дүшкен.
Үрмазынчыг, авыяастыг Дилгижекке
Үнчап мегеледип алган-дыр ийин.

(Очулгазы С. А. Сарыг-оолдуу.)

-
1. Басняны аянныг номчуур.
 2. Чогаалды шиижидип ойнацар.
 3. Басняда кандыг кижилерни сойгалап туар-дыр? Бо тема бөгүнгү амыдыралда көдүртүнүп туар бе?
 4. Басняда кандыг аллегориялыг овурлар киргенин тодарадыңар, ол ышкаш өөрөнгөнүцер Леонардо да Винчиниң притчалары биле деңнелгелиг чугаадан кылышар.
 5. Дараазында сөстерниң болгаш сөс каттыжышкыннарының уткаларын тайылбырлацаар: авыяастыг, чашпаа, мегечи, ылбыңайнып чедип келген, эгенмейн ыдып берем.
 6. «И.Крыловтун кандыг чогаалдары тыва дылче очулдуртунганил?»
 7. «Мегечиге алыспас дизе, канчаарыл?» база «Иван Крыловтун амыдыралчы угаадыглары» деп темаларның кайы-бирээзинге кыска чогаадыг бижири.
-

ДИРИГЖИДИЛГЕ ДУГАЙЫНДА БИЛИГ

Диригжидилге дээрge чогаалга ажыглаар кол уран-чечен аргаларныц бирээзи болур. Дириг эвес чүвелерни азы бойдустуц болуушкуннарын кижилер болгаш дириг амытаннар ышкаш амы-тынныг, дириг чүве дег кылдыр көргүзөр.

Диригжидилгени чогаалчылар шүлүк, чечен чугаа, шииге-даа ажыглаар. А өөренип турарывыс басняларда диригжидилгениц көску чижектери хөй. «Ном биле Портфель» деп басняда Портфель «хөрээн шанчып, көөргеттинип», «хөөргилеп», «эктиң чайып» турар. Ол ынчаар аажылаарга, Ном «мени эки номчааш, бажыц мээзи орталаныр...» деп бодап орап. Ынчалдыр чогаалчы Портфельгэ болгаш Номга кижилерниц аажы-чацыныц шынларын кирип, диригжидип каан. Диригжидилгени ажыглаарга, чогаалдыц дылы уран-чечен, чуруттунган овур-хевирлер номчукчуга тода болгаш көскүзү-бile чуруттунуп келир.

-
1. Диригжидилге деп чүл?
 2. Диригжидилгелерниц чижектери кирген чогаал сөзүглелдеринден тыпкаш, оларныц ужур-дузазын чижектерге бадыткан тайылбырланар.
-

Лидия ИРГИТ

Теве

Аъш-чем садыы складка
Эргелекчи херек дээнийн
Ажай Теве дыңтай сал-ла,
Эрте четкен — хүлээп алган.
Күзелин ол чедип алгаш,
Хүннүң мону бодаар турган:
«Ооргамга салыпкаштыц,
Орай кежээ чанып турайн,
Мөгөннерим аразында

Бөрбекти кым эскерерлен».

Хұлбұс аткан черинден-не
Хүннүң аңаар дижири дег,
Кертикпейниң олчазы хәй
Кежәенің-не келир турған.

— Соодукчұвус чок-даа болза,
Чоор сен ону, эккеп тур — деп,
Кертик әңгін хыйыңайнып,
Кегженири дам-на барған.

Чазый чорук башқа халдаар,
Чазығ қылып черле болбас!
Билип қагза, тудуп алза,
Бисти ат-ла қылғаны ол.

Теве харын ындығ ыйнаан,
Денгер-ле бо, аравыста
Чамдық ындығ кижилерни
Чаза шавар шаавыс чок бе?

-
- 1. Л. Иргиттиң «Теве» деп баснязының кол утказын чугаалаңар. Чогаалдың кол маадыры Тевениң аажы-чаңында, ажыл-агы-ында четпес талалары чүл?
 - 2. «...Оограмга салыпқаштың, Орай кежәә чанып турайн, Мөгеннериим аразында Бөрбекти кым эскерерлен...» — дәэн одуругларның утказын канчаар билир-дир силер, тайылбырлап көруңдер.
 - 3. Басняның сөзүглелинде үлегер домак, чечен сөс бар-дыр бе, тыпқаш, утказын тайылбырлаңар.
 - 4. Тыва улустуң аас чогаалында теве дугайында чогаалдар бар бе? Башқыңар, ада-иеңер азы өске-даа улуг улус дузазы-бile ону тодарадыңар.
 - 5. Амыдышыралда теве деп амьтанның ажық-дузазы кандығыл?
-

III кезээ. ЧАШТАР ДЕЛЕГЕЙИНИЦ КӨРҮНЧҮҮ

Леонид ЧАДАМБА

Аян-чорук

(Тоожудан үзүндүлдер)

Ужар

№ 213 теплоход Бии-Хемни өрү агымны чара чүткүп чоруп-ла олурган. Ооң ийи талазында чалгыглары безин күш чалгыннары ышкаш апарган чоруп олурар.

Чайгы хүн чүгүрүүнге кирип, кежээликтей берген. Хемниц ийи талазы биеэ-ле хевээр ногаан арга-арыглыг, бедик дагларла, даглар.

— Бо дагларда та кандыг казар байлак, та кандыг-кандыг аңнар бар ыйнаан? — деп, Лена эжинден айтырган.

— Хаа, чүү чок дээр сен, эжим! Мен бодаарымга, адыг, сыын, койгун... — дээш, Алла оон ыңай аңнар аттарын тыппайн барган.

Уруглар Чаңчаар ирезинден кээп айтырган.

— Бо сыннарда кандыг-кандыг аңнар барыл, ирей?

— Чүү-даа бар ыйнаан — дээш, адап-ла эгелээн, — адыг, бөрү, морзук, ирбиш, чекпе, дилги... сыын, мыйгак, буур, булан, элик, хүлбүс, киш, дииң, кырза...

— Койгун.

— Ийет, койгун.

— Аа, бай-ла тайгалар-дыр.

Теплоходтуц командазы болгаш пассажирлери столоваяга шупту чемненип олурган.

Улус хөөрешкен, бир кижи бир-ле солун чүвени чугаалаан олурган.

— Марат Агбанович! — деп-ле, Лена капитанны кый дээн.

— Ийе, Лена, дыңнап олур мен — деп, капитан чемненимшишкан олурга харылаан.

— Хамык-ла пароходтар шупту аттарлыг боор-дур. «Аврора», «Варяг», «Ленин» аттыг атомоход, «Гагарин», «Космодемьянская», «Матросов» суг-суг дигилээш...

— Йындыг-ындыг, Лена, чугаала-ла, солун-дур — деп, капитан сонуурган олурган.

— Силерниң бо пароходуңарның ады чүге чөк чүве боор?

— Харын аан, уруглар. Кым-даа ат бербээн, чүгле дугаарлыг-ла болгай — деп, капитан буруузунган байдалдыг харыылаан.

— Хемчилерниң байырлалынга алдар болдуруп, бо теплоходка ат тыпсыр деп бисте санал бар.

— Чүү дээр боор, дуңмалар, аныяк аян-чорукчулар, бистер болза өөрүп четтирер-ле улус-тур бис — деп қааш, уругларже айтырганзыг кайгап олура, дилээн. — Харын адап берип көрүнөр, уруглар.

— Чүү дээр деп бодаан-дыр бис? — деп, уруглар, оларга тывызык ыткан ышкаш, айтырган.

— Харын де, тывызыктың баажызы чүдел ынчаш?

— Баажызы бе? — дишкеш, уруглар сымыражы каапкаш, — хемде — деп қааш, манап олурганнар.

Капитан кезек боданып чоруй:

— Аа, билип кааптым, «Бел» дээн-дир силер — дээш, бүдүү хүлүмзүрүй тыртып каан.

— Чок, чо-о-ок... Тывыңар, тывыңар харын че — дижип, уруглар оон оюн эреп, хөлчөк-ла хөөреп каттырышкан олурганнаар.

— Йындыг-дыр харын че, ам-на тыптайн... Адыр-адыр.

— Че-че, дүрген!

— Адырам, бир эвес тыпсымза, чүнүң-бile?..

— Шаңнаар, шаңнаар.

— Чүнүң-бile? Оон башка мен тыппас-даа мен.

Аныяк аян-чорукчулар удур-дедир көрүшкен соонда, бир-ле чүве сымырашканнаар.

— Азас-бile!

— Хаа, ол хире улуг үнелеп четпес шаңнал турда, ол атты тыппас болза, черле канчаар боор, дуңмаларым!

— Че, че!

— Чараа-чечен! Чараа-чечен!

Аныяк аян-чорукчулар кара баары каткы же каттырышкан:

— Чок, чо-ок... чок ийин! Канчап тыппас капитан боор.

— Ол хире үнелиг болгаш солун атты кижи канчап тывар боор, дуңмаларым. Бажым безин тений берди, ам черле тыппазым ол-дур, адап берип көрүцөр. Дыңнаксаарым черле аажок. Амдаа боданып көргей-даа мен, хугбай, ам удавас озалдыг чер база бар...

— Ындыг-дыр, адап берээли. Ооң садызызынга чүнү канчаар силер че?

— Аттыг-ла өртээ аар ат болгаш тур аа?! Адырам чүнү канчаар улус боор бис, оолдар? — дээш, капитан өөрүнчे карак база тыртып каан.

— Че-че, хүн батты, озалдыг чер база чоокшулаан-дыр — дижип, уруглар шыны-бile далаштырганнар.

— Ындыг болза Ужарга четкиже, бир-ле черге кончуг чарап аң көргүзүп бээр мен, кандыг деп бодаар силер?

Ынчаар орта уруглар өөрээнинден бир угда:

— Ужар! — деп чирт кылганнар.

— Хаа, ынча дептейн дээш, бичии черден-не ара соксадым ийин — дээш, капитан хараадаанындан бажын дырбанган. — Адырам, чогум «Ужар» дээниниц утказы чүү боор чүве ирги? Қүштуң азы самолёттун үжары дээни ол бе азы бо бар чоруурувус Бии-Хемниң үжары дээни ол бе? — деп, капитан уруглардан баштактанаң айтырган.

— Бии-Хемниң улуг үжары-даа болур, самолёттун үжары-даа болур.

— Ынчаарга-ла улуг үнелиг болбас арга чок — кончуг чарап-даа, ханы уткалыг-даа ат-тыр! Мен-не байырлап хүлээп алыр кижи-дир мен — деп, капитан өөрүндөн айтырган. — Че, кандыг деп бодаар силер, оолдар?

— Чүүлдүг-дүр oo! — дижип, рулевой оолдар чир шоң болганнын. «Ужар» деп ол атты шупту-ла бир үн-бile хол көдүрүп бадылап алганнар. Шак мынчангаш хемчилерниң байырлалдыг

хүнүнгө алдар кылдыр Бии-Хем унунда чоруп тураг № 213 теплоходтуң ады «УЖАР» болган.

Кайгамчык-ла

Улус ынчаар-ла чемненип, хөглөжип чоруур аразында, Марат Агбанович ыңдай-бээр хараны каапкан соонда:

— Баландаш, Баландаш!.. Баландашта чедип кээп-тир бис!
— дей каапкаш, аткан ок дег ыңдай болган.

Хемниң ол-бо талаларында база-ла куржааңыз хаялар. Олар хемниң эриктери апарган. Ооң кедээзинде кара-ногаан бедик тайга-сыннар ынаар-ла чаттылып чоруп берген. Хемниң эриктери кедээрлеп әгелээн. Ынчангаш мында хем калбарып, саарыгланып келген.

— «Балан» дээрge тывалап «оол» дээн сөс чүве-дир. Ынчангаш «баландаш» дээрge, «оол-даш» дээн сөс-тур ийин — дигилээш, Марат уругларга база бир тоол чугааны төөгүлэй тыртып берген.

Шаг шаанды бир оол салдал бадып орда, салы дашка үскеш, үрелген чүве-дир. Демги оол, чаяан бооп, даш кырынче үне халааш, менди арткан. Ынчангаш бо черни Баландаш дээр апарган чүве-дир — деп каан.

— Ол оолдуң камгаланып үнген дажы кайда ирги? — деп, Лена чоруп алырын бодап, ыңдай-бээр көрзүнгүлээн.

Хем унунда улуг даш-даа көзүлбес, чүгле шурамнаар, көвүктелдир халып чыдар чалгыглар көстүр.

— Оо, сал үспезин дээш, ону хемчилер шагда-ла буза тепсип каапкан болгай aan — деп, Марат Агбанович тайылбырлаан.

«Ужар» ацаа хөй-ле дизиглиг сал четкен № 239-ка ужурашкан. Теплоходтар база-ла медээзи-бile кускуннажып, капитаннар рупорларындан чугаалажып, бот-боттарынга байыр чедиржип эрткенинэр.

Бо черниң улузу Бии-Хемни Улуг-Хем дээрлер. Улуг-Хемниң унунга кандыг солун чүвелер турбас дээр! Хемниң уну магалыг байлак-даа, чарап-даа — кижиниң харап-ла чоруксаазы келир. Уруглар удуур уйгузун безин уткан, ыңдай-бээр харангтан,

ол хамык солун чараш чүүлдерни угаан-бодалынга чуруп демдеглээн чорааннар. Баландаштың куржааңгы хаяларның чаражы дээргэ бир-ле уран-шевер кижи-даа чуруп, сиилбип каан ышкаш. Ол кызылгыр, ногаанзымаар, ягаан, көгүлдүр дээш янзы-бүрү өндөрлиг куржааңгы хаяларның үстүнде кара-ногаан пөштерлиг бедик сыннар ак-көк дээрдэ үзүп алган ышкаш көстүр. Бо арга-сыннар эгээртийнмес байлактарлыг: кат-чимис, тоорук дээш, чүү чок дээр! А черниң иштин ажыдып көөр болза, та кандыг үнелиг эртине чаштынып чыдар чүвэ!

— Хаа, дүү ол чокпак кара пөштерни көрүңер даан, уруглар, тоорук деп чувени! Бо черде казыл-кат деп чувени чүү дээр силер, эндөрик-эндөрик — суг-суг деп, капитан уругларның чилбизин хайындырган.

— Бии-Хемниң унунуң чараш-чаагайын болгаш байлаан кижи төөгүп ханмас-тыр ийин — деп, хоочун капитан Виктор Константинович база улашкан.

— Ол шын. Бии-Хем күчүлүг-даа, чараш-даа, байлак-даа! Бии-Хем күчүлүг ооргазынга та чеже түмен-сая эртине-байлакты чүктеп тураг хем чүвэ! — деп, аныяк капитан ацаа улашкан.

— Бии-Хем хайыраканның буянының дугайында чүзүн чугаалаар ону! — деп, Чаңчаар ирэй кайгап ханмазын чугаалаан.

— Ам удавас кончуг чараш хоолааш көстүр. Ону аржаан дижир. Бо-ла эртип-дүжүп чорааш, мен ону кончуг-ла сонуургаар мен ийин — деп, Марат капитан дыңнаткан.

Ону көөр дээш, уруглар карак салбайн харангаш олууп бергеннер.

Удатпаанда-ла капитан:

— Бо-дур!.. Бо-дур! — деп-ле, ону шагда-ла манаан дег, ал-гыра берген. — Кайы хире-дир, 150 метр бедиктен бадып тураг!

— Кайы, кайы?! — дижип, уруглар капитанның айыткан черинче хараны берген.

Бии-Хемниң Хүт чоогунда оң талада хаяларлыг, аргаяштыг даг тураг. Шында-ла ында чус бежен ажыг метр

бедик хаядан хоолааш шурап бадып турган. Харын-даа фонтан сагышка келир. Ооң салгын-хады уругларга чедип кээп турган дег. Бии-Хемниң унунда чарааш көрүштүг черлерниң кайызын ол дээр! Ол-ла чоруп олуарарда, хемниң солагай талазында база бир шуугаазынныг хемчигеш көвүктелдир шурап бадып, Бии-Хемче ағып кирип чыткан.

— Бо хемни Кызыл-Хем дээр ийин — дээш, Чаңчаар ирей ынаар бир-ле чүве сагынган хевирилиг харанып турган.

— Адыгларны! Адыгларны! — деп-ле, капитан, база-ла өөрээн-даа ышкаш, девидээн-даа ышкаш алгыра берген.

Ол Кызыл-Хем аксында эрик кырында ийи эниктиг ээш каттап чораан. Уруглар адыгны база катап ылаптап көрүп чоруурлары бо. Адыглар чүнү-даа тоор хире эвес, оолдары бичии уругларзыг ойнап чоргулаан.

— Бии-Хем уну дээрге бир-ле зоопарк-тыр ийин, чүнү-даа көрүп болур! — деп, Лена кара кайгаан...

...Ол-ла чоруп турда, бурунгаар дөмейи кончуг чеди сүвүр баштыг сыннар туман бөрттерин кедипкен, бичии аян-чорукчуларны уткаан дег, чыскаалыпкан турган.

— Чеди алышкы деп сыннар ол-ла болгай. Баштарында туманныг, көрүцөр даан, бөгүн база чаар-дыр — деп, капитан арай хомуудаан байдалдыг чугаалаан.

Уруглар ол ақышкыларны дыка магадаан. Лена базала чуруп эгелээн. Уругларның сагыжынга ол сыннар чеди маадырлар ышкаш сагындырып турган.

— Чогум өлүк-киш бо Чеди-Сүвүрлөрде болгай аан — деп, Чаңчаар ирей тайылбырлаан.

Хемниң унунда солун черлер хараар дээш, уруглар үе-шактың эрткенин безин эскербейн чорааннар. Ол-ла чоруп турда, эрик кырын дургаар ыяш аразында бажыңнар көстү берген.

— Севи. Бо дээрge база бир үрдеги суур-дур ийин — деп, Чаңчаар ирей ацаа шаанды шанактыг чоруп турганын сактып чугаалаан.

Бии-Хем бир черге келгеш, эңмежок-ла адырланып чоруп берген.

— Ой әжен, хемивис чоп көвүдей берди? — деп, Лена алгырган.

— Ат-сураглыг Дөртөн-Адыр деп чер бо-ла болгай! Экиле кичээп чорбас болза, озалдыг чер болдур ийин, саарыгга олурупта бээр чадавас. Оц талаңче тут, Сергей — деп, капитан терең черни айтыпышаан чораан.

Уруглар хемниң адырыктарын ам-на санап эгелээн. Ынчалздаа хемниң адырыктары орта-ла санаттынmas болган. Шынапла, хемниң адырыктарының хөйү-ле хөлчок. Саарыг черлер-даа озалдыг — теплоход кызырт-кизирт кыннып каап, чамдыкта дедирленип каап, эртип чоруп-ла турган. Капитан Марат Агбаничиниң карактары пат-ла өөренип калган, барык-ла шээжи чuve дег, айтып чоруп турган.

— Ам ажырбас, оц талаңче тут!.. Моон ыңай тереңней бээр — деп, ол аныяк рулевойну сургавышаан чораан.

— Дүү-ле сын бажында бедик тудуг турар, чүү деп чuve боор? — деп, уруглар хемниң оц талазында элээн ыракта сын бажында бир чuve эскерип каан.

— Суурга деп чuve-дир. Чер шинчээчилериниң кырынче үнүп барып, чер чуруу тырттырар суургазы-дыр ийин, дунмалар — деп, капитан тайылбырлаан.

— Геологтар маадырлыг-ла улус аа, чорбас-барбас чери-даа чок. Бо хире бедик сын бажында ындыг бедик суурга тудуп алган. Та чеже метр бедик! — дижип, Лена биле Алла база-ла хөлчок-ла магадаан чорааннаар.

Лена сонуургаң көрген чувезин чуруп ап-ла чораан. Чуруунуң допчу тайылбырын бижип-даа каар.

Хем унунда, арга-арыг кыдырында майгыннаар, одаг чадырдаа көзүлгүлээр. Моторлуг хемелер-даа халчып тургулаар.

— Каттаан, тооруктаан улус болгай aan.

Ол-ла тутсуп чоруп олура, база бир солун черни эрткен.

— Бо дээрge база бир төөгүлүг чер. Дожаң-Эрик деп чер-дир — деп кааш, капитан хемниң солагай талазында куу довурактыг кадыр эрикче харанып чоруй, чугаалаан: — Чоокта чаа шак моон шинчээчилер эрте-бурунгунуң бир-ле кайгамчык улуг

амытанаңың сөөгүн тып алган. Ону бистиң Алдан-Маадырлар аттыг музейивисте делгеп каан, көрдүңер-даа ыйнаан.

— Хаа, ындыг кончуг төөгүлүг чер-дир аа?! Ам-даа казып көрзе, база чыдыр-даа болгай aan — дижип, уруглар Дожаң-Эрикче харанмышаан чорааннар.

Орайтаан. Тайга-сын аразында хем унун туман дүй алы берген. Дожаң-Эрикти эрткеш, эләэн чоруп турда, хем ортузунда сайды бир катер одун чырыдып алган турган.

— Кемдәэн, дуза дилеп тураг чүве-дир. Хемге чүү болбас боор ийик — дигиләэш, капитан чеде бергеш, ооң судалын тудуп көрген — моторда кемдәэн болган...

Кемдәэн катерни төрепчиләэш, «Ужар» оон ыңай база-ла ескеп чоруп каан.

— Туман-на, туман... Сыстыг-Хемге хонмас арга чок-тур — деп, капитан рулевойларынга айттышкын берген.

— Сыстыг-Хем кайдал? — деп, Лена сонуургаан.

— Моон көзүлбес, бо арыг ындында. Ында аңныыр тывыш чери, школа, әмнелге, клуб, садыг черлерлиг база улуг суур. Долгандыр ногаан арга, кончуг чарааш чер.

— Кончуг чарааш база байлак, сураглыг чер болдур ийин. Шагда ооң бажынга алдын уургайы база турган. Аккан бажы сыстып үнүп чыдар боорга, Сыстыг-Хем деп адап каан — деп, Чанчаар ирей база тайылбырлаан олурган...

Азас

Тываны көрбәэн кижи Сибирьни көрбәэн, Тожуну көрбәэн кижи Тываны көрбәэн, мынчаарга Азасты көрбәэн кижи Тожуну көрбәэн дижир болгай. Ынчангаш аян-чорукчулар Азасты барып көөр дәэн — сорулгазы-ла ол. Уруглар сөөлгү сезоннуң путёвказын Кызылга-ла саттырып алган. Хуусаа-даа келген.

Турбаазаның машиназы хүннүң чыгыны кәэп тураг. Олар онудаа манаваан. Ленаның акызы чиик машина дилеп эккелген.

Дүйш четпейн турда, Азас кайы сен дәэш халдып үнүп-кеннер. Каяа-даа баарга, чиңгир ногаан арга-эзимин делгеп тураг. Орук бо удаада база арга ишти-бile чорупкан. Аргадан

Уне халдып кээрге, мурнунда делгем-не шөлде суур көстү хонуп келген.

— «Доора-Хем» совхозтуң төвү — Адыр-Кежиг суур-дур — деп, акызы Кол таныштырган. Суурнуң улуг кудумчузу-бile халыткаш, ам ажык шөлче үнүп келгеннер.

— Бо шөлдү Чалың шөл дээр. Тарааның чаагайын көрбес-пе! — дигилеп, акызы ында тараа ажаап турган комбайнче айыткан.

Шөл ортузунда — бичежек хөлдер. Ында өдүректерниң хөйүн! Бир хөл кыдырында шанды ажыл база-ла хайныккан турган. Шөлдүң кедээзинде эзим баарында-даа, ишкээр хем кыдырында-даа чылгы, инек, хой, өшкү чаттыла берген оъттап чораан.

— Тожу иви-бile база бай дижир. Ол ивилери чоп көзүлбес чоор? — деп, Лена айтырган.

— Хоо, ивилер бо оранда чок боор оцар, уруглар. Моондыка ыракта, аyttыг кижи 4–5 хонуп чорааш чедер черде — Өдүген, Хам-Сыра, Бедий суг-суг деп тайгаларда. Иви изиг черге таарышпас болгаш, шулун дээр онзагай оъттуг серииин тайгаларга тааржыр — деп, акызы тайылбырлаан.

Шөл төнгеш, ам база-ла эзим-арга, хараганныг бүүрелчин черлер эгелээн.

— Көрүңер, көрүңер! — деп, чолаачы алгыра берзе-ле, орукту кежир аңнаар халдып эртип чыткан.

— Ах, кулугурларны, мыйыстыг чүве — хүлбүс-түр — деп, акызы айыткан.

— Чараштарын!

— Дыка-ла халыыр але! — дижип, уруглар аңнаар көргенинге кончуг-ла амыраан.

Ол-ла халдып олурда, ынаар, ишкээр, ыяштар өттүр суг кылайып көзүлген.

— Азас дижир Тожу хөлдүң эгези ол-дур, уруглар — деп акызы тайылбырлаан.

Эзим иштинден уне халдып кээрге, дөң кырында бичежек бажыңнаар көстү берген.

— Совхозтуң төп сүт-бараан фермазының чайлаар чери бо. Хөлдүң бо кезээн Кара-Боор дээр. Тожу хөлдүң ортуулуктары, кезектери дыка хей. Олар тус-тус аттарлыг ыйнаан — деп, Кол уругларны сонуургадып чораан.

Хөй-ле шилги-шилги инектер дүү-ле хөл кыдыында таалай берген ойттап чораан. Ферманың саанчылары, кадарчылары, оларның бичии уруглары ол бичии дача бажыңчыгаштар чанында оларже, бо кымнаар боор бо дээнзиг, кайгап туруп калган.

Кезек халдып олурага, кара-ногаан арга-эзимге хүрээледип алган, далай дег улуг, ужу-кыдыы көзүлбес хөл хүнгэ чайынналдыр көстүп келген. Ооң кедээзинде хавак кырында бажың-балгат чаражы кончуг чалап турган.

— Че, Тожу хөлүңер бо-ла болгай! «Азас» дээр аян-чорукчулар турлаа кедээзинде туарар ол — деп, акызы безин чоргааралдыг чугаалаан.

Хөлде моторлуг хемелер шимээн-дааштыг халчып тургулаан. Хемелерлиг кижилер балыктаан, хөлде хөй-ле дыштаныкчылар эжинген, чамдыктары волейбол, чамдыктары дүү-ле ыяш аразында селгүүстээн — экизин канчаар! Ак-сарыг өңнүг бичежек бажыңчыгаштар кудумчулай чергелештири көстүп тургулаан. Ак-көк дээрде дыка бедикте самолёт ужуп бар чораан.

— Көрдүңер бе, Чазылар деп черже, иви фермазынче бар чоруур-дур — дээш, Кара-оол соонче эдерти көрүп туруп-туруп, — че, барып турлагжыыр-ла болгай — дээш, уругларны эдерткеш базыпкан...

Кежээ орайтай бергенде, турбаазаның столовая баарынга улуг-ла одаг хыпп үнген. Ооң чалбыыш чаштанчылары караңгы дээрже ужуугуп үнүп тургулаан. Хамык аян-чорукчу дыштаныкчылар ону долгандыр чыглып келген. Мында кандыг кижи чок дээр. Хөй национал акы-дуңма улустарлыг Төрээн чурт — Совет Эвилели улуг делгем. Аян-чорукчулар соң чүк бүрүзүндөн келген. Азас — бүгү чуртта база бир алдар-сураглыг чер. Ыраккы тайга-сын аразында бо чарааш чаагай

Тожу хөл — Азас — улустарның кончуг ынак бир сураглыг чери — найыралдың турлаа апарган. Ол турбааза деп ат-били алдаржаан. Ооң директору дыштанырының чурумун болгаш хөл, ооң байлааның дугайын дыштаныкчыларга сонуургадып турган.

Уругларның «Азаска» бир хүнү ынчаар эгелээн.

Эртенги чөм соонда уруглар теннис ойнап халчып турарга, бир-ле альттыг кижи чортуп келген. Ол кижи доруг альдинга кара таалың артып каан. Ашак таваар кылаштап кээп, волейбол ойнаан улус көрүп, бир-ле кижини дилегзинген хевирлиг ол-бо көргүллээн олурган.

Кымның кырган-ачазы боор дээш, уруглар ооң чанынга халчып келген.

— Лена, сен сен бе, уруум?! Кажан келдиң? — дизе-ле, Ленаның бир кырган-ачазы почтачы Максим Мандалович Чигжит болган.

Хоочун уруглар-били хөөрежип, чүү-хөө чүве айтырып каап олурган.

— Бо хөл дугайын биске чугаалап берип көрүнцерем, ирем — дижип, уруглар оон дилээн.

Ирей чажам дивээн.

— Тожуда хөлдер-ле хөй. Тожу хөл — оларның эн улуу. Бистиң районувусту бо хөлдүң ады-били Тожу дээр — дээш, хоочун төөгүп эгелээн. — Шаг шаанды бо хөлгө бир черден ивилиг аал көжүп кээп хонуп алган чүве-дир. Бир эртен улус көөргө, хөлде тош деп улуг аң эштип турган. Бо хөлдүң ээзи ол-дур дээш, улус аңаа чүдүп, тейлеп эгелээн. Оон бээр-ле хөлдү Тош деп адай берген. Чорза-чорза Тожу хөл дээр апарган. Ынчангаш бо районну Тожу деп адаан чүве-дир. Бо хөлдүң алыш ады — Азас эвес, Тожу. Азас дээргэе бо хөлчө кире аккан тайга хеми-дир. Шаг шаанды ивилиг улус элдептиг ас көрүп каан чүве-дир. Оон ол асты «аза ас» дижи берген. «Аза ас» деп ийи сөс каттышкаш, Азас болган. Ынчангаш ол хемни Азас дээн чүве-дир. Чооктан бээр-ле бо бүгү чарааш чаагай черни, та чүге, та адаарга эптиг болурга — Азас дижир апарган улус бо. Азас ам алдаржаан, алдаржаан, уруглар. Азас дээргэ-ле

бо черниң ниити ады апарган. Бо хөл-даа, бо аян-чорукчулар турлаа-даа, бүгү хем-даа — шупту Азас апарган — дигиләэш, хоочун почтачы хөглүү-бile каттыргылаан.

— Бо хөлдү долганып көрген сiler бе, ирем!

— Хoo, аyttыг каш-даа долгандым ийнаан. Хемелиг балыктап, каттап каш-даа ыңай-бээр чоргулаан ашак-тыр мен. Улугла хөл бо. Узун дурту 40 километр-даа чедип турар. Дооразы 12 километр. Терени каш-даа чус метр бар ийнаан. Хөлче Азас хемден эгеләэш, беш тайга хеми кире аккан. Чүгле чаңгыс хем үне аккан — Доора-Хем ол. Шаанда бо хөлдү тос-тос ортулуктүг Тожу хөл деп адап турган. Шынында-ла тос ортулуктүг хөл бо. Улуг ортулук, Ортун ортулук, Кыдыг ортулук, Кораблик, Куба, Яндайкин суг-суг дигиләэр. Моторлуг хемеге олурупкаш, боттарыңар-ла оларны көре бээр сiler. Бай, байлак, чарашиб-чаагай-даа оран бо. Ынчангаш бо хөлдүң чөөн, Азас хем кирген талазындан ыңай күрүнениң камгалалдыг чери кылып каан. Ында хайгаарал турар тускай ажылдакчылар бар. Тожу хөлдүң байлаан кижи санап четпес. Бо-ла долгандыр карак четпес калбарып чоруткан кара-ногаан арга-сынны көрбеспе. Бир байлаа ол, ында аң-мен, өлүк-кишти! Сыын-мыйгак, элик-хүлбүс, тош, буур, булан, куудай, койгун-тоолай, киш, дииң, дилги, ас, кырза, күзен, кундус, дырбактыг, чекпе, адыг, бөрү, маны... дээш чүү чок дээр! Хөлде кара, кызыл кундустар, ондатра база өзүп турар. База бир улуг үнелиг байлаа ол. Күштүң кайызын ол дээр, кара-куш, күртү, күшкүл, авырган, эзир, хартыга, үгү, межерген, айлаң; хөлүнде аңгыр, кас, өдүрек, дуруяя... Хөлдүң бир кол байлаа — балык: бел, мыйыт, кадыргы, шуруш (шортан), ала-буга, ак-балык, седис, шереш, мезил дээш шор, байланнарга чедир. База бир онзагай байлаа — тоорук, көк-кат, кызыл-кат, инек-караа, киш-кулаа, честек-кат, кызырак-кат, чодураа... кайда-даа дилег чок. Арга-эзимде айның хөйүн!

Азаска хүннер база-ла эскертинмейн эртип турган. Ногаан-Хөлге каш-даа четкен. Ооң аржаанын-даа ижип, хөлүнгедаа эштип турган. Чүгле дааның честек-кады эстип калган, ол хомуданчыг болган. Кара-Боорда сүт-бараан фермазынга-

даа аалдап чорааннар. Балықчыларны-даа барып сонуургап көргеннер. Хемеде чаа туткан балыктар дывылавышаан чыдар. Балыкты доскаарларга дузап туар. Оларны Кызылче киирер...

...Чүү-даа канчаар, моторлуг хемеге олурупкаш, Тожу хөлдү долгандыр халдып аян-чорук кылышы онза! Хеме халышырга, арынга салғын удур хап, чалгыг хемениң ийи талазында чалгынналып туар. Хөлдүң ортузу дөстек кылдыр көстүр. Өдүректер бо-ла ужуп үнүп тургулаар.

Хөлде лилия чечектерниң чаражы кончуг: хүндүс дүү-ле агаржы берген олурап, дүне чиде бәэр — удааны ол. Эртен хүн биле кады агаржы берген көстүп кээр. Уруглар хемелеп чеде бергеш, оларны суйбап көргүләэр. Ол чечектерни чулуп болбас. Хөлдүң бир чарап, көрүштүг чүвези — лилия чечектер ол...

... Эртенинде уруглар таныш-көрүштери-бile келир чылын база катап кээр болуп байырлашканша:

— Магалыг Азас, база катап ужурашкыже! — дишкеш, чана халдышкан.

Лена биле Алла Доора-Хемге саадаваан. Эртен «Заря» бадар деп турган. Боралдайының буду-даа эттинип калган, сергээ-даа аажок болган, оозун аргаже киир салыпканнар.

Эжишкилер «Заряга» олурупкаш, Бии-Хемни куду алзы ужудуп бадыпкан.

— Тоолзуг чарап, эргим ынак ногаан Тожу, база катап ужурашкыже, байырлыг, менди-чаагай!

Аян-чорук ам-даа үргүлчүлевишаан.

-
- © 1. Л.Чадамба чогаалын чуге «Аян-чорук» деп адааныл?
 - 2. Теплоходту «Ужар» деп адаанының чылдагааны чүл?
 - 3. Уругларның аян-чорук үезинде таварып эрткен черлерин адаңар. Чогаалчы тоолчургу чугааларын дамчыштыр кандыг черлер аттары-бile таныштырганыл?
 - 4. Тоожуда чуруттунган черлерниң кайызы силерге солун, каас-чараш болду, чуге? Сөзүглелде үзүндүлөр-бile бадыткаңар.
 - 5. Уруглар Азас дугайында тоолчургу чугааны кымдан дыңнааныл, чаа чуну билип алдыңар?

6. Тожу хөлдүң байлааның дугайында немей медээни сөзүглелден тыпкаш, делгереңгей чугаалацар.
7. Алла биле Ленаның аян-чоруун канчаар эрткен деп санаар силер?
8. Тоожуда бижиттинген тураскаалдыг черлерниң дугайында чуну билир силер?
9. Тоожунуң кайы эгези солун болду? Чүге солун болганын чижектер-бile бадыткацаар.
10. Улуг-Хемниң бойдус чурумалын көргүсken одуругларны ушта бижээш, уран-чечен аргаларны ажыглаанын сайгарыңаr.
11. Сөзүглелден деңнелгелерни тыпкаш, оларның ажыглалын сайгарар.
12. Л.Чадамбаның кандыг чогаалдарын билир силер?
13. *Rупор, рулемой, куржааңғы хаялар, дизиглиг сал, хоолааш, эникитиг эеш, зоопарк, суурга, катер, таалың, ас* деп сөстерниң утказын тайылбырлаңаr.
14. «Эң-не солун эге» азы «Тоожуда мээң ынак маадырым» деп темаларны шилип, кыска чогаадыгдан бижиңдер.
15. «Тываны көрбәэн кижи Сибирьни көрбәэн, Тожуну көрбәэн кижи Тываны көрбәэн, Азасты көрбәэн кижи Тожуну көрбәэн» деп домактың утказын канчаар билип турап силер, бо чогаалга даянып тургаш, тайылбырлаңаr.
16. Тываның картазын көргеш, аян-чорукчуларның эрткен оруун демдеглеңер.
17. Тожу дугайында немей тоолчургу чугаалардан дилеп, чыып бижиңдер.
18. Л.Б. Чадамбаның «Тоолчургу Тожу чуртум» деп номунда «Тураскаалдыг чер» деп чечен чугаазын номчуңаr.
19. Азас — күрүнениң камгалалдыг тураскаалдыг чери. Ону чүге ынчаар кылганын тайылбырлап көрүңер.

Өлчей-оол МОНГУШ

Тергелиг аът

(Ө.К. Монгуштуң «Хөөрээрниң чугаалары» деп номдан)

Шаанды амы-хуумда чоруум кылып алыр дээш, бир-ле бай аалдың баары-бile эртип бар чораан мен. Кылыр чүве чогундан-на боорлар он: аныяк, шыырак үш эр өг кыдының хүн караанда шартагар ак-ак апаргылаан дөгеленип олурлар. Құжүрлерниң мени көрүп қааш, аасташ чүве дег, алғыржып-ла үндүлер:

— Ээй, Хөөрээр, бээр келем!

«Чүнү бодап алганы ол боларның, чорук кижизинге — saat, орук кижизинге — моондак болуп» деп иштимде хыйланмышаан, чеде кылаштай бердим.

— Мегеләэриң чогум кайы хирел, язы? — деп мындыглар.

— Та, кандыг ыйнаан, билбес мен — дидим.

Демгилерим аразында кезек сымырашкаш:

— Бисти доо ол даг бажынче үндүр мегелептер болзуңза, бо турган тергелиг аътты алыр сен, а шыдавазыңза — бистер үш кижи каттыштыр ужанче ужен улаштыр шыкпыштап кагар бис. Оон башка сәэн үң алыр боор! — дишкеш, чула-ла каттырыштылар.

Мен олар-бile чөпшәэрешкеш, кезек боданып тур мен. Маңаа ылап-ла тулдур мегеләэр кажар арга херек деп чүвени билген мен. Хенертен бажым чайгаш, аажок муңгараан шинчилиг мынча дидим:

— Ээ, дунмалар, сilerни мен ол дагның бажынче үндүр эвес, а дүжүр мегелеп көрзүмзе, кандыгыл?

Құжүр әрлер аразында сүмележип чөпшәэрешкеш, ол дагның бажынче салчып үне бердилер. Бодум тергелиг аътка олурупкаш, чоргаар чорупкан мындыг мен. Демгилерим даг кырындан кускуннай-дырлар:

— Ээй, Хөөрээр, ол аътты чуге аппардың, кончуг сойлук?

— Даг бажынчे үндур мегеле дидиңер чоп! Ам кайда тур сiler? Даг бажында тур ышкаждыңар чул? Мон соңгаар угаансарылдыг болуңар!

-
1. Чогаалды ролъдап аянныг номчуңар.
 2. Чогаалдан чүнү сонуургадыңар? Сөзүглелге даянып харыылаңар.
 3. Чогаал маадырларынга тус-тус характеристикадан бижимел бериндер.
 4. «Мегелээри» болгаш «каждарлаары» деп сөстерниң утказын тайылбырлаңар.
 5. «Үш эрниң угааны» болгаш «Хөөрөөрниң угааны» деп деңелгелиг чугаадан кылыңар.
-

Олег САГАН-ООЛ

Эжишкiler

Хар чаа чаапкан, чер ам-даа кургаалак, чүгле хүннээрек черниң кыры кууарты кургай берген, ам-даа аш-куу частың тыныжы, ооң шыктыг соок салғыны туразында аажылап чоруп турган. Ынчалза-даа хүннүң чылышкыныг херелдери черже өрүмнелдир сиңип кирип, ооң амыдыралын диргизип эгелээн: дагларның мээстериnde, ыжык черлеринде көктөрниң, шончалайларның баштары чаа-ла сугуйтур үнгүлөп, чадаң сарыг чечектер чаптып келген аяс дээрде хүннүң чылышып турар херелдеринге өөрүп чытканнар.

Ындыг мээстериң бирээзинде, ооң ыжыктаалган часкамында Көкей байның хойлары ойттап чораан.

Оларны хөлечик Төмүр кадарып чораан. Ооң кышкы негей тону кууарса додуга берген болгаш орулган черлеринден ак-ак дүктер уштуунуп келгилээн, дыралып хоюй бергилээн, артында-ла аар чүве дег.

Ооң хары чаа-ла 12 четкен, ол хирезинде байның хамык ажыллын ийи чыл иштинде кылыш келген: ыяжын чыыр, тараа-зын соктаар, хоюн кадарар, ооң ужун чүнү-даа албаан, харын

сөстүң багы-били сөгледип, ыттан дора кончудуп, дорамчыладып чораан. Ацаа болчур ада-иези чок — өскүс оол-дур.

Ацаа эң чоок, төрээн акызы дег кижи — Маадыр. Боду шыырак эрес эр чүве-дир. Ол база-ла хөлечик кижи. Төмүр биле Маадыр байның ажылын кады кылыр, ооң аажылаашкынын кады дыңнаар, дүне кады удуур, хүндүс кады чоруур — мындыг эжишкiler-дир.

Хойларның көстүр дөлеминге бичииниң чоруур аажызы-били кандыг-даа сезик чок, черден даш алгаш шывадаар-даа, бирде даш кырынга олуруп-даа алыр, ынчап ойнап чорааш, Төмүр кандыг-бир каш минутаның иштинде кадарчы хүлээлгезин утту каапкан. Төмүр бир дыңнаарга, бир черде шимээн үнүп, дидирткейни берген. Төмүр дегийт тура халааш, хойларның уунче көөргө, олары алчे угланыпкан хоюп бар чытканнар, хойлар биле Төмүрнүң аразында, элээн ырак черде, ак хойну бир бөрү ойтур каап алган, хой дырбацайып чыдырда-ла, бөрү ону үсперлеп турган. Төмүрнүң арны изиш кыннып, кежи дирчийип, кылышнай берген ышкаш апарган, ооң чүрээ диртиледи соп эгелээн. Ол аразында Төмүрнүң бодалынга хөй чүве кирип, ол байдалдан канчап үнериниң аргаларын дилеттинип турган. Ам канчаар? Төмүр алгырарга, үнү мырыңай үнмес, чүгле хыжылаар, бөрү ону-даа тооваан, харын дүрген-не хойну чип алыр-дыр дээн ышкаш, сыйртынып турган.

Төмүр хая көрнүп кээрге, Көкейниң хөлечии Маадыр кел чораан. Маадыр чедип келгеш, аъдындан дүшкеш, айтырган:

— Канчап алзып алганың ол, удуй бергениң ол бе?

— Чок, удувадым — деп, Төмүр оожум харылааш, ооң арнынче бир-ле деткимче дилеп көрген.

— Көкейге кончудар кижи-ле-дир сен. Анаада өнчүк тыппас Көкей болгай. Ам канчаар сен ону, өжегерээн баглап берипкен эвес сен — дээш, Маадыр хойну аъдынга арттып алган. Аъдының узун-дынындан чедип алгаш:

— Че, чоруулу. Хойлар аалда салчып кире бергеннер — дээш, Төмүрнүң холундан Маадыр чедип алган. Төмүр иштинде бир-ле билдинмес дувүрээзинниг кожалажып чорупкан.

Ол аразында часкы дүрзүгүр бүргээшкін чер кырын улам кууартып, ооң эдеринчизи соок болгаш каржы сырын Төмүр биле Маадырның арыннарынче хайыра чок хаптурган.

Аалга чоокшуулап чедип келгеннер. Хойлар өдекте кирип келген, дедир изинче, Маадыр сугнуң кел чораан уунчес, оларның-били кады бирде соонга, бирде мурнунга шошкуп, ыңай-бәэр чыдышыргап, ол-бо черлерже димзенип чоруп турган ыттарже шуптузу сезинчиг көрүп турганнар. Төмүрже Маадыр хоюг көргеш, сагыш човап чугаалаан:

— Чүү-даа дээрингэ, сенээ шынзыгарлар эвес, «эъдин чиир дээш, өжегерээн бөрүге чидирткен дора-өлчүктөр» дээрлер болгай — дээш, ыыттавайн барган.

— Аңаа эки болчуп тур! Шуптузу сүлчээлиг, бир хепке куттурган кулугурлар. Тут, ол чувени! Чүгэ хөлүе берген чор сен?! — дээш, Көкей Төмүрже дап берген. Маадырның арны хүрерип келген, холдарының сиирлери дыңзып келген. Ооң шыдажырының савазы ам долуп, ооң ыңай эриин ажа хона берген. Маадыр бүгү боду-били Төмүрнү дуглай турбушаан, Көкейниң холундан сегирип алгаш:

— Тевеш дизе-ле, теверин билир, карбаш дизе-ле, кагарын билир, оон өске билир чувези чок. Ол чаш төлчө чүгэ карбаң-наарың ол? — дээш, Көкейни ыңай идипкен, демгизи тендирип чоруй, бир холу-били чер даянгаш, барып ушпайн туруп келген.

Көкей ызырынышаан, холунда саваажы-били Маадырны кагар деп чорда, Маадыр аъдының дынын салыпкаш, Көкейниң боостаазын ийи холдап сегирип алгаш, ооң диштерин шаккылады, арнының дамырларын шаарарты силгип-силгип, бодундан ыңай күш-били идерге, тендирибишаан час ойттур барып дүшкеш, оон дегийт тура халааш, канчаар-даа аайын тыспайн, хорадаанынга ышкыштап тура алгырган:

— Мээн коданымга бо хүнден эгелээш, ис баспацар, доп-дораан чоруцар, иелээ! — дээш, хая көрнү-көрнү, өөнчे далажыпкан.

— Чоруй барбайн аан, ооң-билие кижи коргудар сен бе, хеверип алгаш? Ийи караа шуруланы берген кулугур! — дээш, Маадыр дап бээргэ, Көкей ужа-тура өөнчэе мацнаапкан.

Көкейниң ол мацнаашкыны ооң хөлечиктеринге бужар болгаш чөгөнчиг болган, оларның мурнуунга Көкей бай кожай эвес, багай ырбакчы болгаш кортуук мелегей кылдыр көзүүлген. Төмүр-нүң кырынга кыжанып келген диргелиишкін хенертен чайлай берген. Ооң чаш хөрээнин дүвүрээзини тарай хона берген, ам ацаа чиик чүве дег апарған болгаш бир-ле хайнанышкының четтириишкін-били Маадырже көрүп турда, ооң кара карактары өөрүшкү-били кыптып турганнар.

Хөлечиктиң ийи чылы оларны чарылбас кылдыр холбаштырган болгаш ынакшылдың быжыг удазыны-били доңнаан. Ол ынакшыл-били олар чоннуң чоон оруунуң уун эдерип, амыдыралдың чалгыгларын әки эштиишкін-били булганып чорааш, амгы чаа чуртталгазын тургузуп туарлар... Төмүр ам колхозтуң тракторизи, а Маадыр колхозтуң даргазы...

-
- 1. Төмүр деп кымыл? Халаптың хеп-хенертен болганының ужуру чүл?
 - 2. Төмүр биле Маадырның аразында диалогундан кандыг түннелди үндүрүп болурул?
 - 3. Маадырның дидим чоруун силер канчаар билип турар силер?
 - 4. Чогаалда чуруттунган пейзажтың ужур-дузазын тайылбырлаңдар.
 - 5. Ажыглаттынган деңнелгелерни тыпкаш, ужур-дузазын тайылбырлаңдар.
 - 6. Чуруттунган овур-хевирде ажыглаан уран-чечен аргаларны тайылбырлаңдар.
 - 7. Чечен чугаага пландан тургускаш, утказын план аайы-били допчулай бижицер.
 - 8. «Өңнүктөр дугайында сөс» деп темалыг беседага белеткенинер.
 - 9. «Маадыр — ёзуулуг эш» деп кыска чогаадыгдан бижицер.
-

ПЕЙЗАЖ ДУГАЙЫНДА БИЛИГ

Пейзаж дээргэ чечен чогаалда бойдустуң чурумалы. Чогаалчы пейзажты дамчыштыр бойдуска хамаарылгазын илередип, ооң шыдал-күчүзүн, каас-чаражын болгаш онзагай демдектерин номчукчуга чугаалап турар. Л.Б. Чадамбаның «Аян-чорук» деп тоожузунда «*Бо черниң улузу Бии-Хемни Улуг-Хем дээрлер. Улуг-Хемниң унунга кандыг солун чүвелер турбас дээр! Хемниң уну магалыг байлак-даа, чараши-даа – кижиниң харап-ла чорук-саазы келир. Уруглар удуур үйгүзүн безин уткан, ыңай-бээр харанган, ол хамык солун чараши чүцүлдерни угаан-бодалынга чуруп демдеглээн чорааннар. Баландаштың куржааңы хаяларының чаражы дээрг бир-ле уран-шевер кижи-даа чуруп, сиilibил каан ышкаш. Ол кызылгыр, ногаанзымаар, ягаан, көгүлдүр дээш янзы-бүрү өңнерлиг куржааңы хаяларының цстциnde кара-ногаан пөштерлиг бедик сыннар ак-көк дээрде үзүп алган ышкаш көстүр. Бо арга-сыннар эгээртимес байлактарлыг: кат-чимис, тоорук дээш, чүү чок дээр! А черниң иштин ажыдып көөр болза, та кандыг үнелиг эртине чаштынып чыдар чүве!*».

Пейзаж чогаалдың маадырларының иштики сагыш-сеткилип улам тода чуруурунга немелде арга кылдыр ажыглаттынар.

Пейзаж чогаалдың тема, идеязын илередип тыварынга ужур-дузалыг.

Чижээ, «Эжишкilerde» частың чурумалын мынчаар дамчыткан. «*Хар чаа чаапкан, чер ам-даа кургаалак, чүгле хүннээрек черниң кыры кууарарты кургай берген, ам-даа аш-куу частың тынышы, ооң шыктыг соок салгыны туразында аажылап чоруп турган. Бінчалза-даа хүннүң чылышкынныг херелдери чөрже өрүмнелдир сиңип кирип, ооң амыдыралын диргизип эгелээн: дагларның мээстеринде, ыжык чөрлеринде көктөрниң, шончалайларның баштары чаа-ла сүгүйтүр үнгүлөп, чадаң сарыг чечектер чаптып келген аяс дээрде хүннүң чылышын тураг херелдеринге өөрүп чытканнар*».

Үк бойдус чурумалы, маадырларының амыдыралының экижий бээрин оштап турарын чуруп көргүсken.

-
1. Пейзаж деп чул?
 2. Пейзажтың чечен чогаалга ужур-дузазын чугаалаңар.
3. Номчаан чогаалдарыңардан пейзажты ушта бижәеш, ооң ужур-дузазын тайылбырлаңар.
-

Олег СУВАКПИТ

Аттараңыз

Бицииимде чүве. Ынчан 10 харлыг турган мен. Чеди ай чыскаалы чоокшулат, челер, чыраалаар, чүгүрүк айттарын чон соодуп, үргүлчү үзүүргедип-ле турган чүве. Мени чиик бичии кижи дәеш болганчок-ла аттараңыз соондан келир, бир таварылгада айттан сывырлып чыдып каар, а чамдыкта адактың соондандаа кәэр. Шыны херек, черле бир, ийи дугаар черинден кәэп көрбээн мен. Ынчангаш улустар менәэ аттараңыз соондан мундуртпас, улуг дыка тоовас апарган болгаш «чолу чогувас оол» дижирлер.

Менден кезәеде-ле хөңнү калбас кижи — кара чаңгыс акым-на болгай. Ол мени эштип өөреткен, үргүлчү чагып-сургаан чоруур. Чуге дәэрge боду чок дәэн аттараңыз соондан мундуртпас, улуг дыка тоовас апарган болгаш «чолу чогувас оол» дижирлер.

Чыскаал уш хонар деп турда, бистен бир арт ажыр Ак-Туруг сумузундан шилги айтты мунган, шилгедек, бедик сынныг кара айтты четкен ашак чедип келди. Ол ачам сугнуң өңнүү кижи болган. Ооң аъды суму кырында чок дәэн чүгүрүк аттараңыз соондан мундуртпас, улуг дыка тоовас апарган болгаш «чолу чогувас оол» дижирлер.

— Кымга мундуртуру ол, ажыр?

— Кожуун төвүнгө чарыштырары-били менәэ мундуртур дәеш келген кижи-дир — дәеш, акым мени кәэргээн, сагыш човаан чүве дег, боданып олур. — Дыка муңгарава, Эрес, бичии кижи-дир сен, чарыш аъды мунары сәэң мурнуңда ышкаждыл... Че, Чүгүрүк-Караның аажы-чаны-били, маң-халыжы-били барып таныжып алышылы — деп, мени оожуктуруп кааш, баглаашта

комдуландыр соодуп каан, бажын савап, ыңай-бээр девиржип турган айтче базыпты...

Байыр-наадымга келген хамык чон суму-суму айы-бile көк шыкты долгандыр олурупкан: кижи бажы кизирт, айт бажы козурт чүве.

Чүгүрүк-Караның ээзи акымга чедип келгеш:

— Чарыш айдын үндүрер деп барды, канчаар улус боор бис, дунмам? Сени бо чугула ажылдан чардыктырага кайын болур, кымны сүмелеп болур сен? — дей-дир.

Акымга даргалар өске ажыл, революсчуларга дузалаар организация кежигүнү болғаны-бile, чондан акша-көпек чырын дагзып каан, ооң ужурундан чарыш айды мунар чай чок апарғанын билип алдым.

— Ой, шынап-ла, ону уттупкан-дыр мен, ирем. Адыр-адыр... кымга мундуртур чоор... Ындыг эвес, Эрести олуртуптар-дыр. Ол черле шыдаар боор — дээш, мени бодунче имнепти...

Бистер, алдан ажыг хире кижи, айт чазакчызы үш ирейниң соондан чортуп каап, шошкудуп каап чоруптувус. Бора-Булак ховузунуң төнген бажы бедик тейжигешке келгеш, бисти чыскаалдыр тургузупкаш, айт чазакчылары хары угда: «Че!» деп кускуннап-ла дүжурдүлөр.

Мен акымның сүмезин ёзугаар хөй айттарның эң-не кедек талазы кыдыынга туруп алган кижи мен. Айымның чүрээ хөөреп, девиржээнинден халып ыңай болуп чыдырда, хензиг-ле черден ызыртынып артып калгаш, аксын арай боорда-ла тыртып, оожумнадып алдым. Ол хирезинде-ле хөй айттың орту үезинде тутсуп ор мен. «Чер аразы ырак, айдың ындыг кончуг узак эвес, ынчангаш чер ортузу эрткеш, ам-на дынын сула салыр сен» деп акымның чагыын сактып чор мен.

Чинге болгаш чолдак кызыл сөөскенден кылган чымчак баглыг кымчымны биләэмгө суп алгаш, ийи хол-бile айымның муңгаш-дынын так кылдыр тудуп, адыштарымның ишти изинейнип чораанын билип чор мен.

Оңгул-чингил черлер таваржып келирге, ийи будумну кыза каапкаш, айымның челинден туттунгаш, бурунгаар үзейип

чор мен. Мээн мурнумга халып орган бора альттыг оолдуң чанынга кожа чедип келиримге, кижим мээн аъдым бажын доза эй берди. Оон Чүгүрүк-Караның дынын шала кошкаш кылыптарымга, чүгле караш диidi. Ол оол соомдан чүткүдүп ора, чоорту-ла ырап чыдып калды. Ам мурнумда он хире-ле альт бар. Чер ортузу ам-даа четпээн. Аъдым аксын тыртпышаан, шала озалааш, чоруп ор мен.

Чер ортузу ыракта эртип, эрткен альттарга демдек тутсур кижилерниң барааны көстүп кел чорда, аъдымның дынын салгаш, кымчым-бile агаарга ургудүп каап, бурунгаар үзейипкеш, челиндөн туттунуп алган хап ор мен. Мурнумда чүгле үш альт бар. Бирээзинге чедип олурумда, ооң муунукчузу мени дозуп, «бир эвес мени эртер болзуңза, канчаар эвес мен!» деп кымчызы-бile анны-дыр. Мен база-ла аъдым маңынга бүзүреп: «Чүгүрүк альт эртер-ле ыйнаан, кымчы-бile кижи коргуткан херээн чүл?» — дээш, шала оя чоруй эрте бердим. Ам мурнумда шилги альт шивенцнедип олур. Маңрап орда, чүгле ширик аттыгар, альттың боду борбаңнаар чuve. Оон муунукчузу — эжим Кара-оол болду.

Оом чuve-даа ыыттавайн, эрте халдып олурумда, менче чүгле адааргал-бile көрдү.

Бурунгаар көрген — аттыг-чарлыг Чүгүрүк-Сарала дагдан баткан дукпурту дег, чүгле доозуну бурулаар, дуюглары караңнаар, хартыга дег, кылыйтып бар чыдыр. Чеже-даа кызыдарымга, аъдым оон ыңай чер албаан болгаш, иийи дугаарында халдып келген мен. Чүгүрүк-Караның ээзи меңээ уткуй хап келгеш, альттың узун-дынындан алгаш, чыылганнары оя чоруй дээриг-ледип хап тургаш, чоорту доктай бергеш: «Эр хей, Эрес, ёзуулуг-ла альт муунукчузу-дур сен. Моон соңгаар үргүлчү-ле сенээ мундураг мен» — дей-дир.

1. Эрести чуге «Чолу чогувас оол» дээр турганыл?
2. Ол канчап альт муунукчузу апарганыл?
3. Эрестин альт чарыжынга канчаар киришкенин делгереңгей чугаалацаар.

-
- 4. Чүгүрүк-Кара биле Чүгүрүк-Сараланың овур-хевирин чураан уран-чечен аргаларны ушта бижээш, сайгарынар.
 - 5. Тыва Республиканың сүлдезинде аъттың чуруун чуге кииргенин тайылбырлацаар. Ол дугайында төлевилелден тургузунар.
 - 6. Чечен чугаага хамаарыштыр чуруктан чурааш тайылбырлацаар.
 - 7. О. Сувакпитеттиң «Хуулгаазын кажыктарым» деп шүлүүн номчааш, «аът чарыштырар» деп оюнну кажыктап өөренип алынар.
 - 8. Аът дугайында кандыг үлегер домактарны болгаш чогаалдарны билир силер, сактып бижинер.
-

Монгуш ЭРГЕП

Өдүгенде чайлаг

Тоожудан эгелер

Өдүгенде чайлаг

Бисти бир дугаар-ла аалдың казыралар дег улуг кара-кара база көк-көк ыттары кәэп уткудулар. Ыттар биске уткүй ээрип маңнажып келгеш, бригадирни танып каапкаш, кудуруктарын чайгылап мендилешкиләэш, ол-бо талаларже тарадыр шошкуп чоруй баргылаан.

Ыттарның соондан ырыктааш чүвүрлерлиг болгаш майкаларлыг кызыл-даван үш оол маңнажып келгеш, эжим-бile экилештилер. Олар, мени эскербәэн-даа ышкаш, карактарының ужу-бile бүдүү аажок көрүп чорлар.

Алыс бодум сыр танывазым кижилер көргеш, бижииргээrim база кончуг-даа болза, оолдарны бүдүү шинчилеп-ле эгеледим ийин. Иий улуг оолдар чирбәэштерлиг, а бичии кара эр бажын чаа-ла тазартыр кыргыдып алган.

Кончуг улуг, адырарган мыйыстыг бир ивиде ушкаждып алган, иий уруг чедирип келдилер. Бирээзиниң арны аажок кызылгыр, ойнаар-кыс-даа ышкаш. Ооң бажының дугу чолдак. Өскези бажының дүгүн чушкуузунда бөле бооп алган.

Уруглар черле ындыг ышкаждыгай: чүве болза-ла шуугаар, алгыржыр, каттыржыр.

— Шурумаа деп бодадывыс. Өске эр кижи ышкаждыл. Уруглар ышкаш, бажының дүгүн өстүрүп алган — дижип, холчокла каттыржып чорлар.

Улуг улус бригадирин аажок сонуурганнар. Олар майгыннарындан үне халышкаш, эжимни үглей-ле бергеннер.

— Бистиң оглуус бо бе? — деп, кызыл аржылдыг, көк хөйлеңнинг, узуну аажок бир херээжен кижи менче айты-дыр.

Хамык-ла чагаа, солуннаар-бile ажаанзыраан Самбууевич ону-даа дыңнаар хире эвес боорга, ол мынча диди:

— Артыш-оол! Эжиңни майгынче эдертип аппар. Пашта мүннү чылдып бер.

Үш оол-бile эң мурнуунда сарыг брезент майгынче чоруптүвүс. Артыш-оол дээргэ мээн бодап турганым дег чолдак эвес, харын менден элээн узаш кыннып турар эр болган. Оон арай чолдак-даа бол, семис чоон сарыг эрни Сергей дээр болду. Оон карактары Артыш-оолдуң ышкаш улуг, дорт эвес, а хыйыраартыр көөр.

Эң бичези «белеткел классчы Нурзат» дишкеннер. Эъдининч хүнгэ караганы кончуг арган кара оол. Чодалары дыка чинге деңер даан.

Кожа кылаштажып олурувуста, Артыш-оолдуң меңээ баштай чугаалаан чүвези бо:

— Сен соок-даа мүннү ижиптер боор сен ийин он?

Мен туралым-бile чөвшээрештим, а Артыш-оол аажок амырай берди:

— Ол болбас ийикпе. Кадайлар эвес, канчап «изиг мүн», «изиг шай» деп-ле орап боор.

— Биске үр болур сен бе?

— Чайлаар мен.

— Экиз-ин! — деп, Нурзат алгыра берди.

— Ойнаар бис! — деп, Сергей деткиди.

— Баг кагар — деп, Артыш улашты.

Элээн хүлүредир хөөрежип олурувуста, өске оолдар сагынмайн орда-ла, ырбыска Нурзат мынча деп айтырар болбас ийикпе:

— Каш дугаарны доостуң?

Биеэги-ле хайлыг үжүм ам база башта чык-ла диди. Бо оолдар дугаарга кээп үсken болганда, демдекке ыяап-ла чедерлер. Авамның ыянчыг деп чугаалааны кончуг-ла шын-дыр ийин, бээр келбес-даа чүвемни.

— Бешти дооскан мен.

— Демдектериң шупту дөрт, беш ыйнаан — деп, Артыш бо.

— Шупту беш-даа боор ийин он — деп, Сергей немеди.

Мээн ам чүү деп харыылаар харыымдан бодумнуң эки азы багай өөреникчи болурум шуут хамааржыр апарган: «Дөрт-бешке өөренген мен дизимзе, хоорай кижизи, өөренири кончуг деп мактадыр мен, а үшке өөренген мен дизимзе, черле угааны кыдыра, өөренири багай, өөдежок чоруумну, чечекте хонган арылар дег, бо чанымда мени углеп алган олуар, мырыңай чаа танышкан өөрүмгө ажыдып бээрим ол. Мегелептер чоор бе дээш, «эки өөренген мен» деп домак мырыңай ааска тырлып келгеш, дыл бажынга кээр орта, пат боорда дедир тыртып алдым. Кажан-бир билдине берип болур дээш, сезиндим.

Оолдар мээн тыртылып олуарымны билип каапканнар. Нурзат дозургай кара карактары-бile мээн аксымдан черле ескээр көрбейн олур, сөөк манаан эник-ле.

— Багай өөренген сен бе? — деп, ол човаан хевирлиг менден аяар айтырды.

Нурзаттың айтырыы мени чүгээр онгарып, мээн шын харыы бээримгэ дузалапкан. Үш дээргэ мырыңай багай дээни ол эвес-ле болгай деп бодал келгеш, шору сергеп келген мен.

— Чок, шуут багай эвес. Чүгле санды үштүг мен.

Артыш-оол дораан-на бичии Нурзатче айытты:

— Бо Нурзат ышкаш, санга пат-тыр сен аа. Багай белеткелдийн санынга база дөңгүп-ле үш болган кижи-дир.

Нурзат ацаа мынчаар харыылаан:

— Артыш-оол чурулгага дөрт, а мен беш мен. Сергей болза ырыда үш, а мен — беш!

Мээн адымны Сергей айтыра каапты:

— Сээн адың кымыл?

- Өнер-оол.
- Оо — деп, Артыш-оол мындыг. — Хоорай оолдары шупту орус аттарлыг боор ийик. Сээн адың чүгө тыва болганы ол?
- Хоорайга эвес, кырган-авам сугга төрүттүнген мен. Оон ынчаар адап кааны ол-дур.
- Ынчаарга сен хоорай кижизи эвес, а кырган-аваң сүгнүн кижизи-дир сен — деп, Нурзат түннеди.
- Ол улустуң хлевин чиirimге, кедергей-ле амданныг болган. Артында-ла шәйлүп, чырылыш туар.
- Мындыг эки хлебти кайда садып туарыл?
- Чок, сатпайн туар. Авамның даштын малгаш суугузунга быжырган хлеви-дир.
- Ам Кызылдың шагында он тос шак он беш минута-дыр — деп, Кызылдан чугаалай бәэрge, кайгай-ла берген мен. Топтап көөрүмге, майгынның дөрүндө стол кырында улуг-ла приёмник. Чугаазының ыыткыры дәэрge майгын ишти сыңышпас-ла чuve. Даштын Артыш-оолдуң авазы боор, алгыра-дыр:
- Артыш-оол! Мын... Өдекче кирип эккелиң-э-эр!
- Оолдар бурт-ла дидилер. Ырак черге айт чавыдактаанымдан буттарым аажок аарышкылыг турган. Мен пат боорда тургаш, чандацайыншып үнүп кәэримге, ивилер мунгулапкан оолдар дөөле хаадымнадып бар чорлар.
- Чааскаанзырап, муңгараксай бердим. Майгынчे дедир киргеш, хааржакка чөленип алгаш ора, билбейн удуй бер часкан чораан мен. Артыштың авазы чугааланы бәэрge, сырбаш кылынган мен. Көөрүмге, ол дүрер-орун салып тур.
- Карактары боттары-ла шимдинип олурлар, пат турупкан оол-дур. Бәэр чыдып ал, оглум. Чая черде келген кижи чаагай дүштен дүжеп, дыжың хандыр удуп көрем че.

Чараш мал

— Сонуургап туарың шын-дыр, Өнер. Кижи азыраан малда иви дег шиник-чараш мал кайда боор — деп, мен ивилерни кайгап-ла ханмас боорумга, Самбуевич чугаалай-дыр. — Бо

узун чайны өттүр магазын хандыр көрүп, билип-ле алыр кижидир сен ийин.

Берт-межел сын-тайгаа-даа, улуг харга-даа, малгаш-тулаага болгаш суг-чарга-даа тура дүжүп болбас, адаккыр, шыырак, үнүп чорда, дөш-дөвүнчүк дивес мал-ла болгай.

Кижи чер-черинге мунуп чоруурга, ак сагыштырымының кедергей. Дыны-бile балдырлай баглааш, ойткарып каарга, каш-даа хонуктарда оон ыравас, олаага-ла ээзин манап оъттап турар. Магалыг мал боор — кижи азырап-ла ханмас.

Мен ивилерни улам чоогундан улам улуг сонуургал-бile көрүп-ле, магадап-ла чоруп тур мен. Өргөннөр дег быжыг узун буттарлыг, кулузун дег кыланьдыржып турар суук дүктөрлиг, хоюг кара карактарлыг, хачыланып турар узун кулактарлыг, аң ышкаш ак таңнарлыг мал-ла болду.

Бажын каастаан шыргай хүрөң мыйызы дээргэ мунган кижинц арнын безин дуглай бээр, ушкан дыттың улуг дазылдары-ла.

Ам билип турарымга, ивилер эр-кызының, хар-назынының аайы-бile тус-тус аттарлыг боор чүве-дир.

Кыс ивилерни — мындылар дээр, чазап каан эр ивини — чары дээр, бугаларны — эдерлер дээр.

Чаш оолдарын бызаалар дээrimge, анылар дээр чүве деп Артыш-оол айтып берген. Ол хирезинде мындыларның эмиглериниң дошпулары өшкүнүү дег ийи эвес, а инек ышкаш дөрт болур чорду. Эмии чымчак, сагдынгыры аажок. Артыш-оол баалыңыг ногаан стакан тудуп алган, бедик кара-ой иви саап тур, а улуг улус дискектендир олуруп алгаш, саар болду. Мен улуг-даа, бичии-даа ивилерже көргеш, үргүлчү-ле «иви» деп-ле турарымга, таарымча чогу кончуг болган. Оолдар менчे көргеш, хүлүмзүүрүүрлөр, а демги ийи уруг (сарыг баштыг уругну Оля, а каразын Чойганмаа дээрин оолдардан билип алган мен) мени бир катап дыңдааш, баары каткыже каттырганнар.

— Аны же көрүп алгаш, «бичии иви» дээр! Аамай оол-дур. Хи-хи-хи!

Черле эр кижи каяа-даа чорааш, эрезин-не көргүзөр болза, эки чүве-дир ийин. Ынчалза-даа кижи черле билбес чувезин

канчаар боорлаан. Сөөлүнде бодап турарымга, уругларның мени каттыржып турарында, хензиг-даа бол, каттырынчыг чүве бар хире болган. Биске дийик кылдыр чижеглеп бодаарга, бызааны-даа көргеш, инек-ле дээр кижи тыптып келзе, хөктүү кончуг ыйнаан.

Мен уругларның мурнунга мелегейимни катап көргүспес дээш, шыrbайып-ла турган мен: мынды, чары, эдер дээрзин дораан-на билип алдым.

Бир-ле эртен шала улуг апаргылаан дыка хөй ивилер аал кедээзинде ойда оъттап чораанын көргеш, кончуг көрүнгүр кижи болуксаан күзелим-бile оолдарны мурнай алгырып-ла дүжүрдүм:

— Дөө база дыка хөй анайлар чорлар. Арай улуг анайлар чорлар. Арай улуг анайлар!

Харын-даа демги Оля биле Чойганмаа дээр уруглар шала ыракка тургаш, дыңнавайн барганнар болбас ийикпе. Оон башка база-ла кышкыржып-ла эгелээрлер боор.

— Анайлар эвес — деп, Артыш-оол меңээ айтып берди. — Таспаннар дээр. Таспан.

Чaa атты утпазы-бile иштимде «таспан, таспан» деп шээжилевишаан, ам-на иви мал аймааның аттарын шуптузун билип алдым кылдыр бодап, шөлээн-шөлээн базып тур мен.

Бир-ле көөрүмге, кызыл чаактыг Оля холу-бile чер казып турар кончуу дегет эмдик чарыны мунаар деп маңрап келди. Бо кончуг чарыга октадыры ол-дур дээш, мен Оляны кээргей берген мен:

- Эмдик чарыга октадып кааптың, Оля.
- Чары эвес ышкажыл.
- Чары болбайн чүү-дүр. Чары-дыр.
- Чары эвес доңгур-дур ийин. Доңгур дээр чоор — ийи харлыг эр ивини.

Оля ам мени каттырбады-даа, меңээ-даа туттурбайн, адак-кыры кончуг айттаны каапкаш, доңгурунуң сайгыттарын дызырады чырааладып чоруй барды.

Ивилерниң аттарын доозазын четче билип ап шыдавас-тыр кылдыр боданып, арай муңгак апардым.

Шулун

Ивилерниң чиир чемнери база онзагай, олар, өске малдар азы аңнар ышкаш, аксынга таварышкан-на сиғеннерни тырый шаап алыр әвестер болдур ийин. Өдүген тайгаларында сүт дег аккыр, хөвең дег хоюг шулун дәэр чиңгис оъттар бар. Шулуннарлыг тайгаларны шала ырактан көөрге, харлыг чүве дег, маңган ак апарғылаан көстүп тургулаар. Иви малдың чогум-на чемижи ол боор чорду. Чүм шулун оъттуг черни бир қодан ивилер оъттай бергенде, аңа таварышкан кижи оларны көрүп-ле туруксаазы келир. Аастарының даашкыры аажок чапыгайнып, чараалары сыйстыгылап келгилээн, аараң-шаараң мыйыстарлыг чараш баштарын чайгылап каап, оъттап турарлар.

— Ивилерниң шулундан өске ынак оъду чок бе? — деп айтырарымга, Артыш-оол мынчаар хөөрээн:

— Чок боор ийикпе. Капрон удазыннар ышкаш чымчак узун сарыг чааттарны база аажок хоптактанып чиир. Чекпеге мырыңай кончуг болдур ийин. Күзүн бажының уу-бile, кайнаардаа болза, чекпе сүрүп чоруп каар. Чaa үнген көк сиғеннерни, бүрүлөрни база оъттаар-ла.

Кижи кезип белеткеп берген сиғенни иви чивес, ынаар көрүнмес-даа. Ол кижи берген чемден чүгле дуска тергиин ынак. Дус көрүп каанда, кижини базып каа дег, эдере маңнап туруп бээр.

Ынчангаш Артыш-оол черге оъттап чораан чарылар тударда, хөйлециниң чеңин халбаңнадып, ыт кыйгырганзыг чуккургулаарга, чарылар мурнун былаажып, бо-ла кизиреدير маңнажып келирлер чорду.

— Чүге хөйлециң чеңин халбаңнадырың ол? — дидим.
— Чеңни дустуг хап деп бодаарлар чоор — дидир.

Уялыг-Мыйыс

Мунуп көрзе дээн күзел-бile чарылыг оолдар чанынче чызаалаксааш-ла аажок мен. Оолдар бир черже чоруур дей бээрge азы чер чорааш, четкилеп кээрge, оларныц чарыларын баглааштан чежип азы баглагап каап, ыдып-ла тур мен.

Мээн күзелимни Артыштыц авазы билип каапкаш:

— Эжицерге чааш чарыны — Уялыг-Мыйысты — тудуп бергеш, чарыдан мундуруп өөредицер. Чарылыг оолдар чанындан ыравас, чары мунуксап тур ыйнаан.

Аажок коргуп, кижи андарлы бээр ийне кылдыр бодай бергенимде, хөлчок девидеп, арта-ла дерим төктүп кээр турду, а шоолуг кортпайн, чары мунуп турганымны оолдарга хөөрээр мен деп өске солун чүвелер бодай бергенимде, чарыдан кижи андарлыр хире эвес ышкаш апаргылаар. Ам черле элээн үр апарган, шору чаңцыга бердим ышкаш, шала кошкак-даа туттунарымга анаа. Дөжемиргей орукка келгеш:

— Дыным экkel, Оля! — дидим.

— Ойт! — деп, Оля, белицней берген-даа дег, алгырды. — Өөредип кааптым көрдүң бе! Дыным экkel дидир.

— Мен база өөреткен-не болгай мен — деп, эжи харылаан.

Солагай холум-бile дынны туткаш, он холум-бile мөгенчи-гештен сирбектениккен мен.

Чарыныц сагыжымга кирери кончуг-ла ышкаш, дынны кошкадырымга, дүргедеп орар, а тыртарымга — аяарлай бээр. Ол-бо талаларже ээrimge, мырыңай амыр, кижи-ле сагыжы. Сактырымга, Кызыл парыгыныц хемезинге-даа олурупкан ышкаш мен, чарымныц чоруу кедергей чымчак, ылгыны мырыңай кедергей, дын салба чүве!

Баштай чортуп чоруй, оон чоortу мырыңай саяктадып эгеледим. Күжүр Уялыг-Мыйысты дөшту өry-даа, дөвүнчүкту кудудаа мунарга, адаккырын канчаар ону, ана октальп-ла орар. Кандыг-бир каракка көзүлбес хендир-бile дагларны, тейлерни, ховужуктарны шалбалааш, бодумче чыыра тыртып-ла турган дег апарган мен.

Уялыг-Мыйыстың бажын кайнаар-ла углай-дыр мен, ол черге аак-маак-даа четпейн, дораан-на чедип эгеледим. Бир-бир бодаарымга, хат-салгын кырынга олурупкан-даа чүве дег, аадамнадып тур-ла мен. Хөөкүй Уялыг-Мыйысты, кежээ башкы сылдыс үнгүже, мунуп келгеш, Артыштың ачазының саналы-били ам соксадым.

Кежээ чыдып алгаш, Артыш-оолду удутпайн-на чыдыр мен.

— Эйт, Артыш! Эртен кады мындылаар бис аа?

— Чок. Мындыны уруглар хавырар, а бис ыяштаар бис.

— Экизи-ин! Ол-ла! Мен база ыяштаар деп бодап чыткан мен.

Даштын ивилер казырадыр кылаштажы-дыр. Аал мурнунда арга чарыкта бир чоогада кара хаактарда хевирлиг, хек үнү сырынналдыр дыңналы-дыр. Артыш-оол кезек тынып чыда, удавайн каргырадыр хаарыктай берди, а мен та канчалдым ыйнаан, чүгле эртен улус мындылар саап турда, отту чаштап келген мен.

Бүгү кежик — Чер-иеде

— Айның чажыг үези эрте берген, ам кадып, быжып келген боор ийин. Эжиң-бile айлавас силер бе. Чалгаарап, бууга бээрийне моң — деп, Самбуевич аржаандан келгеш, ийи хонганывыста, оглунга чугаалады.

— Айлыг-Ойдан айлаар бис! — деп, Артыш-оол өөрээнинден алгыра каапкан.

Дөртөләэ черле чарлыр эвес бис, чарыларывыстың дуюгларын кызырадыр чөлдирбашаан, чолдак кара хаактарлыг онгар черге тутсуп келдивис.

Бажында, өжегерәэн дизип каан чүве дег, салбак-салбак конгулдууржугаштарлыг, шевергин чингे бүрүлерлиг узун сугагай сыптар-ла эндерилик. Чамдыктарының узуну бистиң баштарывыстан ыракта бедип турар.

Артыш-оол бир ындыг сыптың дөзүн шапты балды-бile дөрбелчин хевирлиг кылдыр оя шапкаш, шириин андара октаптарга, оон чудурук дег сарыг чүве үне халып келди. Ай

дээр үнүжүү бо чүве-дир ийин. Чемижин көөрге, каът-каът. Даштындаалары чидиг сарыг, иштиндээлери ак-сарыг болгулаар болду. Оолдар кезек чидилер, а мен база-ла дайнагыладым. Чиирге, бышкан капуста-даа ышкаш, экизи сүргей.

Бистиң алтай бергенивисти та канчап билип каапканнары ол ыйнаан, бир-ле көөрүүске, Оля биле Чойганмаа чанывыста шагда-ла четкилеп келген чарыларындан бо дүжүп турлар.

Бичии болганда, Оля баштай-ла казып алган кончуг улуг алдын-сарыг айын менче сунуп алган тур де.

— Ма! Ап ал, Өнер!

Ыңай-бээр көөрүмге, оолдар мени-даа эскерер хире эвес, алтар-бile үрелдежип турага, Оляның айын аяар алгаш, дүрген-не кармактай шаап алган мен.

Артыш-оол биле мен майгынга бичии шокар хап иштин эккелдивис. Артыштың авазы айның каът-каът чемижин өзээнден адыра соккулааш, оларны сугга агартыр-ла чуп каапты. Оон соонда картошка хаарап бичии кара пашты отка тиккеш, ол алтарны кургады хоорупкан.

Кежэеки чемде хоорган алтарны сакпында иви сүдүнүң кырынче урупкаш, эләэн хайындыра каапты. Оон ай кадык болу берген дивес силер бе! Үзүлбес ак кадык апаар чорду. Қисель даа ышкаш. Кедергей-даа эки болган ийин, та чеже шаажаңны иштивис ыйнаан.

— Ижицер-ижинер, оолдар! — деп, Самбуевич хөөрөп орган. — Өл-шыкка эки чоор. Бурун ашактар сыңый, кара-бүүрек аараан кижилерге база эм болур дижир чүве болгай. Чер чемижи кижиге хоолу боордан башка, багай чувези чок.

Күстүң чоокшулат олуары-бile кады турлаг чанындан эгелээш-ле, кат-чимис дээрge эндерлип-ле барган.

Сыптарында аскыр дагааныы дег кызыл чалааларлыг, чогум чемижин ушта казып эккээрge, шөйбек ак конфеталар хевирлиг үнүштер бар. Оларны бестер деп адаар, а чиирге, морковь-даа ышкаш кагжыраар.

Арыг ишtinge эвес, даглар бели, чоогалар ишти ак черлерде терең сиғеннер аразындан үнгүлээр, даштындан үс чаап каанзыг

хоюг кызыл көстүр каттарны мээн өөрүм честек-каттар дижип, оларны чип турдулар. Мен база-ла сиген аразында олуруптум. Ол катты чиирге, варенье-даа ышкаш аажок чигирзиг.

Чүгле кажары кончуг кат чорду, сывы чолдак болгаш ынай бүрү хөлөгезинге кижиден чаштып, караан базып алгаш, чыдып каары кайы хөй деп бил. Бо чаштыр честек-каттарны чаңгыстыдаа кагбас-тыр дээш, мээн мырыңай үңгеп, сигеннерни суйбап тура, кат чыып турган черимден бичии Нурзат эмгежокту чыып алган.

— Өнер-оол эмгежок каттарны кааптар кижи-дир — деп, ол чугаалады.

Сергей меңээ болушкан хевирлиг мынча дээн:

— Хоорай кижизи ынчанмайн канчаар. Сен-даа хоорайга турган болзуңза, база ындыг сен.

Тожу тайгаларының ышкан көк-каттары дээрge бистиң садыгларывыска саткылай бээр виноградтар дег улуг болгулаар чорбадыва. Чаңгыс борбаа-ла аас ишти дола бээр. Черже көөрге, шупту-ла кат — элегер-ле көк чүве көстүр.

Кижи каттың оюк-делик черлерин көрүп кылаштавас болза, илчирертир ышкан чүм кат чодаларны дораан-на чидиг кызыл кылдыр будуй кааптар.

Черде каът-каът кылдыр чадып каан чүве ышкаш, үш каът болуп үнер киш-кулаа дээр магалыг катты бо черден көрдүм. Мен чоруп турумда, киш-кулааның кырында каъды чаа-ла кызыл шырай тырттынып, быжып турган чүве. Бо каъдын чыып алырга, оон адаанды шаңгыр каттар көстүгүлөп келгилээр, а оон-даа адаанче тыртып көөрге, эн адаандан ак-сарыг кат бакылап алган чыдар дедаан. Чаңгыс-ла сыпта ындыг болбас ийик-пе. Бистиң черде-даа көскү кызыл-каттар дээрge, мында хөлүн эрттири элбээн. Хаактар дег узун сыптарын халайтыр базып бадыра баргылаан, шиштээн эйт дег кызыл салбактар мырыңай черде дөжели бергилээн кыландыржып чыткылаар. Ынчалза-даа бо черниң оолдары кызыл-катты ажыг дээш арай далдаарлар, а кара-хурец доңгажыктарга куткулааш, дистиндер аскылап каан чүве дег, илчиредир быжа берген инек-карааларже маңнажыр.

Чогум меңгилерлиг тайгаларның ыжык колдуктарында сула үнген чодур пәштерниң тооруктарын көөрге, чартық літрниң шили дег улуг деңер даан. Сайы дәэрge улуг-әргек бажы дег, үрүнүн чиирге, арта кадыг.

Моң мурнунда кижилер черге чүгле тарааны, ногааны өстүрүп алыр-ла боор, оон өске чүвелер аңа хамаарышпас кылдырыбодап чораан-на ышкаш-тыр мен.

Кижиниң чооглап туары бүгү-ле аъш-чем, кат-чимис шупту-ла черден төрүттүнүп туар чүве-дир ийин мон.

Бир катап башкывыстың мынча дәэниң кончуг тода сактып келдим:

«Чер-ие дәэрge, чүге каттыржыр силер. Бис чиир чемнидаа, кедер хепти-даа, чурттаар оран-саваны-даа чер-иевистен четтирип туар бис. Оон туржук тынар агаарны-даа, ижер сүгну-даа оон ап туар-ла болгай бис».

Башкының бо чугаазын ам-даа хандыр, эъдинге киир эки бодап көөр-дүр, адырам.

Изиг маргылдаалыг кичәэлдер

Артыш-оол дөрттү дооскан-даа болза, беш дугаарның чамдық саннарын бодаары менден черле дудавас болган. Бодалгаларны болгаш чижектерни әртенги чем сөөлүнде бодап, аажок маргыжып турдувус. Изиг-изиг маргылдааларны Артыштың ачазы чарап турган.

— Кандыг-даа чижектерге баштай ыяап-ла скобка иштин бодаарын черле утпаңар! Бирги, ийиги чаданың кылдыныг-ларын база билир силер ыйнаан?

— Ийе! — деп, Артыш харыылады. — Баштай үләэр, көвүдедириң, ооң соонда кадар, казырыын бодаар.

— Эки-дир — деп, Самбуевич чугаалады. — Бодалганың айтырыын шын тургузуп албаска, ам частынып, харызызы үнмейн туар ужуру ол. Формулаларны кайы хире билир силер? Билир болза, эки-дир. Деңнелгелер бодап тур силер бе?

Ам деңнелгелер бодап кириптивис әвеспе. Мен Артышка $2x = 8$ деп деңнелге бижип бердим. Артыш-оол ону, $x = 8 : 2$; $x = 4$ кылдыр дораан бодап кагды.

Артыш бодунун әэлчәэнде меңәэ мындыг бодалга берген:

— Ийи пряник, бир конфетаның өртәэ 10 көпек, а бир пряник, ийи конфетаның өртәэ 11 көпек. Конфета болгаш пряникиң тус-тус өртектери чежел?

Мен баштай мындыг белен бодалганы чүү боор ону кылдыр бодаан мен. Чогум бодай бергеш, бодап чадааш шаг болган мен. Адак сөөлүнде келгеш, 10 көпекти ийи пряник, бир конфета шупту үш санга үлепкен мен. Оон бир артышкыныг болган. Ол артышкын чаңгыс санның конфетаның өртәэнге немежир болгай деп бодап алгаш, ам-на конфета 4 көпек, а пряник 3 көпек кылдыр санап үндүрдүм де.

Ынчаарга ам 2 конфета, 1 пряникиң өртәэ 11 көпек болбайн канчаар. Тодаргайлаарга, $(2 \cdot 4) + 3 = 11$ болур.

Артыш-оол оон ыңай санның аажок чажыт шынарларын база билир болду деңер даан. Мен ону та чүге билип албайн чораан кижи мен ыйнаан, ядараан.

Артыш-оол мени:

- Бир сандан бодап ал! — дидир.
- Кандыг сандан? — дидим.
- Кандыг-даа болза. Тураалааның-бile.

Мен «3» деп сан бодап алгаш:

- Бодап алдым — дидим.
- Ону 2-ге көвүдет!
- Көвүдеттим — 6 болду:
- Чaa — дидим.

— Үнүп келген көвүдээшкінге З-ту кадып ал!

Кадыптым — 9 болду:

- Чaa.
- Үнүп келген түңү 4-ке көвүдет.
- Көвүдеттим — 36 болду:
- Чaa.

— Ол көвүдээшкінден 12-ни казы.

— Казыптым — 24 болду:
— Чая.
— Үнүп келген артышкыны баштай бодап алган саныңга үле.

— Үлептим — 8 болду.
— Чая.

— Ам сенде «8» деп сан үнүп келген — деп, Артыш-оол бодендер даан! Мен-даа кайгай-ла берген мен.

— Мынчаар сан бодаарынга кайынын өөренип алдың, Артыш?

— Математика кежээзинге болгаш бөлгүмүнгө улуг оолдарның мынчаар сан бодап турганын көргеш, оон өөренип алган мен. Оон-даа өске «бешке» болгаш «үшке» көвүдедир аргаларын база билир мен.

Артыш-оол сан бодаарынга дыка ынак болгаш, кандыг-даа берге бодалгаларны база чижектерни ыялп-ла шынын үндүр бодааш, ам амыраар кижи болду.

Дириг амьтанинарың шимчээшкининиң дүргенин билир талазы-бile ол мени ыракта ашкан.

— Бөрүнүң 1 шак иштинде шимчээшкининиң дүргени каш километрил?

Мен ажыы-бile чугаалаай: мону черле билбээн мен.

— 50–60 километр — деп, Артыш-оол боду харыылап кагды.
— Коданның кажыл? — деп, ол айтырыгларын уламчылады.
Мен ону каяа билир боор ийик мен, ыыт чок олур мен.
— Коданның 40–50 километр — дээш, ол ам база айтырыг салды: — А ээзирниң кажыл, Өнер?

Билбес кижи чүү дээр боор, ыыт чок олур мен. «100 км» деп даап харыылаар дээш, хей-ле боор кылдыр бодадым.

— 36 километр — деп, эжим боду харыылап кагды.

Санга маргылдаалар сөөлүнде муңгарай бээр турдум: «Черле сан билбес кижи-ле-дир мен! Харын-даа «2» алыр ужурлуг турган кижи эвес мен бе?».

Ыңчап тура, Артыштың сан бодаар аргаларын дыка эки өөренип алдым. Оон ыңай «ортумак хемчег», «ортумак дүрген» дээр саннарны база билип алдым.

Ам черле санга эки апарган-даа ышкаш мен. Сан өөренири — бодалгалар болгаш чижектер бодаары — меңээ аажок солун апарган.

Ам бодаарымга, сан бодавас болза, бодалгалар бодаар талазы-бile кым хөй аргаларны билир эвес дээш, оолдар-бile маргышпас болза, чалгааранчыы кончуг-даа ышкаш.

Берге бодалгандыц азы чижектиц харызызын үндүр бодап алырга, кижиге экизи, хөглүү кончуг.

Артыш-оол биле Сергей бо чазын дөрткү классты доосканнардаа болза, хары мээн-бile чажыт болганныар. Оон ужурун айтырарымга, Артыш-оол аамайланы берген ыыт чок олурган, а хыйырзымаар Сергей мынча дээн:

— Баштайгы чылда белеткел клазын дооскан бис.

Аъттаныптым

Самбуевич: «Даарта чанар сен» дептерге, аажок муңгарай хона берген мен. Артыш-оол дораан үне халааш, хамык уругларга чарлай каапкан. Майгындан шагжо-ок үнүп кээримгэ, меңээ бир дугаарында-ла Оля маңнап келди.

— Өнер-оол! Өнер-оол! Ам чанарыц ол бе?
— Артыштыц ачазы эртен чоруур сен — дидир.
— Дыка багай! — Ол куду көрнү берди. — Соонда бээр дедир кээр сен бе, ынчаш?
— Амдыы чыллын база ыяап-ла келир мен.

Сергей маңнап келди:
— Соонда кады чоруур бис, Өнер. Дөрт, беш хонгаш.
— Ачам-авам Артыштыц ачазынга ыяап-ла ам чорудуңар — дээн-дир.

— Өөредилгэ эгелээри ам-даа он хире хонук барда, чүгэ далажыр улус боор!

Чойганмаа бо чеде хонуп келген тур.

— Эртен каттаар болбадывыс бе. Чорбас сен, ол-ла!

Эң сөөлүнде Нурзат маңнап келген.

— Ам саарзык. Канчап ойнаар бис.

Чеже-даа тыртылып, муңчулуп, эш-өөрүмнүң арга-сүмезинге кирип турзумза, дөмей-ле даарта чоруур апарган мен. Эки чүве чүл дээрge, Артыш эжимниң аэропортка чедир мени үдеп каар чөвшээрелди ада-иезинден алганы болур. Мен ам арта-ла эзерлиг бедик көк-бора айт мунупкан мен.

Артыш кара айттыг, а почтачы доруг айттыг. Бис мырыңай чоруурунуң кырында келдивис. Самбуевич холун чүктенип алган бистиң чанышыска турган. — Бисти уттуп кааптың көрем, Өнер! — деп, ол чоон үнү-бile чугаалады. — Амдыы чылын база келир эвес сен бе. Ачаң-аваңны ыяап-ла әдертип алыр сен!

— Уругларга кижи дораан-на өөрени бээр чүве ышкажыл. Артыш-оол база чоруй баар. Бо ийи багай оолдарым чоктап ат боор кадай-ла-дыр мен. Чагаадан бижип тураг сен көрем, Өнер! — дээш, Артыштың авазы бистиң хавактарывыстан ошкагылап кагды.

— Орук-суур менди-чаагай-ла чоруп көрүцер, Өшкү-Саarovич! — деп, Самбуевич улуг холун көдүрдү. — Өнер, ача-аваңга эки чедериңни күзеп тур бис. Эжини эки үдеп каар эвеспе, Артыш! Самолётка олуртуптар сен.

Оля, Сергей, Чойганмаа болгаш Нурзат суглар үдээривис ол дишкеш, чарыларын мунгулапкаш, бистиң-бile кады хапканнар.

— Ыравайн, четкилеп кээр силер! — деп, иелери алгыржып туруп калгылаан.

Ыравас чүве кайда боор, дыка ырап келген бис. Бир даштыг баалык кыры черге келгеш, почтачы оларны пат боорда дедир чандырган.

Уруглар элээн ырай берген бар чорааннар. Бир-ле көөрүмгэ, Оля дыт дазылдары дег шаарааш мыйыстарлыг улуг бора чарызы-бile бедик хавак кырынче үне халыда берген, бисчө азарганчыг чингэ үнү-бile кускуннаан тур:

— А... ч...б....ы...келир се-эн!

— Оля-а! Келир ме-эн! — деп алгырыпкан мен.

-
1. Өнер-оолду Өдүгенге уткааны. Хоорай кижизинге Тожуда уткулга чаңчылының онзагайын тайылбырлацаар.
2. Оолдарның салган айтырыын Өнер-оол канчаар харыылааныл, а силер болза канчаар силер?
3. Ивилерниң эр-кызы, назы-харының аайы-бile аттарын ушта бижээш, доктаадып алышар.
4. Иви малдың чиир чеминиң онзагайын чугаалацаар.
5. Артыш-оолдуң санга мергежилдин бадыткацаар? Өнер-оол Артыш-оолдан сан бодаар кандыг аргаларны өөренип алганыл?
6. Өнер-оолдуң чанып чоруур дээнин эштери канчаар хүлээп алганыл?
7. Силерниң өөренип турар школацаarda кайы эртемнерниң бөлгүм-неринге, олимпиадаларынга, кежээлеринге киржип турар силер? Чедиишкіннерицер кандыгыл?
8. Өнер-оол эштериниң кандыг айтырыынга бергедежип харыылаар ужурга таварышканыл, чуге? Бодалышарны бадыткацаар.
9. «Бүгү кежик — Чер-иеде» деп домакты канчаар билип турар силер, тайылбырлацаар.
10. «Бараан Самбуевич — дириг амытаннарның өңүү, камгалакчызы», «Эң-не сонуургаан эгем», «Өдүгенде чайлаг» деп тоожуда мээн ынак маадырым» деп бердинген темаларга кыска чогаадыгдан шилип бижиңер.
11. М. Эргептиң «Өдүгенде чайлаг» деп тоожузун долузу-бile номчуңар.
12. «Өдүгенде чайлагның» маадырлары» деп темага кроссвордтан тургузуңар.

Шаңғыр-оол СУВАН

Кара-Баштыг

Боом дагның кырындан Бег биле Хаа хемнерниң каттышкан белдириниң чоок-кавызы, адыш оюунда дег, көстүп чыдадар. Аъттыг чаңгыс кижи караш кынныр болза-ла, даг кырында хараалда турар хайгылчыларның оккур карактары дораан-на эскерип каар.

Кежээ дүжүп, имиртиңней бээрge, дүнеки доскуул шериглери бөлүк-бөлүк болуп алгаш, тоо быдарадыр халдып үнүпкен. А Boом кырынга бараан харап хүнзээн шериглер ыйгылак иштинде одагга чөм хайындырып эгелээннер. Элээди оолак Кара-Баштыг кургаг хараганнар чынып, хола паш тип каан одагның чанынга эккеп кааш, отка чыннып олуруп алган.

— Кыргыстарның шериглериниң баштаңгы доскуулу Улуг-Хем ол чарында көзүлдү деп чугаа меге чүве эвеспе — деп, чазының кирижин дыңзыдып ора, Аганак чугаалаан. — Кашдаа хүн хараалдап келдивис. Чүү-даа билдиртпес кандаай чүвел?

— Кым билир боор оларны — деп, Сыырга чугаалаан. — Кыргыстарның шериглери эвес, а кайгалдары-даа көзүлген чадавас. Эйлиг-Хем, Эъжимниң түлүштери, Өөк, Туранның маадылары шаг шаандан-на үргүлчү кыргыстар-бile удурдедир оорлажыр, месилдежип чоруур чүвелер болбазыкпе.

— Оозу харын ындыг, ынчалза-даа сезинчиг де — деп, Кара-Баштыгның ачазы чугаалаан. — А бо түлүштер, маадылар тайга-таскыл талазынче дескелей көжүп, кыргыстар дайын үндүрер деп тур деп шапкынчылар аyttарып туары база-ла анаа эвес.

— Кыргыстар үр үе иштинде кайы-даа аймак-бile чаалашпаан, аразында ында-хаая месилдежи бээр дээрден башка. Сөөлгү үеде аразында өмек-дөмек болуп, эвилелдежип, эптиг-демниг апарганныар. Ынчангаш холдары кижип, өске аймактарга күжүн дөгөп туар апарганы ол-дур. Бистин-даа аймактарының ындыг ийик чоп — деп, Сыырга чугаалаан. — Кыргыстар-бile эки үеде әдержип, багай үеде бактажып чоруур болгаш, Улуг-Хем ол чарының тыва аймактары кайын эндээр.

— Чадавас — дээш, Аганак чазының кирижиниң дыңзынын хынап, ону тыртып-тыртып салыптарга, кириш хиг кыннып, согун караңгыже ужууга берген ышкаш болган.

— Эйт быжа берди. Чемнениилицер — дээш, Кара-Баштыгның ачазы пашта эйтти деспиге эзип, кезип, ыяш дазылындан чазаан падар аяктарга үлей каап эгелээн.

— Кара-Баштыг, бээр олур. Бис деспиден чиир бис, оглум — деп, эътти үлөп олура, ачазы чугаалаан.

Кара-Баштыг деспиже чоокшуладыр баскактанып олуруп алгаш, идииниң хончузундан бичи кестик уштуу эккелгеш, ачазының сунганы чаглыг ээгини кезип чип эгелээн.

Хайгылчылар ыйт чок чөмненип олурганнаар. Даарта эртен бооп чиир дээш хараганда өртей баглап каан сергежигештиң оъттап, дызырады дайнанганы, ой иштинче ажытталдыр өртеп каан айттарның былгырганы дыңналган.

— Мындыг сараалыг үеде оглуунду хей-ле доскуулче алышырдыр сен ийин — деп, Аганак чугаалаан.

Кара-Баштыгның ачазы кезек када ыйт чок ора:

— Авазы чок болган соонда, алга-даа, черге-даа чарылбас болган, үргүлчү кады чоруур апарган адашылар-дыр бис — деп чугаалаан. — Дың иелээ болгаш...

— Кара-Баштыг эр болган, эзенгиден тептинген эр-дир — деп, Аганак чугаалаан. — Удатпас оттуктуг бижек, ок-чепсек астынаар. Ачазын эдербейн, аңгы чоруп, кадыг-бергеге боду чаңчыгар...

Ачазы оглунга болушкан хөөннүүг:

— Бергээ дээр болза, мээн оглум ачазы-бile деңге чаңчыгып чоруур эр-дир — деп Аганактың чугаазын үзе кирген.

Аганак арай эпчоксунуп:

— Ол Кара-Баштыгдан-на көскү-дүр — деп чугаалаан.— Үнчалза-даа шериглер-бile доскуул үнери, хараалга туары, хайгылга чыдары дээргэ аңчылар-бile кады хайыр манаары эвес.

Одагны долгандыр олурганнаардан кым-даа чүнү-даа чугаалтай, кезек ыйт чок олурганнаар.

Эллэн болганды:

— Аганактың чугаазы чөп боор — деп, Сыырга чугаалаан.

— Үе-даа дүвүренчиг-дир. Аал-чуртувусту, ажы-төлүвүстү чаачалбаа оруундан чайлатса эки боор. Чайс соонда, өл артар, чаа соонда, төл артар.

Кара-Баштыгның ачазы:

— Ол-даа чөп харын — дей тыртып каан.

Ооң ол сөстеринге ооргаланып:

— Кара-Баштыг, дараазында доскуул үнеривисте, мээн оолдарым-бile аалга артып каар сен аа? — деп, Аганак чугаалаан.

Кара-Баштыг аңаа харыылааан.

— Мээн альттарым аразында тулган дээн чаваа бар. Ону тудуп, мунуп өөредип алыр сен. Ол хевээр альт кылыш алыр сен — деп, оолду көгүткен аянныг Аганак чугаалаан.

Ачазындан ынай-даа када чарлыр хөндү чок болгаш, Кара-Баштыг ыыт чок олурупкан.

— Улуг кижиниң чугаазынга харыылаар чоор, оглум — деп, Кара-Баштыгның чүгэ ыыт чок олууарының чылдагаанын билзэ-даа, ачазы чугаалаан.

— Та... — деп, оол хөөн чок харыылап каан.

Эйт чип, изиг мүн ижип алгаш, Кара-Баштыг ирт кежи кылыш негейни эжингеш, ачазының артын талазынга чыдып алгаш, доскуулчуларның далаш чок чугаазын дыңнаап эгелээн. Эрткен кыжын дииңнеп чораанының дугайында Аганак төөгүп олурган. Тоттур чемненип алган, база негей иштинге чылыга бергеш, Кара-Баштыг, үр-даа болбайн, удуп калган.

Кижилерниң алгы-кышкызындан, каккылашкан хылыштар-ның кыңгыраан даажындан Кара-Баштыг хеп-хенертен отту чаштап келген.

Кортканындан:

— Ачай, ачай! — деп, оолчугаш алгырып, ачазын кыйгырып, шуглак иштинден үне халаан.

Кара-Баштыгның чанынга ачазы чеде хонуп келген. Ооң холунда селеме кылацнаан.

— Кыргыстарның башкы доскуулу бисче хенертен кедеп халдал келди — деп, ол эгиштишиаан чугаалаан. — Оттут кезекти одагдан ап алгаш, медээ одааның оваазын кыпсып үндүрүвүт, оглум. А бис сени доза туруп туралы.

Чүү болганын Кара-Баштыг дораан-на билип кааш, одагдан оттут кезекти ала тыртып алгаш, медээ одааның оваазын чыып

каан Бoom дагның бажынчे халып үнүп-ле каан. Медээ одаан канчаар кыпсырын ачазы Кара-Баштыгга айтып берген болгаш, кургаг сиғен, хадың тозу, ыяш чиирбейи чыдар овааның таваанчे оттүг кезекти ол октапкан. Кургаг сиғен карак чивеш аразында чалбыышталып, хадың тозу, чиирбей дызырадыр хып үнген. Үр-даа болбаанды, медээ одааның чалбыышы дээр шаар окталы берген.

— Ачай! Ачай! — деп, Кара-Баштыг өөрүп алгырган. — Кыпсыптым, кыпсыптым, ачай!

Оол дурт-сыны дээрже дүндүүштелдир чалбыышталып кыпкан улуг одагның чырыынга кончуг тода көстүп турган. Ол өйде согун агаарга сыг дээн соонда, оолдуң баарынга кадалы берген. Ооң аарышкылыны оол билбээн.

— Ачай, ачай! Кыпсыптым, кыпсыптым!

Ачазы оглунга харыылаваан. Оолдуң бажы дескинип, аткаар тендирип, одаже барып дүжүп чыда, Улуг-Хемни куду көөргө, кожагарлар баштарында медээ одаглары кыва берген болган. «Аалдарда шериглер аyttанып эгелээн боор» деп, Кара-Баштыг амырап боданган...

-
- ✍ 1. Чогаал кандыг төөгүлүг болуушкуннар-бile харылзаалыгыл?
 - 2. Аганак биле Кара-Баштыгның ачазының диалогундан Кара-Баштыгның дугайында чүнү билип алдыңар?
 - 3. Кара-Баштыгның маадырлыг чорук кылган дугайында домактарны тыпкаш, аянныг номчунар.
 - 4. Кара-Баштыг чүге маадырлыг чорукту кылган деп бодаар сiler?
 - ✍ 5. Аганактың Кара-Баштыгга берген сүмезин канчаар билдиңер? Бодалыңар илередиңер.
 - 6. Кара-Баштыгның медээзинин дугайында үнелелден бериңер.
 - ✍ 7. Доскуул, хараал, кириш, падар аяк, кестик, негей деп сөстерниң утказын тайылбырлаңар.
 - 8. «Кара-Баштыг — бичии маадыр» деп темага кыска чогаадыгдан бижиңер.
 - 9. Чечен чугаага пландан тургускаш, утказын допчулай чугаалаңар.
 - 10. Чогаалдың төнчүзүн боттарыңар чогаадырын шененцер.
 - ✍ 11. Ш.Суваңның «Тоол чурттуг оол» деп номундан Кара-Баштыгның дугайында чечен чугааларны тып номчуңар.
-

Роман ЛУДУП

Таваар, маажым бадып келгеш

Таваар, маажым бадып келгеш,
Дагның бажын шалбалапкаш,
Аккыр туман чыпшыныпты,
Адырылбас болу берди.

Шаар дээрде кылын булут
Ша-даа четпейн, ойлу берди.
Шак-ла оортан алаң кайгап,
Шартагар хүн үнүп келди.

Оймалыкта хенче кулун
Отту чаштап тура халааш,
Иезинден оюн эреп,
Ишкирниппеш, девиржи-дир.

Илчирбе дег туман-шаңны
Ийи буттап чаза тепкеш,
Шалың-сугну бүрүлерден
Чашканналдыр самна, кулун.

Сенче көөрге, ала-чайгаар
Сеткил дойлуп, ыстай бээр-дир.
Шалбаа сүзүп халып турган
Чашкы үем көстүп кээр-дир.

Хөлүгүр көк имир дүштү.
Хөлөгелер чашты берди.
Октаргайда шупту чүве,
Ожук хар дег, эрип калды.

-
1. Шүлүктүң утказын тайылбырлаңар. Чогаалда кулуннун өвүрхевири кандыг ужур-дузалыг болуп турарыл?

2. Шұлұкте ажыглаттынган эпитеттерни болғаш деңелгелерни тыпкаш, оларның ужур-дузазын тайылбыраар.
3. Дараазында одуругларның утказын канчаар билдиңер: «Оймалықта хенче кулун, отту чаштап, тура халааш, иезинден оюн әэреп, ишкирнипкеш, девиржи-дир...»
4. Шұлұктүң темазынга дүүштүр чуруктан чурааш, тайылбыраңдар.
5. Дараазында одуругларның утказын башкының дузазы-бile тайылбыраңдар:

Хөлүгүр көк имир дүштү,
Хөлөгелер чашты берди.
Октаргайда шупту чүве
Ожук хар дег, эрип калды.

IV кезээ. ХУУЛГААЗЫННАР ДЕЛЕГЕЙИ

Шаңгыр-оол СУВАН

Хүн-Херелден аалчылар

Тоожудан үзүндүлөр

I

...Хой кадарып чорааш, сөөлгү үш хүнде бараанын көрүп келгени «тавакты» Сылдыс дилеп, дээрже көрүп эгелээн. «Школага баргаш, «тавакты» көрдүм дээримгэ, оолдар та чүү хире адааргаарлар ыйнаан» деп, ол боданган. «Тавакты» энд баштай көрүп кааш, хей-ле корга бергенингэ ол хомуудаан. Бир эвес «тавак» ылап-ла кайы-бир сылдыстан келген космонавтыларның корабли болза, олар ооң кортуун эскерип каап болурлар. Сөөлгү үеде ында-мында көстүп кээп тураг «тавактар» дугайында солуннарга бо-ла бижиир апарган. Оларны номчуурга, «тавактар» черге хонуп, ооң иштинден кижи дүрзүлүг кижилер үнүп турган деп бижип каан-даа боор. «Ужуп тураг «тавактар» ылап-ла космос корабли болган болза, еске сылдыстан ужуп келген космонавтыларга ужурашса...» Ынчаар бодаптары билек, агаар хенертен соолаш кынган ышкаш болган. Сырын эвес дээрзин Сылдыс билип каан. Дээрже көрүпкеш, аңгадай берген. Оранчок бедикте «тавак» астына берген бүлүртүң көстүп турган. Мурнуку хүннерде көстүп турганынга бодаарга, «тавак» элээн чавызып келгени илдец. Сылдыс «тавакты» топтап көрүп эгелээн.

— Оолчугаш бистен кортпайн-дыр — деп, Бии амырап чугаалаан. — Харын-даа сонуургап тураг аянныг-дыр.

Оолдуң арнын Бии экран долу кылдыр компьютер-бile чыыра тыртып эккелген. — Сонуургалы карактарындан-на илдец-дир — деп, ол сеткили ханып чугаалаан. — Чүнү бодап тураг ирги?.. Ооң бодалы бистиң оолдарыбыстың бодалындан шоолуг-ла ылгалбас-тыр — деп, Бии чугаалаан. — Эш-өөрүнүң мурнунга мактанырын бодап тураг.

— Бис база мактанырынга бичиивисте ынак чордувус чоп — деп, Каа хұлұмзүрәэн. — Ам-даа туралыг-ла болгай бис. Сылдыстарже экспедициялар соонда суг.

— Бистиң корабливисти чүге тавакка дөмейлеп турарыл? Аңаа дөмей боорга, ындыг бе?

— Бистиң корабливистиң бараанын көрген Черниң чурттакчыларының бодалы шупту ындыг чорду. Солун, радио, телевидениеде база ындыг. Олар кижилерниң бодалдарын дөмейлештирип турар-дыр. Оон башка кижилерниң бодалдары кажан-даа дөмей болбас.

— «Тавак» иштинде кижилер бистер-дир бис — деп, Бии чугаалаан. — Боттарының космонавтыларынга дөмейлеп, бисти скафандрлар кедип алган кылдыр бодап турар-дырлар.

— Бистиң Хұн-Хереливистиң космос ужудуушкунунуң сайзыралының төөгүзүнде космонавтылар скафандрлар кедип турған деп айтып каан. Оозун бодаарга, Хұн-Хереливистиң-даа, Черниң-даа сайзыралы дөмейлешкек-тир.

— Дөмейлежириниң хоойлузу ёзугаар бо сылдыстарда амыдырал сайзыраан-дыр. Канчап харын капитагай дүвүнде Черден чоруткан радиомедәзге душ болуп таваржып, соң утказын билип апқанывыс ол — деп, Бии чугаалаан. — Кашдаа галактика¹ четкеш, ындыг сылдыс тыппаан болгай бис.

— А Черликтөр сылдызы?!

— Дөмейлежириниң хоойлузу-бile сайзырап орап үш сылдыс бар-дыр. Бистиң Хұн-Херел, Чер база Черликтөр сылдызы...

... — Оол бөгүн бистен көңгүс кортпайн-дыр — деп, Каа өөрүшкүлүг чугаалаан.

— Дишим-не оол-дур, эр хей!

«Тавак» чавызап бады келген. Ону көөрде әптиг болзун дәэш, Сылдыс ойталаап чыдып алган. «Тавак» даглар бажынга дәрдегес хире кылдыр чавызап, долгандыр оожум ужуп турған.

Челәш-мониторда көстүп турар оолдуң карактарынче Каа топтап көрген. Оон кортканының демдәэн ол тыппайн:

¹Галактика — октаргай делгеми.

— Чугаалажып көрээлем — деп саналдаан.

Кезек боданып ора:

— Шенеп көрээли — деп, Бии харылаан. — Чүгле баштай ацаа медээден берип көрем.

Сылдыс «тавакты» көрүп чыда, ооң уундан агаар соолаш кынганын эскерип каан. «Тавак» ацаа каньыг-бир медээ берип турагын оол билзе-даа, арай-ла бүзүрвээн, ынчалза-даа сонуурганчыг апарган. Агаарның соолаш кынганы медээний ийи катап келгени ону коргутпаан.

— Коргар хамаанчок, улам сонуургай берди ышкаш. Адын айтырып көрейн бе? — деп, Каа чугаалаай.

— Чугааны компьютерге бижидип алыр-дыр — деп, Бии сүмелээн.

Каа билээнде компьютерниң сактыышкын шыгжамырын ажылдадып алган.

«Тавак» Бедик-Кожагарның шыпшык бажының дужунга доктаай берген. Шимчевейн турда, топтап көрүп алыр дээш, Сылдыс ковайып олуруп алган. Челээштелип турар «тавакты» элээн үр көрүп олурда, бир-ле кижи ону кыйгырыпкан ышкаш болган. Сылдыс чайгаар-ла дыннаалай берген. «Адың кымыл?» — деп бир-ле кижи оожум айтырган. Ооң үнүн Сылдыс дыннаваан, а сагыжы-бile билип кааш, Сылдыс деп адын адап берипкенин безин билбейн барган. «Элдептиин aa!» деп, оол бодап каан.

— Орлан оол-дур. Ады безин Сылдыс, чараш-ла-дыр! — деп, Бии чугаалаан. — Сээн өнүктериң бис деп дыннадыылам.

— Че — деп, Каа чөпшээрешкен.

— Корабльди чайгандырыптаалам — деп, Бии чугаалаан.

— Чүгэ?! — деп, Каа кайтай берген.

— Өнүктери мында деп чувени билzin.

Байырлаан чuve дег, «тавактың» оожум чайганып эгелээний көрүп кааш, Сылдыс, чүгэ-ле ийик, чайгаар-ла хүлүмзүрээн.

— Көрдүң бе! — деп, Бии амырай берген. — Корабльдин чайганданының утказын оол билип кагды. Ам ооң-бile чугаалажып болур-дур. Артында-ла хүлүмзүрүпту ышкажыл...

...«Бистен кортпа» дээний Сылдыс билип каан. «Бир эвес бак сагыштыг келген болза, мээн-бile чугаалажып турбастар — деп бодааш, ол оожургап эгелээн. — Мээн-бile харылзажыр бодап турарлар. Кымнар ирги?» Ол-ла дораан: «Бисти көрүксээр болзуңза, чоокшулай берээли» дээний оол билип каан. Бир-ле кижиниң чугаазы бодал бооп билдинип, боду база бодал-бile харылзап турарын Сылдыс ам кээп эскерген. Ооң бодалын бадыткаан чүве дег, «тавак» чайгангылаан. Сылдыс ам мырынай дидимнели берген. «Тавак» иштинде кижилер, азы та кымнар, мээн-бile бодалдар дамчыштыр чугаалажып турар чоор?» — деп, ол бодаан. Бичии оолдуң сонуургаачалы ооң бодунуң кортуундан күштүг болган. «Чоокшулап келицер» — деп, Сылдыс харылаан. «Чавызап эгеледивис» — деп, харыы ол дораан келген. Сылдыс көрүп турарга, «тавак» Бедик-Кожагарның белинче чавызап бады келген, ынчалза-даа Сылдысче чоокшулаваан.

— Эр хей! — деп, Каа оолду мактаан.

— Агаар көжегезин ажыдывыт — деп, Бии чугаалаан.— Корабльди-даа, бисти-даа көргей aan.

Булуртуң кылдыр көстүп турган «тавактың» даштыкы хевири хеп-хенертен кончуг тода апарганын Сылдыс эскерип каан. Корабль тавакка эвес, а өгге дөмей болган. Ооң кыдыглары чырып, иштинде ийи кижиниң барааны көстү берген. Оларның хевиринде кижиден ылгалыр онза чүү-даа чок болган. Ынчангаш Сылдыс көңгүс кортпаан, харын-даа кымнар боор деп улам сонуургай берген.

— Оол бистен шуут кортпас-тыр — деп, Каа чугаалаан. — Ооң чанынче ам-даа чоокшулай бээрин дилеп көрем.

«Чаныңга чеде берээли» дээний Сылдыс «дыңрап» кааш, «Чаа» деп чөвшээрешкен. Сылдыс көрүп турарга, «өг» ооң чанынче бодунуң өзээн долганып, оожум ужуп чедип келген. Эзиннелген агаар оолдуң бажының дүгүн салбарынаткан. Черге корабль чогум хонмаан. Аңаа бичии-ле четпейн чорааш, агаарга астындыр тура дүшкен. Ооң дашты дескинип турзадаа, ишти долганмайн турарын Сылдыс эскерип каан. «Үнүп

болур бе?» дээний дыңнааш, «Чүге менден чөвшээрел дилеп туарлар чоор?» деп бодаан. «Бис силерниң алчыларыңа дыр бис. Ээзиниң чөвшээрели чокта, чүнү-даа кылыш болбас — Хүн-Херелдин чуртакчыларының чаңчылы ындыг» дээний оол ол-ла дораан билип каан. «Мээн-бile кым чугаала-жып туарын көрүп көрзө» деп бодалтары билек, «өгнүң» ханазы ийи талазынче ажыттынган соонда, бедик сынныг ийи кижи оон үнүп келген. Сылдыс биле ужуп келген «өгнүң» ээлери элээн үр удур-дедир кайгажып турганнар. Солуннарда, журналдарда чуруктарда космонавтылар ышкаш кылдыр «өгнүң» ээлери кеттиммээн болганнар. Кайзызының-даа бөргү чок, хүн караанга булуртуңнеди кылацайнып туар ак өңүг костюмнар кедип алган. «Скафандр кетпээнин бодаарга, Черниң агаары оларга тааржыр болган-дыр» деп Сылдыс бодалтарга, «Тааржыр» деп харыылаанын ол-ла дораан билип каан. «Азы боттарызыстың космонавтыларызыс эвес ыйнаан» деп, оол чигзинген «Хүн-Херел деп сылдыстан келген бис» деп, «өгнүң» ээлериниң харызыын «дыңнаан». «Өске сылдыстан келген болза, мээн бодалымны канчап билип ап туар ирги?» деп Сылдыс сонуургааш, «Бодал кайда-даа дөмей. Чүгле ону илередириниң хевири аңгы-аңгы болур» дээн харыыны «дыңнаан».

-
- 1. Чогаалды чүге фантастикиг дээрил? Маадырларның тус-тус чурттап туар черлерин тодаадыңар.
 - 2. Хүн-Херелдин база Черниң чуртакчыларының аажы-чаңнары канчаар ылгалыш туарыл?
 - 3. «Тавакты» эскерип кааш, Сылдыстың бодалдары чүге каш-даа катап эскерлип турганыл? Ооң аажы-чаңы силерге таарышты бе, чүгэ?
 - 4. Хүн-Херел чуртунда кандыг хоойлууларны сагып туар-дыр?
 - 5. Черниң чуртакчылары чүге ок-чепсекти хөйнү үндүруп туарыл?
 - 6. Хүн-Херел чуртакчылары чүге улуг кижилер-бile эвес, а бичии оол-бile найыралдажыксай бергенил?
 - 7. География эртеминге даяныш, дугайында медээден чыыш, төлевилелди камгалаарын шененцер.

- 8. «Сылдыс танывас кижилерге таварышкаш» дээш, улаштыр болуушкуннүң канчаар сайзыраарын чогаадып, кыскачынчын чогаадыгдан бижицер.
- 9. Чогаалда чүнү билбейн бардыңар, эштериңдерден, башкыдан айтырыңар.
10. Чогаалда болуушкуннар кайда, каш хонук болуп туарыл?

II

«Өгден» үнүп келген аалчылар-бile «чугаалажыр» дээш, Сылдыс кадарып чораан хоюнун-даа дугайында кезек када уттуп алган. Канчангаш-ла көрүптерге, хойлар Бедик-Кожагарның баалыктарының бирээзиниң сиртиниң¹ кырынче үнүп, ындыы талазынче ажар деп барган болган. Оолдуң дүвүрелиниң чылдагаанын «космонавтылар» дораан-на билип кааннар. «Ажырбас, оларның бажын бис ээлдир дозуптаалы» деп чугаалааннар. Кезек болганды хойларның башкылыны баалыктың бетии талазында ойнуң² иштинче дедир эглип эгелээн.

Космонавтыларның чогум кайызы-бile «чугаалажып» туарын Сылдыс билбейн, «Кайызы-бile чугаалажып туар кижи боор мен» деп бодаан. «Мээн-бile» — дээш, бодунче оларның бирээзи айыткаш, — «Каа» деп адын адаан. Өскези база бодунче айыткаш: «Бии» деп «чугаалаан».

«Чүгле оол айтырыгны салып, чугааны ол эгелеп туруп берди. Бис ооң айтырыгларынга харыылаарынга өйлештивис — деп, Каа Бииге чугаалаан. — Кончуг сонуургаачал оолдур. Оон-бile ужуражырынга белен эвес-тир бис». — «Дедир ужуп үнгеш, белеткенип алыр бис бе?» — деп, Бии айтырган. — «Кандыг-бир чылдагаан тып, оол-бile байырлашкан, катап келир бис дээш, ооң-бile канчаар чугаалажырынга белеткенип алыр-дыр» деп, Каа харыылаан. — «Канчаар байырлаажыр бис?» — деп, Бии база катап айтырган. Чүнү канчаарын аайын

¹ Сирт — дагның, сынның, бедиктиң кыры.

² Ой — чоога, өзен.

тыппайн, олар бичии када ыыт чок барганнар. Элээн болганда, «Тып алдым — деп, Каа чугаалаан. — Оолдуң хойларын демги черже катап чорудуптар-дыр». — «Шынап-ла, але» деп, Бии деткээн. Хойлары база катап баалык кырынче үнүп бар чыдар боорга, хой бажын дозуптар ирги бе дээнзиг, Сылдыс аалчыларже көрген. «Сен хоюңну кадар. Бис шаптыктааалы. Даарта катап чедип кээр бис» — деп, Бии чугаалаан. Космонавтыларның чоруур деп барганынга Сылдыс өөрүүр-даа, хомуудаар даа аайын тыппаан. Сеткилиниң ындыг ийи хөөнү хөрээнге харлыктыр холужа берген. Сылдыс-бile байырлашкан, «космонавтылар» «өгже» базыпканнар.

«Өгнүң» даштыкы каъдының долганыры дүргедеп эгелээн. Ооң эзини Сылдыстың мага-бодунга соолацнады дээп, бажының дүктерин салбаарынады суйбаан. Корабль чоорту дээрже көдурлүп, ужары улам дүргедеп, элээн болганда дээрниң ак-көк өңү нгэ эсти берген.

Сылдыс корабль турган черни көөрге, оът-сиген хүн дескинер угже ээргииштелдир чыдыпкан болган: «Хүн-Херел сылдыстан келген «космонавтыларның» корабли тавакка эвес, а өгге дөмей чуве ышкаждыл» деп оол бодаан.

Өске планетадан келген «космонавтыларга» ужурашканымны авам, ачамга чугаалап берейн адырам деп бодап, хоюнүң бажын аалче углай дозуптар дээш, Сылдыс маңнап-ла каан.

Оолдуң хой бажы дозуп маңнап туары чөлээш-мониторда көстүп турган.

— Бөгүн улуг буянынг үүлени бүдүрдүүс — деп, Каа чугаалаан.

— Кымнар? Бис бе? — дээш, Бии кезек боданып олурган. — Ону бис эвес, демги бичии оолак бүдүрген...

— Оолдар, уруглар дамчыштыр Черниң чурттакчылары биле харылзаа тургузар деп шиитпирлээнивис шын болган-дыр. Улуг кижилер каразыбычал, бүзүррэчел эвес.

— Ындыг, ындыг — деп, Каа улашкан. — Сылдыс эштэринге, ада-иезинге чугаалаар... Ынчаар-ла харылзажыр-дыр бис ийин але.

— Хүнчे чоокшулап, чылыг энергиязындан чыып алышырдыр — деп, Каа чугаалаан. — Курлавыр эвээжей берген боор...
...Сылдыс аалынга маң-бile келгэн.

— Авай, ачай, авай! — деп, оглунуң кыйгырганын дыңнааш, авазы өгнүң эжийинден бакылап көрген. Оглунуң хөглүү кончуг маңнаап органын көргеш, ооң чүдөн-даа кортпаанын билгеш, хайындырып орган сүдүн калгак-бile база катап-ла көвүктелдир саарып эгелээн.

Өгже кире сал-ла:

— Авай, хой кадарып чорааш, «космонавтылар» көрдүм — деп, оглу чугаалаан.

— Дыңнаарга, оларның ушпас, барбас, чорбас чери чок болган улус чорду — деп, авазы оглунуң чугаазын херекке албаан.

— Чок ийин, авай — деп, Сылдыс авазының чанынга келген.

— Сээн биле мээн аравыста ышкаш, бо-ла хире черге көрдүм ийин.

«Космонавтылар» деп кижилер кайы хамаанчок черге хонмас, хонар-дүжер тускай черлиг чүве дээрзи сагыжынга кирип келгеш:

— Анчыг кылышма! Бир-ле чүве тып алган чоруур бо — деп, авазы бужурганган. — Бо шагда одар-белчииргэ хонуптар «космонавтылар» кайда чүвел. Сээн хоюң бажын дозуп бээр дээн эвес.

— Хоюм бажын база дозуп турдулар ийин, авай.

— Уруг-дарыгга элдеп-эзин кино көргүзер, ооң соонда олар үен-даян оюннаар ойнаар, чугаа тывар шаг-дыр бо — деп, сүдүн саарбышаан, авазы хейде-ле хыйланган. — Өске кижилер дыңнап турда, ындыг чүве чугаалава. Тенек, чылчыргай оол-дур деп баар болгай.

— Сен бүзүревес болзуңза, ачамга чугаалаайн — деп, Сылдыс хомудай берген.

— Чугаала, чугаала — деп, авазы оглунуң хомудаанын эскербээн. — Ачаң сенээ бүзүрээр боор оң харын...

— Ачам кайнаар барды?

— Удатпас чедип кээр. Аъттар тудуп алыр дээш чоруй барды. Тараадан өремелеп чип ал, оглум. Хой кадарган кижи аштай берген боор сен.

— Аштавайн-дыр мен — деп, Сылдыс могаттынып, ыыт чок барган.

Даштын альт даванының даажы дыңналган. Ачазы келген-дир деп билип кааш, Сылдыс өгден үне халаан.

— Ачай, ачай! — деп, Сылдыс ачазының чецинден барып тырткан. — Мен космонавтыларга ужураштым, хой кадарып чорааш... Авамга чугаалаарымга, бүзүревес кижи-дир.

— Аваң оглунга чүге бүзүревес кижи боор, оглум — деп, ачазы база оглуңуң чугаазын херекке албаан. — Хой кадарып чорааш, кижи бүрүзү космонавтыларга дужар эвес.

Ачазы аңаа бүзүревейн баар деп Сылдыс черле бодаваан.

— Бир эвес бүзүревес болзуңза, корабльдин хонган черин барып көргүзейн.

— Бистиң одарывысты космодром кылыш алган-дырлар аа — деп, ачазы баштактанган.

— Сен база бүзүревес кижи ышкаждыл сен — дээш, Сылдыстың караанга чаш булденеңни берген.

— Бүзүрээр кижи-дир мен ийин, оглум — деп, ачазы оглун бодунче чыыра тудуп куспактаан. — Космос корабльдери чүгле космодромга хонар азы космонавтылар кандыг-бир аппаратка черже бадып кээр болгай...

Ачазының сагыжынга бир-ле чүве кирген ышкаш болган соонда, ол кезек када ыыт чок тура:

— «Космонавтылар» кайыл ынчаш? — деп айттырган.

— Ужуп чоруй бардылар.

— Ужуп чоруй бардылар... Кончуг хейни — деп, ачазы хүлүмзүрээн. — Корабли үрелип азы бир чүве болгаш, «космонавтылар» аппараады-бile ара хонупкан чүве ирги бе деп бодадым ышкаждыл.

— Ында-мында ужуп тураг деп, харын-даа чамдык кижилерниң көргени «тавактар» дугайында солуннардан номчаан сен бе, ачай?

- Ийе, бо-ла номчуур кижи мен.
- Үндиг «тавактан» космонавтылар үнүп келдилер.
- Таан кайынам, бистиң Черниң корабли эвес-тир бе?
- Чок. Ол «тавак» өг-бile дөмей чорду. Бистиң космос корабльдери-бile көңгүс дөмей эвес.
- Барып-барып бистиң одарывыска хонуптар корабльдаа, «тавак»-даа кайда боор. Хой кадарып чорааш, удуй хона бергеш, ынчаар дүжевитпээн сен ыйнаан?
- Бүзүревес болзуңза, «тавактың» хонган черин барып көргүзейн, че — деп, баглаашта аyttың дынын Сылдыс барып чеже берген.
- Анчыг кылышма — деп, ачазы шыжыккан. — Кижи кылыш ажыл тыппаан бе.
- Мен мегелевейн турар кижи-дир мен — дээш, Сылдыстың карактарынга чаш база катап бүлденейнип келген. — Хой кадарып чорааш, удуваан-даа кижи-дир мен.
- Бараалы че — деп, оглууның карактарының чажы бүлденейни бергенин көргеш, ачазы арга чадаарда аайынга кирген.
- Адашкыларның чугаазын өгге дыңнаалап орган авазы үнүп келген.
 - Кайнаар баар деп турар улус силер? — деп, ол айтырган.
 - Корабль хонган черже... — деп, Сылдыс харыылаан.
 - Угааны тений берген бе, бо оолдуң — деп, авазы хыйланган. — Чүнү тып алганы ол мооң.
 - Ылап көрген кижи-дир мен ийин, авай.
 - Че-че, баргаш келиили — деп, ачазы чугаалаан. — Анчыгдыр.
- Бедик-Боразынга ушкаждыпкаш, адашкылар корабльдиң изин көөр дээш чоруканнар. «Тавак» хонган черге келгеш, хүн эргилер угже ээргииштелдир чыдыпкан оът-сигенни көргеш, ачазы кайгай берген.
- Кончуг күштүг казыргы¹ долгап каапкан эвес ыйнаан?!
 - деп, ол дадагалзаан.

¹ *Казыргы* — тырыкыландыр хадыыр хат.

— Корабль маңаа хонупту ийин, ачай — деп, Сылдыс шынзыктан. — Чогум черге шуут хонмады. Черге дегбейн, чаңгыс черде астына берген ээргииштелип турду. Космонавтылар үнүп келгеш, мәэн-бile бодал дамчыдып чугаалаштылар.

Ачазы оглунче элдепсинип көрген.

— Бодал дамчыдып канчаар чугаалажыр чүвел?

— Чүнү чугаалап турарын сагыжым-бile билип каар чордум.

Ачазы оглунуң хаваан туткан.

— Бөрт чок маңнап турғаш, бажыңны хүнгө кактырып албаан сен бе, оглум?

— Анаа-ла кижи-дир мен, ачай.

— Анаа кижи ындыг чүвени канчап чугаалап турар чүвел.

— Анаа кижи-дир мен, ачай.

— Че, чанаалы.

Адашқылар аалга кээрге, авазы даштын манап турган.

— Чүнү көрдүңер? — деп, ол сонуургаан.

— Орта әвес ийин... — деп, ачазы чугаалап четтикпейн чыдырда-ла, авазы:

— Чүү орта әвес?! — деп дүвүреп айтырган.

— Өг орну хире черниң оът-сигенин ээргииштедир хап каапкан чүве-дир. Хат-казыргы-даа эрткен чүве ышкаш — деп, ачазы харыылаан.— Космос кораблинден кижилер үнүп келген, оларның-бile «сагыш дамчыштыр чугаалажып турдум»-даа дээр оол-дур бо.

— Шынап, шынап, авай — деп, ачазының чугаазын Сылдыс бадыткаан.

— Дадайым ай — деп, авазы девидеп-ле үнген. — Оглумнуң чугаазын дем-не чүге херекке албаан кижи боор мен. Мелегейимни көрем. Каям, оглум, карактарың!

Авазы Сылдыстың карактарын ол-бо угландыр ыңай-бээр туткулап, бир-ле чүве дилеп, аажок-ла топтап көргүлээн.

— Карааның уу анаа-ла оол-дур. Үен-даян оът-сиген дайнавадың бе, оглум? — деп, авазы айтырган. — Хой кадарып чорааш.

— Чо-о-ок...

— Че, бо чүге анаа турар кижи сен?! — деп, авазы ачазын чемелээн. — Оглууну өгже киир.

Адашкылар чүнүң-даа ужурун билбейн, удур-дедир көрүшкеннер.

— Че, чүге тур сiler! — деп, авазы хыйланган.

Адашкылар өгже сүруштүр кирип келгеннер.

— Кончуун бо кижиниң! Чүвениң ужу-бажын, ужур-чөвүн билбес — деп, авазы ачазын кончаан. — Огловусту багай хат-казыргы тавараан чадавас-тыр. Аптара иштинде артышты дүрген ужуулгаш, көске өрттедивит. Огловусту, өг иштин, аал кодан девискээрин артыжаалы. Оон башка куду чайлай берзе канчаар сен. Чугаазының уг-шии безин өскерли берген оол ышкаждыл.

— Анаа кижи-дир мен ийин, авай — деп, Сылдыс чугаалаан.

— Кижи боду билбес чоор, оглум — деп, авазы оглуунуң бажын чыттаан.

— Корабль, космонавтылар көргеш, сilerге чугааладым ышкаждыл.

Авазы ооң чугаазын безин орта дыңнаваан.

— Оглуунуң чугаазын дыңнавас-тыр сен бе! Анаа эвес апарган оол-дур — деп ачазын кончаан. — Чүнү чиңчерлеп чыдыш сен! Дүргедеп көр!

Ачазын чайлады иде каапкаш, артышты авазы боду уштууп, шай саарар калгаанга көс салып, артышты аңаа өрттедипкен.

— Бәэр кел, оглум — деп, Сылдысты авазы артыжап-ла эгелээн.

Авазынга удурланырга, оон чүү-даа үнмезин билгеш, Сылдыс ооң аайындан әртпээн.

— Сен база бәэр кел. Ынаар чораан кижи — дээш, ачазын база ында-ла артыжап каапкан.

Оларның соонда бодун артыжап-артыжап, өг иштин бир кылдыр артыжаан. Өгден үнгеш, ону бир долгандыр артыжааш, баглаашта Бедик-Борада барган. Ону артыжап тургаш, калгакты айттың быктынга билбейн дегзиптерге, айт хойдуккаш, артышты буду-бile тө тепкен.

Авазының тывынгыры айлыг әвес:

— Мал-маган чүве әндээр әвес, Бедик-Бора безин артышты адаанче теп, артыштанып тур көрүцерем — деп, адашкыларны чемелээн. — А силер... сен... оглуңну хат-казыргы таварыпканын-даа бодавас, бүдүү каттырымзап турар сен.

Ачазының арны ол-ла дораан шириин апарып, авазы-бile маргышпаан.

— Мени хат-казыргы таварбаан чүве-дир ийин, авай — деп, Сылдыс чугаалаан. — Корабльди көргеним, космонавтылар-бile ужурашканым шын кижи-дир мен.

— Дыңраптур сен бе? — деп, авазы ачазынчे караан чидиди көрген. — Орта әвес оол-дур бо. Чуглуур сугда Дазыл ирей келген диштилер. Ном-даа ажар ирей дижик. Бо дораан чалап, кежээ номдан аштырып көөр-дүр. Чүден чүү дузалавас деп.

— Мырыңай сыр дедир барба, авазы — деп, ачазы чугаалаан.

— Анаа кижи ышкажыл. Аарыг-аржык-даа болза, бо шагда хам-ламага кым әмнедип, угаан-кудун әгидип ап турар чүвел.

— Сен канчап билир сен! Черле билир чүвен бар әвес — дээш, авазы ачазының қырында-ла барган. — Телевизорда безин көргүзүп турар апарган-дыр. Шаң-дүңгүру чок, девип-самнап турбас дээрден башка, ёзуулуг хам улус-ла чорду. Қандыг-даа аарыгны телевизор дамчыштыр безин сымыранып каапкан боор. Аары эттинген кижилир боттары хәйнүң мурнунга чугаалап турдулар чоп.

Ачазы аңаа удурланыр-даа аайын тыппаан, а Сылдыс авазы-бile ачазының дүвүреп турарын көрүп туруп-туруп, каттырып-ла үнген. Авазы биле ачазы ооң чанынга чеде хонуп келгеннер. Қайызының-даа кортканы медээжок. Ада-иезиниң арын-шырайның өскерли бергенин эскерип кааш, Сылдыс хенертэн каттырбайн барган. Ада-иези дам корга бергеннер.

— Оглум, оглум, Сылдыс, канчап бардың, оглум? — деп, авазы ону кээп куспактап алган. — Альт-хөлүң белетке, дүрген! Суур кирип, әмчи-домчуга оглуусту хынадылы.

Авазы байдалды улам нарыйдадып бар чыдарын билип кааш:

— Авай, сilerни канчаар ирги дээш, өжегерээн баштактандын ийин — деп, Сылдыс чугаалаан. — Солуннардан номчуп алгаш аан. Шынында кандыг-даа корабль көрбедим, космонавтылар-бile-даа чугаалашпадым.

Ада-иези кезек када ангадай берген турганнар.

Кезек болганды:

— Кончуг кулугурну! Кижи угаан-куду үндүрүп алган — деп, авазы кончуттунуп-ла үнген. — Чугаалаар чугаа, ойнаар оюн тыппаан сен бе!

Корабль, космонавтылар дугайында моон соңгаар ада-иезинге чугаалавас деп Сылдыс шиитпирлеп алган.

Удуур дээш кежээ чыдып алгаш, чайгы аяс дээрде кылаңнашкан эмге-санчок сылдыстарже, хараачаны өттүр өг иштинче алдын-сарыг херелдерин саарып кирип турар хола таваак дег айже Сылдыс үр-ле көрүп чыткан...

-
- 1. Сылдыс Хүн-Херелден келген кижилерниң адын канчап билип кааныл?
 - 2. Каа биле Бии чүге дүвүреп, дедир чанар дей бергенил, ацаа Сылдыстың киржилгези кандыгыл?
 - 3. Сылдыстың авазының аажы-чаңында онзагай чүнү эскердицер. «Тенек, чалчыргай оол дей бээр» деп чүге ынча дээни ол?
 - 4. Ачазы чүге оглунчэ элдепсинип көрүп, оолдуң хаваан тутканыл?
 - 5. «Ооң эзини (корабльдин) Сылдыстың бажының дүктерин салбараңнады суйбаан» деп домактың утказын тайылбырлацар.
 - 6. «Корабль, космонавтылар дугайында моон соңгаар ада-иезинге чугаалавас» деп Сылдыс чүге шиитпирлеп алганыл? Силер болза, канчаар силер?
 - 7. Ачазының «Аарыг-аржык-даа болза, бо шагда хам-ламага кым эмнедип, угаан-кудун эгидип ап турар чүвел» деп чугаазынга катчыр силер бе, каттышпас силер бе? Чүгэ?
 - 8. Рольдап аянныг номчуп тура, авазының, ачазының чугаазында дөмөй болгаш удурланышкак чүүлдерни эскерицер. Автор кымны деткип турар деп бодаар силер, бадыткацар.
 - 9. Чогаалдың бо кезээнгэ аттан берицер. Чүгэ ынчаар адааныңарны шынзыдыңар.

III

Даартазында Сылдыс хоюн дүүнгү кадарып хұнзәэн чери Бедик-Кожагарның белинче үндуруп келген. Корабльдин кайыын көстүп кәэрин манап, дәэрни дескиндир көрүп каап чораан.

Сылдыстың хойну канчаар сүрүп чоруп орарын, дәэрже көрүп, бир-ле чүве дилегзинип турарын космонавтылар чөләеш-монитордан көрүп органнар.

— Сылдыс бисти манап туарар-дыр — деп, Кaa чугаалаан.

— Ону манатпас-тыр — деп, Бии далажы берген. — Чавызап эгеләэли.

«Тавактың» көстүп келгенин Сылдыс дораан-на эскерип каан. Космонавтылар база оолду көрүп каанын медәэлеп, «тавакты» чайгандыргылааннар. Сылдыс оларга харылап, холдарын чайган. Корабль эләэн дүрген чавызап баткаш, черже чоокшулат келгеш, оожумнап, аңаа дәэр-дегбес кылдыр чаңгыс черге астына берген. Оон Каа биле Бии үнүп келгеннер. «Чаа хұн-бile, Сылдыс» дәэн мендини оол билип каан. Оларның аайы-бile Сылдыс «Чаа хұн-бile» деп харылаан. «Черниң чурттакчылары-бile сени дамчыштыр харылзажыр дәэш келдивис. Биске дузалажырын дилеп тур бис» дәэнин Сылдыс билип каан. Чүү деп харылаар аайын тыппайн, оол кезек када анггадай хона берген. «Канчаар?» деп, Сылдыс айтырган. «Бистиң дугайывыста кижилерге чугаалап тургаш...» Авазы биле ачазы дүүн бұзүревейн барғанын сактып келгеш, «Олар меңә бұзүревейн барза...» деп бодаан. Оон бодалы космонавтыларга харыы «чугаа» бооп турарын оол ам-на эскерип каан. «Бұзүррәэр кылдыр чугаала, бир эвес сеңә бұзүревес болза, биске база бұзү-ревес» дәэнин Сылдыс билген. «Әштерим оолдар бұзүррәэрле боор» деп Сылдыс бодаан. «Ол-ла дораан эвес-даа болза, ыяапла бұзүррәэрлер» деп космонавтыларның биррәэзи «чугаалаан». «Бистиң-бile кады ужудуп, Черни космостан көрүксеп тур сен бе?» — деп, Бии айтырган. «Ийе» деп харылапканын Сылдыс боду безин билбәэн, ынчалза-даа ооң сагыжынга «Мени ол

хевээр алгаш барза...» деп бодал кире дүшкен. «Кымны-даа, чүнү-даа албадаарын Хүн-Херелдиң хоийлузунда хоруп каан. Бир эвес күзээр болзуңза, бистинц-бile җады ужудуп болур сен. Күзевес болзуңза, бодуң билир сен» дээнин Сылдыс «дыңнап» каан. «Бир эвес мени олчаан алгаш баар дээн болза, дүүн-не алгаш барып болур турганнар» — деп, Сылдыс бодаан. «Бис сени алыр дивээн бис» деп харылаанын Сылдыс билип каан. «Бир эвес ындыг болза, Черни космостан көрүксеп-ле тур мен» деп, Сылдыс харылаан. Ындыг харыы «дыңнааш», космонавтылар корабльче углапкаш, «Че, ужуутаалы» деп чугаалааннар. Сылдыс оларның соонче базыпкан.

Корабль иштинге Сылдыс кирип келгеш, долгандыр көөрге, ында қандыг-даа дериг-херексел чок болган. Хана ажыттынган соонда, оон калбак чувелер уштунуп келгеш, сандайлар қылдыр чаттыла берген. «Олур» — деп, космонавтыларның бирээзи чалаан. Шупту сандайларга олуруп алганнар. «Ужуп үндүвүс-ле — дээнин оол билип каан. «Биске ам-даа эки бүзүревес болзуңза, Черге артып каап болур сен». «Ужуп үнээлиңер!» — деп, Сылдыс бүзүрелдиг харылаан.

Корабльдин үжуп үне бергенин Сылдыс көңгүс эскербээн. «Бээр келем» — деп, Бии имнээн. Ооң чанынга чеде бээрge, чер, хову-шөлдер, төнчү чок қылдыр дыйлайып чоруй барган хемнер, харлыг баштыг тайгалар корабльдин ханазын өттүр көстүп чыткан.

Космонавтыларның бирээзи Сылдыстың билээнгэ шак ышкап чuve баглап берген. «Компьютер-дир — деп тайылбырлаа-нын оол билген. — Ону дамчыштыр сенээ челээш-мониторну ажылдадып бээривис ол». Ынча дээш, Бии Сылдыстың билээнде компьютерниң өөкчүгештериниң бирээzin базыптарга, оолдуң карааның дужунга агаарга челээш-монитор хып келген. «Карак четпес ырак черде чүүлдерни челээш-монитордан көөр бис» — деп, Бии чугаалаан.

«Сылдыс, Черни көр даан» — деп, Каа чугаалаан. Сылдыс Кааның холу-бile айыткан уунче көрүpterge, чүс-чүс сылдыстар херелдендир хып турганнар. Черден ырап келген-дир

мен деп билип кааш, Сылдыс корга бергеш, «Мени алгаш баар дээни ол-дур» деп бодапкан. «Кортпа — деп, Бии ону оожуктурган. — Хүн херелиниң чырыы дег, дүрген ужуткаш, сылдыстарның бирээзиниң хөлөгезинде келгенивис ол-дур. Черни сеңээ ырактан көргүзөр дээштиң. Черни көр даан, дөө ол» — дээш, эң чырык сылдысче айыткан. Черниң бичииzin Сылдыс кайгаан. Чинчи ышкаш мырыңай бичии ынай. Чер Сылдыска кезээде кедергей улуг ышкаш кылдыр сагындырар чораан. «Бо хире хөй сылдыстарның аразындан Черни тып алгаш, мөңге херелди аңаа канчап күзевес бис» — деп, Бии чугаалаан. «А Хүн-Херел кайыл?» — деп, Сылдыс айтырган. «Ол моон көзүлбес. Кааш галактика ажылдыр чыдар — деп, Бии харылаан. — Бистиң чанар үевис келген...». «Кажан?» — деп, Сылдыс айтырган. «Сени Черге, хойларың чанынга чедирип кааш — деп, Бии харылаан. — Хүн-Херелче хүн херели дег дүрген ужуптар бис». Челээш-мониторга тайгалар, даглар, хемнер, хову-шөлдер көстүп келген. Элээн болганда, Каа: «Черде хонуптувус» — деп чугаалаан. Черге ындыг дораан ужуп чедип келгенингэ Сылдыс бүзүрревээн. Корабльдин ханазы оожум ажыттына берген. Ынаар Сылдыс көрүптерге, хойлар таваар оъттап чораан. Черже эглип келгенингэ Сылдыс дыкала амыраан. «Бис ам Хүн-Херелче чанарывыс ол» — деп, Бии чугаалаан. Космос кораблингэ ону олуртуп алгаш, Черни дескинди, харын-даа оон ырадыр ужуудуп, ону көргүскен космонавтылардан чарлыры Сылдыска хомуданчыг апарган. Оолдуң бодалын билип: «База катап чедип кээр бис» — деп, Каа чугаалаан. Сылдыстың билээнде компьютерни Бии чежип алган. «Бистиң дугайывыста эштеринде чугаалаар сен. Сен ышкаш бичии өңнүктөривис хөй болза, улуг кижилер-бите база дүрген харылзажып алыр бис — деп чугаалаан. — Бис база катап келиривиске, эштериң эдертип алгаш, ужуражып кээр сен. Оларны олуртуп алгаш, Черни дескинди ужуудуп, ону оолдар, уругларга көргүзөр бис». «Эштерим эдертип алгаш, келир мен» деп, Сылдыс аазаан. «Эр хей, Сылдыс — дээш, Каа оолдуң бажын сүйбаан. — Черде эң дидим оол сен-дир сен. Бистен кортпадың.

Сен эвес болзуңза, Черни та чүү хире үр долганып, дескинип кээр бис ыйнаан». «Хүн-Херелдиң уруглар, оолдарынга сээн дугайында чугаалап бээр бис» — деп, Бии чугаалаан. Кaa корабльден үне берген. Сылдыс биле Бии ооң соондан үнүп келгеннер. Аяс ак-көк дээрни, ыракта дүдүскектиг тайгаларны, талыгырже шэйлүп чоруй барган дагларны космонавтылар эргилдир көргөннөр. Ол бүгүнү олар утпас дээш, сактып ап тураг ышкаш болганнаар. «Хүн-Херел база мындыг бе?» деп, Сылдыс айтырган. «Ийе, шак-ла мындыг, ынчалза-даа оон арай өске» — деп, Кaa харыылаан. «Хүн-Херелди көргөн болза aa!» — деп, Сылдыс бодаан. «Бир эвес күзээр болзуңза, база катап келгеш, чанарывыста сени эдертип ап болур бис — деп, Бии аазаан. — Черниң чурттакчыларының аразындан Хүн-Херелге бир-ле дугаарында чедер сен». Кaa: «Байырлыг, Сылдыс» — деп чугаалаан. Сылдыс байырлашкан. «Ужурашкы же» — дээш, космонавтылар корабльче базыпканнаар. Оларның кайызы байырлашканын Сылдыс билбейн барган.

Корабльдиң ханазы хагдынып, дескинери дүргедеп, дээрже көдүрлүп эгелээн. Бедик-Кожагарның бажының чиге дужунга доктаай бергеш, корабль чайгангылаан. Космонавтылар сөөлгү катап байырлажып бар чыдары ол-дур деп билгеш, Сылдыс холдарын чайып, өру шурагылаан. Хенертен, чүгэ-ле ийик, Сылдыска аажок-ла чааскаанзыргай апарган. Сактырга, Чер кырында ол кара чааскаан чүве ышкаш. Корабльдиң соондан ужуптарынга белен ышкаш кыннып келген. Корабль баштай ёгге, оон тавакка дөмейлежип, чоорту көзүлбейн барган.

Сылдыс дескиндир көрүнген. Черде чүү-даа өскерилбээн-даа болза, ол ам бир ангы ышкаш кылдыр көзүлген. Ол-ла даглар, ол-ла хемнер, ол-ла дээр... Кандыг-даа хуулгаазын чүве болбаан. Кайда-чүде Хүн-Херел деп Чер-бile дөмей сылдыстан космонавтылар мацаа чорбаан, Сылдыс-бile ужурашпаан ышкаш. Оларның чораанының дугайында корабльдиң астына берген турган черинде ээргииштелдир чыдыпкан оът-сиген херечилеп чыткан. Удатпас ол база чиде бээр, оът-сиген хөн-дүрлүп туруп кээр. Амыдыралда онзагай чүве чок ышкаш

кылдыр көзүлзе-даа, Чер кырында тывызыксыг чүүлдер хәй деп Сылдыс ам-на бүзүреп, оларны көргөн-билген болза деп күзээн. Өске оолдар, уруглар-бите база та кандыг тоолзуг болуушкуннар болуп турар чүв!

Өөредилге чылының эң баштайгы төрээн чугаа кичээлингө «Чайгы дыштанылганы эрттиргеним» деп темага чогаадыгны класстың өөреникчилеринге башкы бижиткен. Хүн-Херел деп сыйлдыс, оон келген космонавтылар-бите ужурашканының дугайында Сылдыс чогаадыгга бижиип каарга, башкы: «Кызып өөренир болза, фантастикиг чогаалдар бижиир чогаалчы Сылдыстан үнүп болур-дур» — деп мактаза-даа, бердинген темага чогаадыг биживээни дээш, демдээн кудулалып каан.

Сылдыстың чугаазынга эштери база бүзүревээннер. «Фантас кижи-дир, аал» дишкеннер. Чүгле чаңгыс Айдың деп оол:

— «Тавак» ылап-ла Бедик-Кожагар чоогунга ужуп турду бе? — деп, улус чок черге арай-ла дидим эвес айтырган. Оон айтырыг салган аянындан Айдың бүзүреп турар чыгыы-дыр деп Сылдыс билген. Ынчангаш:

— Иие — деп харыылаан.

Ол «тавак» ылап-ла космос корабли болду бе, «космонавтылар»-бите ылап-ла ужураштың бе? — деп, Айдың ылавылаан.

— Бир эвес бүзүревес болзуңза, олар катап чедип кәэрge, сени ужураштырып болур мен — деп, Сылдыс аашкынар чыгыы чугаалаан.

— Ылап-ла бе?! — деп, Айдың кыптыга хона берген.

Айдыңың ооң чугаазынга дораан-на бүзүрей бергенингэ Сылдыс элдепсинген.

— А сен чүгө мээн чугаамга ындыг белен шынзыга бердиц? — деп, ол айтырган.

— Ол «тавак» менчө база медээ берип, бодал дамчыдып турду. Корткаш, аалче бурт дээн мен — деп, Айдың арай ыядыксай берген.

— Мен база аажок кортум... эң баштай... — деп, Сылдыс эжин чазамыктаан.

— «Тавак» бистиң кайывысты-даа Бедик-Кожагар бажындан көрүп турган ышкаждыл... — деп, Айдың оон медәэ кәэрge, хей-ле корга бергенинге иштинде хомуудап чугаалаан.

— Ынчанмайн канчаар — деп, Сылдыс бадыткаан.— Чайлалгга аалдарывыс чугле арт ажылдыр турду чоп.

Хұн-Херел деп чарап аттығ сылдыс, оон ужуп келген өттеге дәмей космос корабли, «космонавтылар» Каабиле Бии, оларның биле тоолзуг ужуражышкын оолдарны найыралдаштырыпкан. Хұн-Херелден аалчылар катап чедип кәэрge, иеләэ барып уткуур деп олар шиитпирлеп алғаннар.

Кежәэлерде даштыгаа үнүп келгеш, тии чок кара-көк торгу дег дәэрже үр-ле көрүп, дәэрде чашканналы берген чинчилир дег сылдыстарны кайгап, Хұн-Херел кайы угда ирги деп чугаалажып, чамдықта оолдар маргыжа-даа бәэрлер. Сылдыс бир чүкче, Айдың өске чүкче айыткаш олуар. Чер база Хұн-Херел деп иийи планетада кижилерниң аразында харылзааны тудар дамырлар болу бергенин олар билбейн, маргыжып олуарлары ол.

Хұн-Херел, Хұн-Херел, кайда сен, Хұн-Херел!

-
- 1. Сылдыстың чаа ужурагы силерге солун болду бе?
 - 2. Сылдыс космосче ужударының бетинде чер дугайында канчаар бодаар турганыл? Ырак космоска чеде бергеш, Чер деп планетаны көөрге, кандыг болганыл?
 - 3. Айдың биле Сылдыстың найыралы чуден эгеләенил?
 - 4. Сылдыстың чогаадыг бижәэш алган демдәэнге чөпшәэрежир силер бе?
 - 5. Бининң «Чер имистелип өже бәэр болза, оон коргунчуг чүве турар бе?!» деп айтырыгга харыылап көрүнерем.
 - 6. Чогаалда чүнү билбейн бардыңар, әштериңдерден, башкыдан айтырыңар.
 - 7. Чер кажан тыптып келгенил? Октаргай, чер, төрәэн чурт дугайында силерниң бодалыңар.
-

Танаа-Херелдиң чуртунда

Чайлагга таныжылга

Белек-Байыр малчынның хеймер оглу Танаа-Херел дөрткүү классты эки дооскан, демдектери колдуу бештер. Ол болза хүнгө додуккан хүреңзимээр арынныг, тырың мага-боттуг, хоюг карактарының оду дескелчок хып турага, ынчалза-даа пөрүксүмээр оол чуве-дир. Чайгы дыштанылга эгелей бәэрge, чаныган айт дег, суурда угбазы сугга чаңгыс-даа хүн ызырынмаан¹. Мал эмчилери хем өрү аалдар кезиир деп турагын билип алгаш, оларның машиназынга олурупкаш, чана берген. Ада-иези Торгалыг хемниң ооруунда көжүп келген, ёзулуг чайлаанче үнер дәэш белеткенип турган.

...Аказы ол чуржузу-бile кады хем бажында чылдың-на чайлаглаар черинче — тайгада суг бажы үнгөн оргулаашта чадырынче боттаңрап үне бәэр. Олар ацаа дүнеки соокту шыдажыры бергедей бергижеге чедир, малын семиртир одарладып алып ужурлуг...

...Чеди ай әгезинде бир эртен суурдан чүк машиназы дииледир халдып келген. Мал эмчизи Билчин угбай, хоочун чолаачы Аржай акый суглар-бile кады кабинадан оол, кыс иийи бичии кижи дужүп келген. Черле көрүп көрбәэн улузу боорга, Танаа-Херел сонуургаза-даа, арай бижииргеп, шала ырактран кайгаттынып турган. Дурт-сыны боду-бile барык ден, назыхары база улгатпас көстүр иийи уруг өгже киргеш, удавайн үне халышкан...

...Аалчы оолдуң адын Айдаш дәэр, Танаа-Херелдиң аказының кады төрээн дуцмазы, аныяландан-на Кызылда чурттап чоруур Түмен-Байырның улуг оглу болган. Ак шырайлыг, дыдырашсымаар баштыг, аажы-чаңы эресширги, өде-чара, белен тоор чүвези чок оолчугаш Танаа-Херел-бile чажыт, кайзызы-

¹ Ызырынмаан — артпаан.

даа он бир харлыг. Айдаш чаш турда, ачазы бир бо аалга эккеп турган, ону ам кайызы-даа орта сагынмас.

А бичии қысчыгаш кожа өгге келгенин, Дарый күүйнүң кады төрээн Сесермаа угбайның уруу боорун, чаа-ла үш класс доосса-даа, хары шору улуг бооп, удавас он бирлээрин эштеринге дораан хөөрөй шаапкан. Чугаакыр, чазык, сарыгзымаар шырайлыг уругнуң адын Аңгырмаа дээр болган. Орлан-шоваа, оолдар-бите деңгэ ойнаксаар, олардан чыда калбазын бодаар уруг дээрзин Танаа-Херел биле Айдаш дораан билип каан. Оларга база эш херек-ле болгай, ынчангаш Аңгырмааны кайызы-даа улуг аартыктиваан. Чайлагда келген аалчыларны ада-иези арыг агаарлыг, хөлзээзин чок черге сагыш хандыр дыштанып, күш кирил алзын дээш чорутканын олар чажырбаан....

...Хем унунуң сайын, шыгын, кезек-кезек үнгүлээн кара талдарны, сайды койгун чыраазын, узун суук ак-чыраалар үнген кара суг кыдыын, аал чанында бараар хараар шиш баштыг тейлерни, ында тургускан даштан туткан хоюткуларны, терек, дыт холуй үнген арганы, иштинче кирерге, караңгылаш дээр шырыштарны дээш чоок-кавыны эргип шаг болганнар...

...Аржай акыйның чуък машиназы иий өгнү Торгалыг биле Шаалааш хемнерни шапкын агымнарының каттышкан чери болур Деспекке көжүрүп эккеп каан...

Элдептиг күй

Аян-чоруктуң әгези

Уруглар чаа хонашты¹ сонуургап, өглерниң чоок-кавызын шинчилеп, ол дораан ыңдай-бээр эргий халчып эгелээн. Деспек кайгамчык чараш оран болган. Өрү көөрге, иий хемниң кызаа кашпалдары ногаараарып, каарып чоктай берген. Аал чанында улуг хорулааш бар, ооң адын Шаалааш дээр. Бедик хая кырында кызаадан шурап баткан сугнуң шаалаан даажы ана

¹ Хонаш — бир-ле черге көжүп кээп, турлагжып алыр чер.

халап! Ооң чанынга кижилер чугаалажыры шуут болдунмас. Торгалыгже харап алган шорааннар куржааңгылай дистиндер турупкан тураар. Улуг хорумнар кадыр дагларның бажындан эдээнге чедир шөйлүп баткан болгулаар, оон чуулган кандыгдаа амытан та канчап баар чүве, өршээ дадай!

Тайганың үнүш-ыяжы мында аралаштыр үнүп эгелей берген: узун шивилер, мыйгак-хараганы, ай чечээ, чоокта чаа конгурас чечээ хадый берген шенде, дая чечээ дээш — кижи таныvas кандыг ойт-үнүштү чок дээр. Чыдының чаагайын канчаар, хоорай, суур чурттуг уруглар шуут эзириир чыгыы.

Деспек ёзуулуг чайллаг дээрзи ылап шын. Ынчалза-даа Танаа-Херелдиң сагыжы танды бажында болуп, черле чедип көрбээни Кара-Суг, Ак-Хем, Будуктүг-Чадыр дээн ышкаш чайллагларже барыксааш, бергедеп-ле турган. Чугле эштерин көргеш, хөлзээн сеткили чавырлыр бооп-тур...

...Бир-ле аяс хүндүс олар хемни кежир ушкан чоон терек көвүрүгнү аяар кырлап кешкеш, ол чарыкта кадыр ийде шораан хаялар баарынче шууштур кылаштап үнүпкеннер. Чүү-даа болза, бо черниң әэзи кижи Танаа-Херел баштап бар чыткан. Аңгырмаа туруптар чадавас дээш, малчын оол дыка далашпайн, өй-өйлөп доктаап, ыңдай-бээр хараттынып, дагже таваар үнүп орган. Бир көөрге, хараган дөзүнде даянгышысыг чингэ ыяш чыткан. Шынап-ла даянгышышкаш боорга, көдүргеш, чөленип чорзун дээш, Аңгырмаага тутсуп каан. Тодаргай сорулга-даа чок чоруп олурганнар. Көзүлбес хол уругларны башкарган-даа ышкаш, алдан шору ырап келгеннер. Ынчалдыр бедикче үнзеле, кончуг улуг доскуулчу¹ дег, хем унунче, кудулдур ажык делгемнерже харап алган тураг улуг хаяның баарынче Танаа-Херел өөрүн эдертип эккелген. Аңгырмаа ам мырыңай чыдып калган, кезек болгаш-ла, даянгышыжынга чөлөнгеш, дыштаны каап кел чыткан. Дедир чаңыг уруг болгаш, дедирлеммээн, оолдардан чыда калыксаваан...

...Хенертен Аңгырмаа:

¹ Доскуулчу — таңныыл.

— Ойт, оолдар, куйну, куйну! Мен баштай көрдүм! Мен! — деп алгыра берген.

Танаа-Херел уругнуң сунган холунуң уунче көөрге, шынап-ла, хаяның адаанда күй аксы карартыр көзүлген...

...Күй аксы чоорту улгадып, мыя бо кээрге, ынаар кирер дизе, хаяны өрү бир кулаш ажыг черни халбактанып үнери билдингир апарган. Уруглар оожургап, тыныжын ажыдып, ынаар ыыт чок кайгап турғаннар.

— Че, канчаар бис? Кирер дээш дап берзивиссе, ханызы кончуг бооп, сыйладыр чуглуп баткаш, дедир үнүп шыдавайн барзывысса канчаар бис? — деп, оолдардан хар-назыны улуг эвес, бодамчалыг кыс угааны-бile улуг Аңғырмаа домактандын.

— Черле бакылап көөр-дүр. Хей черге боже үнүп келген бис бе? Ажырбас хире болза, кирип шенезе-даа чүл, кедерезе, бо чеп¹ бар-дыр, шарыттынып алгаш баткай-ла — деп, Айдаш эрзип, Танаа-Херелдиң шалбалап өөренир дээш ап чорааны чеп аргамчызынче айыткан...

...Хоорай чурттуг оол иийи холу-бile быжыгландыр туттунгаш, бир дап берген соонда, күй аксында тепкииш дег базар чер тып, эптештири туруп алган. Оон оортан караңғы үтче бакылап туруп-туруп:

— Э-эй, кирер болза, ажырбас хире-дир. Ишти чоорту калбарып бар чытса-ла, өг ишти ышкаш апаар чүве-дир. Аргамчың бээр окта, быжыглаптарымга, туттунуп үнүп келинөр! — деп өөрүн кыйгырган.

Баштай Аңғырмаа, оон Танаа-Херел эжиниң чанынче тырттынып үнүп келгеннер. Уруг демги-ле даянгызыжын, ону ам та чоору ол, кагбайн ап чораан. Күй иштинче баштай базала дөскелчок Айдаш дедирленип кирген. Эштери тептинер черлерни айтып берип турған. Оол күй дүвүнгө четкеш:

— Дүжүп келинөр, көңгүс белен чүве-дир — деп өөрүн сорук кириген. Аңғырмаа безин иийи оолдуң дузазы-бile бергедевейн дүжүп келген....

¹ Чеп — дүктен өрүп кылган баг.

— Кизи сонуургаар чүү-даа чогул. Хей-ле бисти бээр кыйгырдың. Идик-хепти довуракка борап алдывыс, могаптуруптувус, оон өске чүнү чедип алдывыс? — деп, даянгырыжын холдан салбаан Аңгырмаа Айдашты чемелээн.

Танаа-Херел ыыт чок барган эжинге болчуп:

— Күй иштинче хүннүң кирип турар эвес бис. Улуг улус безин бо дугайында билбес чыгыы боор, кымдан-даа дыңнавааным шын. Топтап көрүңер даан, черле чиктиг куй-дур. Кизи холу оюп каан чүве дег. Эртине-байлак, эт-септи музейде дег көзүлдүр салып каан чыдар эвес. Бир азыг-булуңда хөөп каан чадавас — дээн.

— Шынап-ла, бо калбак хаяны аа, хевириң көөргө, эжик-даа дег, өңү безин ылгалдыг, кижииниң ажыда идиксээзи кээр — дээш, Айдаш бир-ле ханаже айыткан.

— Шынап, ажыдып кирер-дир че. Өске оран-чуртка чеде бээривисти канчап билир. Хуулгаазын тоолдарда ышкаш — дээн соонда, Танаа-Херел эштериниң хөңнүн баксыратпазын бодап, ол калбак хаяга чөлөнгөш, экти-бите иде каапкан.

Үндиг амыр чүве кайда боор, хейде-ле күжениптерге, экти аарый берген, а хая шимчеш дивээн.

Аңгырмаа кыжырып каттыра каапкаш, даянгырыжын безин октапкан. Үяткан кизи ыдын кагар дижир. Хартыгазы мында чок-даа болза, Танаа-Херел чыткан даянгырышты көдүргөш, ыдының орнуунга хаяны бир каккаш, угаанынга та кайынын кирип келген сөстер чүве: «Ажыттын-ажыттын, аңгай-аңгай!» — дей каапкан. Кара кайгамчык чүве, эжиксиг хая сирлеш дээш, аңгайып ажыттынза-ла — ёзуулуг эжик апарган.

Шаг шааның довурак-доозуну буртулап, оолдуң бажынче, эгиннеринче дүжүп, артында азырты¹ каапкан. Уруглар шуут аймап калган. Даشتын бир-ле күштуң, дээлдиген-не боор, киштей аарак эткени шала дүлейзимээр дыңналган. Кымдаа ажык эжик ындынче баштай кирер байтыгай², ынаар — билдинмес дүмбей караңгыже — бакылап безин дидинмээн.

¹ Азырты — мында: азырар дээн уткалыг.

² Байтыгай — хамаанчок.

Хенертен әжик ынды чырыш кылышынан. «Дең чырыны-даа ышкаш, кандаай чүве боор?» — деп, малчын өгтө өскен оол боданган...

...Чырыы шору, чугле ол чырыктың кайын кээп туары билдинмес. Долгандыр шевер кижи чонуп каанзыг кылагар хаялар көстүр, үт-өдүг шору делгем, кожалаштыр кылаштап боор. Айдаш мурнунга, Танаа-Херел соонга, Аңғырмааны камгалаанзыг шууштур кылаштажып, билдинмес черже орук изеп, оваарымчалыг бурунгаарлап-ла органнар...

II

Танывазы оранда чаа таныш

Эллэн үр ыыт чок чораан соонда, чырыы дам барган, ынчалза-даа хүн караа база эвс хире. Оон чер иштинин турнуккан чыдындан өске, оът-сигензиг, арыг агаарлыг ажык оран чыды чытталып келген. Оон-на өдүгнүң ындыы талазында чер чоокшулаанын уруглар билип каан.

— Хей-ле коргуп турган-дыр бис — деп, Айдаш соруккур чугааланган. — Ам көөр-даа силер, дагның аар ийинден үнүп кээр бис.

— Мен-не билбес мен — деп, Танаа-Херел чигзинген.

— Та кайынын үнүп кээр улус бис, дагның ындыы талазынга чедир ырак-ла болгай, а бис үр болбадывыс чоп. Элекке улуг аас этпе, черниң бодун көргеш боор-дур.

«Ынча дидиң бе, ам көр че» дээнзиг, бар чыткан өдүү төнүп, үнер алгыг үт чырыткылаш кылышынан. Үш әжишки мурнун былаажып үне халышкаш, ол-бо кайганырга, черле көрүп көрбээни чөр апарган.

— Кандыг кончуг онза оран боор, чечек-чимистиң өңгүр чаражын, ыяштарның улуг, бедиин, а дагларның чаражын, кижи чугаалаптар сөстер безин тывылбас — деп, Аңғырмаа оду чайыннаан карактарын ыңай-бээр чивен недир көрүп, магадаарынга өйлешкен.

— Шынап-ла, бистиң тайга эвес-тир, көңгүс билбезим чердир, бо кайда келгенивис ол?! — деп, Танаа-Херел мырыңай кайгап калган.

— Оо, тайга ээзи танывайн туар болза, шынап-ла чиктигидир — деп, Айдаш улашкан.

Танаа-Херел бир хая көрнүрге, ам чаа үнүп келгени күй аксы дуглалы берген бооп-тур. Караанга бүзүрвээнзиг дедир халып келгеш, эжик-хаяны идерге, ажыттынмас. Айдаш биле Аңгырмааны коргутпас дээш, амдызызында чүү-даа дивейн, үрелдежип шаг болган — көңгүс хей! Демги ийи кижи ону-даа эскербес, кайганып, магадап халчып-ла турган.

Эжишкilerниң хенертен чедип келген чериниң агаары мырыңай бир янзы амдан-сүүзүнүг, арыы дегийт болган. Ыраан тудум, көгерип көстүр, сүүр баштарында менги чайыннаан даглар, өң-баазын ширтек чадып каан дег аяң-шыктар, бедик шиви, дыттар, бичии ырадыр пөштер, адын адаар туржук, көрүп-даа көрбээни чүүл-бүрү улуг-биче үнүштер, кандызызы-даа бар чечек-сиген! Куду көөрге, ужу дагларга үзүп келген ховулар, оларны кежир аккан кара-көк, ак-сарыг кожаалар сагындырар узун-кыска хемнер, хемчигештер...

— Ёзулууг-ла тоол ораны-дыр! — деп, Аңгырмааның үнү үнүп келген.

Ону дыңнааш, Танаа-Херел серт кылынган: «Бо уругнуң «тоол ораны» деп чузүл? Шынап-ла, кайда келдивис aan?»

Малчын оол ол-бо топтап көрзүнерге, ырак эвес ийде кодан хой оъттап чораан. Кадарчызы база айдын сула салыпкаш, чадаг кылаштап туары көзүлген. Эштеринге ынаар айтып:

— Дуу кадарчыга ужурашканаш, чүү черде келгенивисти айтырар-дыр — дээш, харыы-даа манавайн, өөрүн баштап чорупкан...

...Хой хоюспас дээш, оожум кылашташканындан кадарчының кырынга хенертен келгеннер. Ол аныяк оол ийи караан шийип алгаш, бир-ле хоюг аялгалыг шөйдүнчек ыр ырлап, хая баарында олурган. Ооң кеткен хеви, даштыкы хевири әлдептиг болган: ийи адыр кылдыр өрүп каан чингежек кежегелиг, Танаа-

Херелдиң танааны-бile өшкү кежи алгы чұвурлұg, кандыг-ла бир пәстен даараан хөйлеңніg (Айдаш ону музейде чыдар тыва хепке дөмейләэн), бажында улустуң ам кедип туrap бөрттери дег эвес, чиктии кончуг бөрттүg, хұнгे додуккан хүрәц арыншырайлыг, чингे даянгыштыг. Назы-хары боттарындан каш хар улуг көзүлген.

Танаа-Херелдин «экии!» дәэн мендизин дыңнааш, ол кадарчы оол сырбаш кыннып, даянгышыжын ында осқунгаш, белиңнеп алгыра каапкан соонда, тура халаан. Үш эжишикини көрүп кааш, оожурғап чоруй, эләэн кайганыпкаш, кижилер эвес, черлик араатан аңнар көрүп каан чүве дег, kortkanы илден аткаар дап берген. Аңғырмаа аайын тыппайн, чингежек үнү-бile:

— Бо канчап бардың, kortpайн көр, бичии уруглар ышкаждыл бис, кожа алдан келдивис — дәэрge, демгизи шору орталанып келген.

Ооң хөлзеп-дүвүррәни чидий берген үнүндөn-не илден:

— О, өршәэ-азыра, амыргын-на бе, бо кымнар боор сiler, дуңмаларым? Кожа алдарда сiler ышкаш улус барын чоп сагынmas мен. Кайын сунуп үндүцер, кай бар чыдарыңар ол? Кайы чер чурттуг ирги siler? — деп айтыргылаан.

— Амыр-ла! Мен дәэрge Тұлұш Белек-Байырның оглу Танаа-Херел-дир мен, а бо болза мәэң әштерим Аңғырмаа биле Айдаш-тыр, чайгы дыштанылгазында биске алдан келген улус-тур — деп, Танаа-Херел бодун, әштерин таныштырып, оолду девидетпезин бодааш, оожум чугаалаан.

— Багай кадарчы мени өршәэп көрүцер, бо-ла мынчаар чурттап чоруур карачал оол мен ийин. Ат-сызықтарны дыңнааш, кайгаарым аттыг болду ыңар. Бистиң хаанывыс харын ындыг аттыг-ла болгай. Даsh-Хүрәц аyttыг Танаа-Херел маадыр дәэр. Ооң адын канчап дыңнаваан болдуңар, билириңер ылап-ла боор.

— Бичии уруглар ышкаждыл бис. Бо Танаа-Херел дәэрge кан-дыг-даа хаан, ноян уктуг эвес, кадарчы кижи оглу-дур. Шупту карачал улус ажы-төлү бис. Чуртувустуң хааны бисти сilerниң черже айбылап чорудупту — деп удур чогаадып, таарыштырып-ла турган. — Ооң оглу тажының ынак аъды читкен. Чуртундан

тып чадааш, оорлар ырадыпкан хире боорга, бо черден дилезин дээш бисти айбылапканы ол-дур.

— Чиктиин аа, дунгаларым — деп, кадарчының үнү шору чооннап келген. — Улуг ара-албатызы, кадарчылары чок хаан чүве бе, сilerни айбылаар аан. Черле анаа эвес улус турган боор силер, оон башка өске чуртче чааскаандырыңарны қым чорудар деп, өршээ-дадай! Чогум кайы хааның албатылары боор силер, чуртуңар кайдал, дунгаларым?

Эжишкilerниң чугаазы бичии үзүктeli берген. Та канчаар харыылаар чүве, қым билир ону. Чүү-даа болза, тоол дыңнап өскен оол Танаа-Херел аргазын тыпкан:

— Дуу улуг сынның ары талазында Ак-Хем деп чер бар. Ону ээлеп чурттаан Ары-Хааның албаты чонунга хамааржыр улус бис.

— Ол тажы дээргэ бистиң-бile ойнап өскен хайырааты бол-базыкпе. Багай бисти «эштерим» дээр, биске аажок бүзүрээр. Оон: «Эштерим шыдавас болза, қым шыдаарыл» дээн аксы-бile бисти айбылапканы бо-дур. Ынвайн шаг болдувus, ынчалза-даа хаан чарлыындан эртер эвес. Ам та канчаар чү-ве, аайын тыппайн чор бис — деп, Айдаш улаштыр чогаады каапкан.

— О, ындыг децер даан. Тажы кижииниң мунар аъды канчап анаа альт болур чүвел, багай-согай малдан ылгалдыг, им-демдээ-даа бир тускай, кончуг чүгүрүк альт ыйнаан. Бистиң черже эккелген болза, дораан билдине берги дег. Мен хөөкүй черле ол дугайты дыңнаан, билген чүвем чогул. Бо черде халаптыг чaa-чалбак база чоруп тураг, сараалты кончуг, канчап харын ацаа таварышпааныңар ол. Билген болза, Аксагалдай Сайын-хавырчы-ла билген туруп болур, оон айтырзыңарза, эки боор — деп, кадарчы оол шын-на сеткилинден сүме кадып чугаа-лаан.

— Ындыг бе, ынчаарга ол акыйга канчап ужуражып, чугаалажыр бис? Адыр-адыр, мынчага чедир адыңарны безин билбес-тир бис. Қым дээр ирги? — деп, Танаа-Херел сонуурргал айтырган.

— Альт киштежип таныжар, кижи чугаалажып таныжар чүве дээнигай. Ада-илем чажымда-ла өске оранче төре аралчып чоруй барган, алыс угум черле бо хаанның кадарчы-хавырчызы улус бис. Адымны Сайын-Белек дээр, аал улузу Өскүс-оол деп шолалап алган, ону шуут атсына берген мен. Силер мени база ынча деп адаар болзуңарза, черле ажырбас. Аксагалдай Сайын-хавырчы бистиң угундан-на дээргивис-тир. Ол мээн калган¹ ачамны эки билир болгаш, анай-кара чажымдан-на мени карактап өстүрген, акым-бile дөмей буянын көргүсken кижи. Ынчангаш акым деп чоруур мен. Оондак өөнүң чанында багай кара өөм турар, бичии ыракта кижээ барган угбамның өө бар. Мен ам өөмде чааскаан чурттап олуураар мындыг мен — деп, уругларның чаа таныжы чүве чажырбайн, илдик чок хөөрээн.

- 1. Чогаалдың адын чүге «Танаа-Херелдиң чуртуунда» деп адаанын тайылбырлаңар.
2. Уруглар кандыг сорулгалыг аян-чорукче үнүүкенил?
3. Кадарчы оол болуушкуннуң кайы үезинде көстүп келгенил, оондак аажы-чаңында чүнү эскердиңер?
4. Бичии кадарчының оолдарга баштайгы хамаарылгазы кандыг болганыл? Чүгэ?
5. Бичии уругларның аажы-чаңын чогаалдан тодарадып, дараазында таблицины долдурундар.

Маадырлар	Даштыкы овур-хевири	Иштики сагыш-сеткили	Чугаа домаа
Танаа-Херел			

- 6. Чогаалдың дылында уран-чечен деңнелгелерни тывыңдар, оларның ужур-дузазын тайылбырланар.
7. Танаа-Херелдиң хоорай уруглары-бile канчаар таныжып алга-канчаар таныжып алганыл? Оолдуң адының утказын канчаар билип алдыңдар?

¹ Калган — чок апарган, мөчүй берген.

8. Шаалааш деп хемниң адының тывылганының утказын үзүндүге даянып тайылбырлаңар.
9. Тус черниң бойдузун чураан үзүндүлерни тып номчааш, ук чурумалдарны чуруңар.
10. «Аян-чоруктуң эгези» деп кезекти рольдап аянныг номчуңар.
11. Чогаалда черлер аттарының тывылган төөгүзүн Б.К. Ондарның «Топонимия Тувы» деп ажылындан билип алышар.
12. Бердинген сөс каттыжышкыннарының уткаларын тайылбырлап бижинер: *хемниң ооруу, боттаңап цне бээр, белен тоор чүвэзи чок, соруккур, дагның аар ийи, анай-кара чажындан, илдик чок*.

ТООЛ ОРАНЫ

Танаа-Херел хаан

...Чоон үннүүг эр кижи өгге кирип келгеш, чугааланы берген. Ооң коолаан хем даажы дег өткүт үнүндөн эләэн уйгу апкан уруглар дораан оттуп, бир уг-бile тура халышкан... Аксагалдай Сайын-хавырчы бо-дур — деп, Танаа-Херел кымны-даа мурнай билип каан...

— Бо акыңар кончуг-ла улуг-шыырак, чугаакыр кижи-дир
— деп, Аңгырмаа үзе кирген.

— О, ол чүү дээриңер ол, акым дээрge кижи ышкаш кижи-дир. А хаанывыстың бодун, ооң Даш-Хүрөң аъдын көөр болзуңарза, ана кайгап-хараар силер. Анаа кижиден ийи катап улуг, ийи чудуруу ийи моң, бажының кежегези сарлык кудуруу дег ат болган күчүтен боор — деп, Өскүс-оол хөөреп үнген... Өске чоннарга билдингир-даа апарза, ында багай чүү боор. Танаа-Херел хаанывыс болза талыгырда дээрде шаштыккан бедик дагларлыг, дээрниң баганазы болган орандан шагда-ла бистиң чөрге келген маадыр кижиниң үре-салгалы деп дыңнаан мен. Акым бир-ле ынча деп чугаалап олурган кижи, ол боду база демги маадыр кижиниң салгакчызы-дыр. Чүгле акымның

авазы бистиң чөр чурттуг, ачазының өгбелери база шагда-ла анаа улус-бile холужуп калган болгаш, хөлүн эрттирилүүлүг-чаагай эвес болган. А хаанывыс угу-дөзүн салгап артканы олдур. Кадай алтындаа безин, албан-бile талыгыр ырак чөрден Бал-Бал Малчиң-Эге хаанының уруу Малчиң-Эге даңғынаны чаалап эккелген — деп, Өскүс-оол тайылбырын уламчылаан...

...Эштери Танаа-Херел маадырның Даши-Хүрең аъдын кончуг сонуургап, ылап-ла ээзи-бile чугаалажып, ацаа дузалап турган бе деп катап-катап айтырганнаар

— ...Танаа-Херел маадыр хайнып-мөөрээн қалчаа далайныдаа аъдының ачызы-бile кеже халыткан, айт чарыштырап мөөрөйни база ойнап алган, бүгү-ле ужууралдарга ол чок болза, чүнү-даа кылып шыдавас турган. Чок апаргаш безин, аъды чок болза, дирлип кээп шыдавас ийик ...Хаанывыс соон салгаар оолдуг, кыстыг, олары ам-даа доруккалак¹. Оглу ачазын дөзээн, менден-даа улуг, а хары чаа-ла чеди болгай — деп, Өскүс-оол оон-моон келген айтырылгарга харыылап четтиклийн турган.

III

Элдептиг күчүлүг дайзын

— Даши-Хүреңни дайзыннаар канчап балыглапканын чугаалап көрем, акым? — деп, бичии Танаа-Херел сонуургаан.

— Караты-хаан ёске хөй аймак чоннаар эвилелдеп алгаш, Боратынде күдээзинче халдаарга, хаанывыс ацаа болушкан кижи. Бодунуң әжи-дир ийин, болушпас аргазы чок. Эгезинде ажыпптииlep турдувус. Оон дайзын хааннарның күжү немешкеш, ам бисти чөр-чуртувусче киир кызып келгени бо-дур. Даши-Хүреңни балыглапкан дайзын дайынчы анаа эвес чемзектиг кижи болган ышкаждыл. Аксагалдай Сайын-хавырчы ону боду көргөн-дир. «Бо оранның чемзээ эвес» дээр чорду.

¹ Доруккалак — өскелек, быжыккалак.

— Бо оранныы эвес дээр ол чүзүл? — деп, Айдаш улаштыр айтыра берген.

— Чоокта чаа Караты-хаанның аг-шериинге бир-ле элдеп-чиктиг маадыр каттыжып келген.

Ол ам бистин үлүзувусту ат кылып тураг ышкаждыл. Чемзээ бир тускай, кандыг-даа күяк¹ камгалал аңаа удур бырашпас болган-дыр, а оң бодунга кандыг-даа чемзек хора халдатпас, хуулгаазын күчү-күштүг, илби-шидиллиг дайынчы-дыр. Чаңгыс-ла кайгамчык чүвези бар: черле кижи амы-тыны үспес, анаа далдыр шааптар ышкаждыл. Оң чемзээнге алыскан кижилер мөдерелин оскунуп, кээп дүжер. Оон элээн чыдып-чыдып, туруп чоруй баар, каш хонгаш, шуут қаң кадык апаар дээр-дир. Альттар харын бергедээр болган-дыр. Кижилер улуг-ла тоовас...

Уруглар ону дыңнааш, иштинде дүвүреп, удур-дедир кай-гашкан. Өскээр көжер болза, черле хоржок хире. Бээр үнүп келгени куйлуг дагдан ырап болбас ужурлуг, оон башка ол дагны чидирип алза канчаар. Олчаан өске үеге, хары чуртка, билишпези улус аразынга артар эвес. Танаа-Херел биле Айдаш куй аксын черле ажыдыштарынга идегеп, чер-чуртунче, Деспээнче чедире бээр орук тыпты бээрингэ бүзүреп, тоол ораны чеже-даа сонуурганчыг болза, чанары оон-даа чугула деп бодап турган. Аңгырмаада чүү боор, куй аксы ажык хевээр деп бодаар болгаш, улуг-ла дүвүревээн. Оолдарны кайы хире баш муңгаш айтырыг хөлзедип турарын оң билбези-ле эки болган...

...Эжишкiler ыыт чок барган. Халааданчыг ыржымны бо удаада Аңгырмаа үреп, бажынга кирген бодалын ажыткан:

— Хамык ужур чоокта чаа Караты-хаанга каттыжып келген онзагай чепсектиг кижиде хевирлиг-дир. Оң чажыдын билип ап, тывызыын тыпсывысса, херек шуудай бербес бе?

— Харын де, Аңгыр, бис канчап хенертен мында чедип келдивис. А ол кижи база өске черден, үеден азып келген амытан эвес ыйнаан? Таптыг шинчилеп көрген болза — деп, Айдаш идегелдиг чугааланып, карактары арта чырый берген.

¹ Күяк — эрги шагда дайынчы демир хеп, кольчуга.

— Хей чугаа үндүрбейн, бо кежээ ол кижини бүдүү дилеп чоруптаал. Тып алгаш, хайгаарал көөр-дүр. Эң улуг айыыл оон кээп тураг болганда, ооң күчү-күжүнүң чажыдын тыппас болзувусса, чүү-даа бүтпес. Мен силерниң саналыңарга каттыштым — деп, Танаа-Херел эштерин деткээн.

Тоол чуртуунда Кызыл чурттуг оол

— Ол кижицер дуу тур. Кеткен хевинден-не, чанында дайынчыларга дөмөйлешпес хевиринден-не илдең-дир — деп, мал аралап өөренген, көску карактыг Танаа-Херел кымны-даа мурнай сымыранган.

Эштери база сонуургааш, дилеп келген кижиzin эскерип каан хевирлиг, ыытташпааннар.

— Ырактан чүү-даа орта көзүлбес-тир. Дуу ол ойну куду үңгеп баткаш, ооң ужуунда каш ыяш аразынче кире бээр-дир. Оортан ооң ок-чепсээн, арын-шырайын топтап көрүптер боор бис — деп, Танаа-Херел эштеринге чугаалаарга, олар ыыт чок чөвшээрешкен.

Оол-даа улам бүзүрелдиг бурунгаар көрдүнмушаан, өөрун баштап алгаш, терең сиген аразы-бile үңгеп, чамдык черлерге күдүйүпкеш кылаштап, Караты-хааның аг-шериинин турлаанчे чоокшуулап кел-ле чыткан. Элээн болгаш, ыяштар аразынче кирип келгеш, эптештирил чыткылап алгаш, хайгаарал эгелээннер...

...Хенертен чызыр-чазыр дизе-ле, уругларны ол-бо чүктен шериглер бүзээлеп келгеш, дезер чай бербейн тудуп алгаш, баштыңчылары-ла боор, арай ылгалып көстүр каас идик-хептиг улус аразынче аппарган.

— Шивишкиннер тудуп алдывыс, турлаавысты хайгаарал көрүп чыдырда, эскерип кагдывыс — деп, шиш бөрттүг узун эр база кара эр бир турамык баштыңчыга сөгүрээш, илет-кээн.

Айдаш көөрге, угбазының чаңгыс классчызы деп танаан аныяк оглу бодунче үзе кайгап турган. Оон элдеп чүве, Айдашче карак базып каан. Ынчан ам-на чаңгыс беш каят бажыңга кады

чурттап турганы оолдуң адындан бээр сактып келген: Демир, Демир болбазыкпе!..

— Канчап мында көстүп келдицер, кайгалдар? Айдашты көрүп кааш, ийи караамга бүзүревейн шаг болдум. Бо черделегейде бистиң делегейден чаңгыс мен бар мен деп бодап чораан кижи мен, ындыг әвес болган-дыр — деп, хуулгаазын дайынчы оол чугаалай бээрge, Танаа-Херел биле Аңгырмаа бичии оңгарлып, чугаа-сөзү үнүп келген.

— Кай, силер база Кызыл чурттаг силер бе, акый? — деп, ам-даа бүзүрексевейн туары сирилээш үнүнден-не илден Аңгырмаа айтырган.

— Ам-на билип қааптыңар бе? Кызылдың төвүнде, Тыва эки турачылар күдүмчүзунда, базаар дужунда бажында чурттап туар Демир Соловьёв мурнуңарда тур. Бүзүревес болзуңарза, бо Айдаштан айтырыңар, херечим ол-дур — деп, Демир чугаалаарга, оол биле уругнуң айтыртынган көрүштери эжинде келген...

— Чанар дээш, хайлыг, бодум чадажып тур мен. Дем чаа Айдашты көргеш, амырай бердим ышкаждыл. Ам-на Кызылче орук ажыттынган-дыр аа деп бодадым. Хей идеgeл болган-дыр. Че, канчап бээр чедип келгеницер, чуге мында чыдып калдыңар? Силерге чүү шаптыктап тур? Ажыт-чажыт чокка чугаалажып, сүмележип көрээли...

Демирниң үе машиназы

Демир Соловьёв чажындан-на анаа әвес сонуургалдарлыг оол дээрзин билир кижилир Кызылда каш-ла санныг боор. А ооң сөөлгү чогаадылгазы болур үе машиназын көргеннер мырыңай каш борбак. Тодаргайлаар болза, үш-ле кижи. Олар кымнарыл дээрge, оолдуң ачазы Алексей Иванович, дооскан лицейинде физика башкызы Александр Владимирович болгаш Айдаштың угбазы Долаана. Чаңгыс классчылары уруглар аразындан Долаананы сонуургай берген чылдагааны бөдүүн: математика, информатика, физика дээр эртемнерге эң шыырак оолдардан дудак чок өөренир боорга, ону эскериp, өөрүнден аңгылай көөр

апарган. Өске чылдагааннар база турган-даа боор, ынчалза-даа Демир оларны кымга-даа ыттаваан.

...Ол ынчан он бир-ле харлыг турган. «Үе машиназын херек кырында чогаадып, ажыглап болбас чүве бе?» деп хедер сагыш оолга амыр-дыш бербестей берген. Бодалды боттандырары берге-ле болган. Алды чыл дургузунда янзы-бүрү төлевиллдер чогаадып, шыйып, шенелделер, санаашкыннар кылып, кара хинчээн көрген.

Бир чыл бурунгаар үе машиназының баштайгы хевирин саазынга шыйгаш, ам-на тудуп әгелээн. Бир чыл хире күженишикинниг ажылдар соонда машина белен aparган. Демирниң ачазының дачазында делгем гаражка туружун ээлепкен херекселдиң даштыкы хевирин көөр болза, иштики тургузуу ол хире сайзырангай дээри берге турган боор. Ынчалза-даа Демир бодунга бүзүрээн: машиназы ажылдаар ужурлуг!

...Баштай чааскаан шенеп көөр, оон Долаананы кийгырып алгаш, көргүзөр. Ынчангаш беш ай эгезинде кымны-даа чалап албайн, дачага чааскаан келген. Оода-ла бир чыл бурунгаар үеже чедип шенеп көөр дээш, хөдөлдөрикчини ажылдады каапкан! Оон ёзуулуг халап әгелээн. Та чүнү чедир санап албааны ол чүве, азы машиназын тудуп алган материалдарының шынары багай болган чүве, үе машиназы бир, ийи, үш, чүс, муң... чылды өттүр ужуткаш, бо үеге чедип кээп турда, арай деп доктаадып алган.

...Мында бодунуң санап турары-бile тос ай ажа берген. Караты-хаанга көгүттүргеш, Танаа-Херелдин шериинге удур тулчуп әгелээнден бээр, бир ай ашкан...

— Хайлыг, күш-бile доктаадыптарымга, хөдөлдөрикчиниң кончуг чугула кезээ чаштай берген. Мацаа ону септээр арга чоктур — деп, Демир чугаазын дооскан.

— А ол машинацар кайдал, акый? — деп, Танаа-Херел сонуургаан.

Сактырга-ла, септеп шыдаар-даа чүве дег.

— Дуу ол аргада чажыра тургузуп каан мен. Ийи-чаңгыс барып көрүп, септээрин шенеп тур мен. Черле чадаштым. Ам черле хей боор — деп, Демир чөгөнгөн.

— Бо хааның улузу сени аажок дыңнаар-дыр аа? Канчап ындыг байдалга четкенин, ол, олар дээш чүге дайылдажып турарың ол? — деп, Айдаш арай билбээн чүвезин айтыра берген.

— Караты-хаан чоок кижилери-бile ыдыктыг даанга өргүл кылып турда, душ бооп, чоогунга машинам хондурупкан болдум. Баштай менче халдап кээр частылар. Оон чепсээмниң күжүн көргүзеримге, өске орандан келген хуулгаазын амьтандырылыштыр көрүп, мөгейип эгеледилер. Ындыг хүлээп алышышынга удурланыр харыым чок болду, харын эки ышкаждыл, дайылда жырының орнуунга aan. А чаалажы бергеним дээрge... Оларның идегелин, манап турган чүвезин шынзыдары чугула апарган. Оларга болчур дээш дээрден бадып келген бурган деп бодааннаар чадавас. Менче ынчаар көрбенер, херек кырында чаңгыс-даа кижи тыны үспээн мен, шыным-на бо! — деп, Демир бүзүрткен...

— А сен Танаа-Херел дугайында тоол дыңнаан сен бе? — деп, бичии Танаа-Херел айтырыг салырга, Демир кезек бодангаш:

— Мен орус класс доостум, ынчангаш тыва тоолдар номчувааным-на шын. Кырган-ачам чажымда тоолдап берип турган чuve, чогум та кандыг тоолдар болду ыйнаан, уттундурган-дыр. А чүге ону айтырдың? — дээн.

— Тоолдар номчаан болзуңза, боданыр ийик сен. Караты-хааның кажар, кара сагыштыг болдур эвеспе. Сээн дузаң-бile тиилеп алза, бо черниң чонун дарлап-бастыр, үптеп-дээрбедээр, хааның чок кылып каар. Бо дайынны база ол эгелээш, кошкак чуртче халдай бээрge, Танаа-Херел ацаа болушканын билбезин ол-дур. Кымга болчуп турарыңны боданып көр — деп, Аңгырмаа Демирни сагыш алындыра берген...

-
1. Аскагалдай Сайын-хавырчы дугайында чүнү билир силер? Чогаалда ону канчаар көргүскен-дир?
2. Караты-хаан биле Танаа-Херелдиң аразында чаа-дайын чүнүң ужурунда өөскуп үнгенил? Дайынның багай уржуктары кандыгыл?

3. Демир деп кымыл? Ооң-бile болган таварылганы сөзүглелге чоокшулаштыр эдерти чугаалаңар. Демирниң аажы-чаңының четпес талазы чүде деп бодаар силер?
4. «Аът — шынчы өңүк» деп дыңнадыгдан кылыңар. Ону күүседирде, номчаан тоолдарыңарда аъттар дугайында билиинерни ажыглаңар.
5. Тывада аѣтка тураскаал бар бе?
6. *Оран дүвүц, кайгап-хараар, хора халдатпас, хары чурт, мал аралаар, күдүйүптер, хедер сагыш, арай сараалыг* дээн сөс каттыжышкыннарының уткаларын тайылбырлаңар.

Аалчыларга бүзүрел читкен

...Танаа-Херелдин дүжү онзагай болган. Дүжүнде боду хаан апарган, тоол оранында чоруп туарар бооп-тур. Ада-өгбези бо чер чурттук эвес-даа болза, маңаа ызыгуур салгаан хаан апаргаш, албаты чону дээш сагыш салып, эжелекчи дайзыннаар-бile демисежип, бергедеп туарар мындыг.

Ам эң улуг тулчуушкун кылыр, кара сагыштыг Караты-хаанны канчап-чооп-даа болза, базар ужурлуг. Адаанчызының¹ күчүлүг маадырын бодунуң талазынче кирип алган, ооң-бile эл-хол, өңүк-тала апарган, бодунуң сүлдезиниң бедиинге бүзүрели дам барган кылдыр дүжээн. Оон ол-ла дүжүнде ам хаан эвес, анаа өөреникчи оол апарып, Демирни ынчап туарар хаан эвеспе деп бодап чыдары база элдеп...

...Өргээгэ чугаа үр болгаш изиг-изиг болган бооп-тур. Хааның чоок эштери: Төлгечиниң оглу Дөжү-Шынар бег биле Белгечиниң оглу Бели-Шынар бег олар Демир дээргэ кижи эвес, шулбус дээрзин шынзыдып шаг болган. Хөй кижилер оларга бүзүрэй берген. Хаан боду чайгылып шаг болган. Шивишкіннерни дүрген тудуп хоругдаар, аксы-сөзүн айтырар, а Шулбусту удуп чыдырда, узуткаар аргазын көөр деп турган чөвлөлкүчилериниң талазынче бир чайгылган. Ооң соонда чүүдаа болза: «Уругларга хора чедирбеңер» дээн. Ынчалза-даа

¹ Адаанчы — удурланыкчы.

оларның оон келген деп каразааны талыгыр ырак Төңгис далай кыдыында чуртче даарта эртен күш-били-даа болза чандырыптар деп айтышкын үндүрген. Ол айтышкынны күүседири-били Улуг-Сарыг мөге баштаан күш-шыдалдыг, арга-дуржуулгалыг он шаа хааны чорудар болган. Эртен даң бажында олар удуп чыткан аалчыларны тудуп алгаш, дораан эдерткеш чоруптар. Төңгис далайже оруқ ай чыгызы үргүлчүләэр, аар-берге дээрзин Өскүс-оол дыңнаан бооп-тур.

— Ам оларны мурнап, бо аалдан дезип чорупсуңарза эки боор — деп, Өскүс-оол чугаазын дооскан. — Мен-не ыяк бузурраэр мен: сiler канчап-даа шивишкиннер эвес сiler. Бистиц албаты чонувуска, алдарлыг хаанывыска багай сагыжыңар чок. Демир маадыр база чүве билбезинден биске удур чаалажып турган боор. Караты-хаан кымны-даа каш халытпас, элзедип¹ аар оптуг-кажар шулбус ышкаждыл. Харын сilerниң улууңар ол хире арга-хоргалыг, хуулгаазын күштүг боду кымның-даа алдын амызын үспээн, кайывыска-даа улуг хора чедирбээн болгай. Ам ёзуулуг чуртуңарже чана бээр болган-дыр сiler, дунгаларым. Төңгис далай кыдыы сilerниң аал-ораныңар эвес-ле болгай але?..

Тоол чуртуңдан дезиишкін

— Шериглер эртен эрте кээр дидир сен бе? Ынчаарга бис ам дораан моон чорупсувусса эки ышкаждыл. Карапыда орукуту канчап тып аар бис? Халап болган-дыр аа — деп, Демир муңгагдап чугаалаарга, Өскүс-оол удур айтырган:

— Кайы углуг чоруур сiler? Ажырбас, мен үделеп каар мен.

— Эң баштай ужурашкан даавысче.

... Та чүү хире үр болган, чүү-даа болза, чер чырыныр бетинде, уруглар таныры даг эдээнгэ чедип келген. Аңгырмаа кылаштап бар чыткаш, бир-ле чүвеге илдиге берген. Ээkkеш көөргө, биеэги-ле даянгызыжы. Уруг ажыктыг эдин кагбайн тудуп алгаш, улаштыр чорупкан. Куйлуг хая көстүп келген. Ам

¹ Элзедип — аайынга киирер.

Өскүс-оолду чандырып, байырлажып чарылбас болза, хоржок апарган. Аал-чуртунда улузу аңаа каразый берзе, ат болгай. Тоол ораны чурттуг, боду ыраажы болуксаар чылыг-чымчак сеткилдиг акызы дунмаларын чыыра тыртып күжактап, баштарын чыттап каан. Оон чажыды болур хире Демирниң сунган холун оон аайы-бile кадыг ажылга өөренген күштүг холу-бile тудуп байырлашкан.

— Танаа-Херел хаан дугайында ырны уламчылап, чаа кезээн чогааткаш, сilerни база ынаар киирер мен, дунмаларым. Оода-ла бо Демир маадырның ады дыңналбаска кайын болур. Мээн ол ырымны кажан-бир шагда дыңнап каарыңар чадавас. Чер-чуртуңарга амыр-менди чедип, өөрушкү-маңтайлыг өзүп-доругуп, оюн оя, чигин чире чурттаңар, багай акыңар мени утпайн, бодап чоруңар. Бир шагда эки сактып, чоктай берзиңерзе, багай өөмнү эргип чедип келиңер. Менди-чаагай, дунмаларым, сilerни кажан-даа утпас мен! — деп, Өскүс-оол байырлашкан, караңгы ховуже чиде берген...

Чер кыры ам-на чырып, даң хаяазының баштайгы херелдери сыннар бажындан әгелеп алгаш, чоок-кавы черлерни хуулгаазын өңнер-бile будуп бадыра берген. Тоол оранында, боттарының делегейинде ышкаш, эң чараң, эң кайгамчык ўе даң хаяазы дээрзин дөрт аян-чорукчу караа-бile көрүп бүзүррэн. Ыңчалза-даа ол хуулгаазын чурумалды чарашсынып магадаар чай кайда боор! Дөгере куй аксынга баргаш, иткен, тепкен-шашкан, суйбаан-туткан — ажыттынар ужур-даа чок. ...Танаа-Херел бээр кээр бетинде, ындыы талага куйже кирген соонда, чүү болуп турганын кызып сактып әгелээн...

...Ийе-ийе, куйже кирип кээрге, өдүгже кирер чер хааглыг турган болгай. Оон эжик ышкаш калбак хая көстүрге, ажыдыксаазы келгеш, боду ону бир-ле арга-бile ажыдыпкан. Кандыг арга ийик? Ону сактып кээри кончуг чугула ышкаш. Адыр-адыр. Анаа идерге, хая көңгүс шимчеш дивээн болгай. Оон соонда бир-ле сөстер чугаалапкан. Охалай, илбилиг сөстер. Хамык ужур оларда эвес чуве бе?! Чүү депкен ийик моң? Угаан-

медерел дүвүнде шыгжаттынган ол сөстерни элээн үр сактып турарга, мүн-не ушта шымнып келген: «Ажыттын-ажыттын! Аңгай-аңгай!»

Танаа-Херел хуулгаазын сөстерин сактып келгеш, өөрээн уу-бile оларны катаптааш, калбак хаяны бар шаа-бile иткен. Сагыш ышкаш чүве кайда боор — хая турган туружунда хевээр. Халап болган! Ам та чүзү четпейн турар. Өөрү-бile сүмележир дээш, чүгэ хаяны иде бергенин, чүнү сактып турганын чугаалаарга, Айдаш биле Аңгырмаа база боданы берген.

— Даянгыыш! — деп чинде үннүг алгы үнген.

Танаа-Херел сырбаш дээш, Аңгырмааже көөргө, оозу холунда даянгыыжынчэ айыткан. Ам-на оолдуң бажында бир-ле чүве «чык» дээн: дуу талазынга эжик-хаяны ажыда идерде, ону даянгыыш-бile ойнай-сылдай хап, угаанга душ бооп кирип келген сөстерин чугаалаан болгай. Ынчангаш ам база ынчаар кылыр херек. Оол уругнуң даянгыыжын ап алгаш, топтап көөргө, анаа бедүүн ыяш даянгыышка дөмөйлешпес болган. Ооң мурнунда та канчап эскербээн улус, ...тудазында билдинмес бижикитиң үжуктери-даа сагындырар шыйыглар оюп каанын көрбээн болганнар. Черле чиктиг даянгыыш. Ынчалза-даа ону экидир шинчилеп турар чай бичии-даа чок. Танаа-Херел бир-ле чажыттыг даянгыышты оң холунга былжыг туткаш, эжик-хаяны какпышаан, илбилиг сөстерин катаптаан: «Ажыттын-ажыттын! Аңгай-аңгай!» Ол-ла дораан довурак-доозун бурулап, «шыгырт» дээн ышкаш болган соонда, калбак хая божаңайндыр шимчеп, дааш чок ажыттына берген! Амыраан оол өөрүн мурнап, куйже кире халаан — чер-чуртунчэ орук ажык! Оон дөгере кирип кээрге, бичии болгаш, эжик-хая хагдына берген.

— Хаяны дедир ажыдыптайн, кандыг эвес — дизе-ле, Демир Танаа-Херелдиң даянгыыжын алгаш, база катап-ла хаяны хап, угаанында синде берген сөстерни чугаалаарга, чырыш кыннып, тоол чурту көстүп келген.

— Дүрген чанаалыңдар, оолдар! — деп, Аңгырмаа четтик-пейн далаштырган.

— Ам чүү боор, дүрген базып ораалы, улузуувус сагышсырап ат болуп-тур боор — деп, Танаа-Херел деткээн...

...Ол аразында өдүг төнүп, үнер эжик-хая бо турган. Даянгыыш-даа, сөстер-даа бодунуң хүлээлгезин бо удаада база күүсेतкен. Таныыр чайлаа Деспек, Торгалыг хем көстүп кээрге, үш эжишкиниң өөрээнин чүге деңнээр! Демир база олардан дудак чок өөрүп, дуңмаларын куспактап шаг болган. Оларга таварышпаан болза, тоол оранынга бүгү назынында артып каар турганын бодап кээрге, ындыг әргим кижилер тывары болдуунмас ышкаш сагындырган. Аян-чорукчулар ийни куду бадып, аалче шиглей кылаштапканнар...

-
- ✍ 1. Танаа-Херелдин дүжу чүнү оштап турган деп бодаар сiler? Өскүс-оолдуң чугаазы-бile шүүштүрүп деңнечер.
 - 2. «...Та чүү хире үр болган, чүү-даа болза...» деп абзацтан эгелээш, чогаалдың төнчүзүнгэ чедир болуушкуннарның канчаар болуп турганының планын тургузуп бижицер.
 - 3. Уругларның дедир чанар оруунга шаптараазыннарны ажып эртеринге дузалыг болган чүүлдерни айтыцар. Танаа-Херелдин сагынгыр-тывынгырын бадыткацар.
 - 4. Демир хаяны чүге дедир ажыдыксай бергенил, а Аңгырмаа чүге чанарынчे далажы бергенил? Чылдагааннарын тайылбырлацар.
 - ✍ 5. «Талыгыр ырак Теңгис далай кыдыында чурт» дээрge кандағ чөр деп бодаар сiler?
 - 6. Эрткен үеже «аалдаары» албан бе? Чүгэ?
 - ✍ 7. Эл-хол, элзедип aap, дудак чок өөрцүр деп сөс каттыжыышкыннарының уткаларын кыдыраштарыцарга ушта бижип алыцар.
 - 8. «Танаа-Херел, Айдаш, Аңгырмаа, Демир келир үеде» деп кыска чогаадыгдан бижицер.
-

Эдуард ДОНГАК

Буянның араатаннар

(Чолдак-Аңчының чаңгыс кезектиг, үш көргүзүлүг шиизи)

Киржикилери:

Аңчы.	Койгун.
Адыг.	Киш.
Мыйгак.	Дин.
Дилги.	Төтчеглекчилик.
Бөрү.	Өске көзүлбес аңнар, күштар.

Бирги көргүзүг

Тайга. Кадыр кашпалдарлыг муңгаш хем. Сценага боолуг кижи кылаштап үнүп келир. Улуг бижээн халаңнады астыпкан, долу октүг дайзазын куржаныпкан. Ол туруг кырынче үне бергеш, дураннап олурап.

Аңчы (*көрүкчүлөрже*). Сувай¹ мыйгак болза аарай! Идеңгизинден² сыспа дайнап орган болза. (*Улуг бижээн уштуп алгаш, идинге шалыыр.*) Үш чыл улай сувайлыккан мыйгак болза аарай. Идеңгизинден сыспа дайнап олурзумза. Ону көрген кишиниң чаагының суу сайыраар боор он. (*Катап-ла дураннай бәэр.*) Хы! Дөө туро ышкаждыл. Ол-ла болгай. Автоматтай адарым чок эвес. Шала шавыштыр тутсупсумза, кайын туруп алышыл. Ындыг эвес. Көп-белдир кайы сен дәэш тудуссумза, кайын шимчәэр. (*Дуранын катап сегирип алыр.*) Тъфук! Арган сыынак ышкаждыл. Он адырлыг. Сыын бо хирезинде шоолуг деңгивес болур чүве. Ээги кадары безин илиг четпес. Оон кадында турар черин көрүңдерден. Аза ораны-дыр он. Оон канчап эйт дажыглаар боор. (*Көрүкчүлөрже.*) Эх! Сувай мыйгактың иденгизи болза аарай.

Адыг биле Мыйгак көстүп келир.

¹ Сувай — боозаваан (төлдүг болбаан), төрүвээн, кызыр арткан.

² Идеңги — ужа чаа.

М ы й г а к. Дыңнадың бе, Мажаалай акым. Чүү деп олурар-дыр.

А д ы г. Оожум! Ам чүү дээр эвес. Дыңнаап алышылы. Оон соонда чүү боор. Таптыг... Ыы! Хы! (*Дап берил турар.*)

А н ч ы. Эрткен чылын маңаа он алды адырлыг сыйн ужурдум. Ээги кадары уш илиг. Кургулдайы билек дег. Эх! Чаагайла идеңги чораан. Ону чигеш, ылап идээледим. Чүгле ижин чаа безин ийи шоодай болду. (*Боданыр.*)

Адыг биле Мыйгак кедергей дыңнаалаарлар. Ынчан бо хем иштинге турган мыйгактар сувайлыккан турар ужурулуг. Бо арган молдурганы чоор мен. Эъди эýt болур бе, кежи үне чедер эвес. «Өртек четпес өргөнмийыс өзенинге чоруур ыйнаан». Сувайлыккан мыйгак чок бе!

М ы й г а к. Дыңнадың бе, акым?

Бөрү кире маңнаап келир.

А д ы г. Хоранныг хей боор. Бөрү! Арганың хамык аңнарын чыып кел. Дөө куду Суглуг-Чарык аксында өскүс койгунак бар чүве. База кагба!

Бөрү аңнарны медәэлеп чоруп каар. Арганың хамык аң-кужу бот-боттарының үнү-билие медәэләэш, харыылаарлар. Қушкаш-даа мыжыраар, үгү-даа эдер, кара-куш-даа хүлүрээр, дилги ээргилээр. Аңнаар кээп эгелээрлер.

Б ө р ү. Чаңгыс-даа аң арттырбадым ышқаш болдум, Мажаалай акый.

А д ы г. Ам кымнаар чогулу?

Д и л г и. Тарбаган, морзук ижээнинде кире берген, оттуурup чададым. «Инчештен бээр чеде бээр бис» дээш, ижээннериниң аксын ажыдып чыдып калдылар.

К о й г у н. Суглуг-Чарык бажында куржааңгыда¹ оъттап чораан те, чунмага база чугаалаан мен. Дыңнаңардан! Хая-даш козурай-дыр. (*Шимээн дыңналыр.*) Кел чыдарлары ол-дур.

Ү н н е р. Бис бо бис!

Шупту өрү көөрлер.

¹ *Куржааңгы* — дагның ийин доора куржай шөйлү берген хая.

Аа! Киш, дииң олар бо будук кырында олурлар ышкажыл.
Күшкүл база ужуп олур.

Д и л г и. Тооргу кайыл?

Ү н. Мен мында мен.

Хенертен аңчы чугааланы бээрge, хамык аңнар серт дээрлер.

А н ч ы. Эх, сувай мыйгак болза аарай! Кургулдайын аңдаргаш, хола пашка таптыг дүлгеш, идээледир чипсе.

Аңнар шупту ыяштар дөзүнче чашты бээрлер. Койгун мырыңай сириңейнип ыглай бээр.

А н ч ы. Эрткен чылын сывынын меңээ алышкан мыйгактар кайда ирги? Че харын, кай баарыл олар. Боду эдер алды-кырлыым чок эвес. Шала шавыштыр берипсимзе, сөөк-даяа чуурлуп калгай. Час ок эйт-сөөкке эмирлир эвес, чарт сөөкке чамырлыр эвес.

Мыйгак биле Адыг хоруй берген аңнарны тургузу тыртып турарлар.

А д ы г. Кортпаңар. Шак бо кижи деп амытанны кезедир дээш силерни чыып эккелдивис. Чүнү канчаарын ам дугуржуп, хуралдаалап, чыыштан кылып көрээлиңер. Эй, Бора-Хөкпеш! Межергенни оттур! Бодуң база ол будук артындан үнүп кел!

Аңнар катап чыглып келирлер.

К о й г у н (*ам-даа ыяш дөзүнде сывынмышаан*). Мажаалай кырган-ачай! Ол кижи деп амытаныңар халаптыг хей чорду. И-ий! Ам канчаар бис?

А д ы г. Туруп кел, Койгунак. Бис турувуста, сеңээ коргунчуг эвес. Ам чүнү канчаарывысты биле бээр сен. Туруп кел, ачак. Дыка кортук болбас чоор. (*Тургузуп алыр.*)

Б ө р ү (*дыка сезиглиг*). Ме-ен база коргуп тур мен. Бо кижи деп амытан муңгаранчыг чепсегленген болур чүве-дир. Ооң ол холунда чепсээ дээрge карак чивеш аразында он улай эттиниптер чорду. Э-н-э-энир чылын чүве. База бо өйде. Кижи менче хараал бажындан, дөө хем бажынга чорумда, боолай берген. Ол черниң ыраан көр даан. Кижи байтыгай, мээн караам угда чок четпес

чер-дир. Оон боолай берген. Бо-ла мези-дир ийин. Ана халап чоор! Баштай дарс-ла дээн. Кырым-бile час ок сыйгайнып ужуп эртти-ле. Чыда дүштүм. Оон соонда он катап дарс дээн. Алгырып безин четтикпедим. Экизи көрген, хая кырынга чыдыпкан мен. Ажытталып чытканым Мажаалай акым дег хая хүл далганныалып калган. Ол кончуг час октуң күжү ындыг чuve-дир.

К о й г у н (өөрүп). Оон канчалдың ынчаш?

Б ө р ү. Салып-ла бердим-не. Аайын тыппас мен. Изидип каан кызыл сывырган-демир ышкаш чүвелер кырым-бile-даа шуужуп-ла турар, даваннарым аразы-бile-даа изиш дигилээр.

К о й г у н (кattырып). Чүү хире кортуң?

Б ө р ү. Мээн изим көрген болзуңца, далчыр карааң чажы төгүлгүжеге каттырар сен, майтакпан.

К о й г у н. Ха! Ха! Ха-а! Ха!

Б ө р ү. Кезек черге халаан изим чүдеп калган чоор. Кадыыдаа, суугу-даа кады уштуунуп чаштай берген.

А ң ч ы. Сувай мыйгак канчап барган?..

Б ө р ү. Ий, дадайым! Ам бисти кижи көрүп каар болза, ол кончуг хуулгаазын эди-бile кырды-ла. Че, мен-даа арганың шырыжын, дагның бедиин алдым, ха-дунма! Байырлыг! (*Ыңай болур.*)

А д ы г (Бөрүңү чetкеш, сөөртүп келир). Кортук болба, Бөрү. Қүш-шыдал талазы-бile кончуг болгай сен. Угааның база кончуг. Сен ышкаш күштүглер чокта, бис бо кижи деп амытанны билиндирип ап шыдавас бис.

А ң н а р. Чүнү кылсыр бис ынчаш, Мажаалай акый?

А д ы г (боданыр). Харын aan?

М ы й г а к. Оон ол кончуг коргунчуг эдин былаап алыр арга бар бе?

Б ө р ү. Ону-ла апса, бодунга таптыг... коргулчуундан хойла-дыптар чүве.

Д и л г и. Дыңнацарам! (*Амырап өрү шурагылаар.*) Мындыг чүве бодап алдым.

К о й г у н. Кандыг?

Д и л г и. Адырдан, дуңмай, үзе кирбе. (*Аңнарже*). Аңчы ыяап-ла семис, сувай мыйгак хереглеп чоруур. (*Мыйгакче*) Сен сувай ышкаждыңгай. Чааң дээрge чаяаң сыңмас чүве-ледир. (*Семистеп көөр*.) Ынчаарга мынчал. Дөө ол хем ындыны чарыында каътчे үне маңтай бер. Аңчы сени көрүп каар. Адар деп баар. Оон Мажаалай-даай шыдавас эвес. Сени хараалдап чадап чыдырда, боозун аптар.

К и ш. Боозун апкаш, бодун маңаа эккээр.

Д и и н. Таптыг аксын-сөзүн алгаш салыр чүве.

Б ө р ү. Чок! Ону таптыг бо ыяш дөзүнгө тургускаш, коргул-чундан хойладыптар. Оон башка биске кижи чүге амыр-дыш бээр чүвел!

А д ы г. Маргыжары, шуугаары болзун. Кылыр иштиң деги херек болбас ийикпе. Дилгиниң саналы чөп-тур. Че, Мыйгак! Каътче халы. А силер моон тараваңар. Ыяштар дөзүнгө чаштынып чыдыңдар. Таптыг көрүп, дыңнаап чыдар силер.

Мыйгак маңнаап ыңай болур. Удаваанда ол согаалаар¹. Аңнаар шупту дыңнаалай бээрлер. Кедезинде туруг кырында аңчы база сырбаш дээр.

А ң ч ы. Хе! Сувай мыйгааң бо ышкаждыл. Артында ооргазы калбак, деспи-ле, өңү безин кара-хүрең. Чаг-ла мында. Таптыг чоокшула харын. Сен кулугурну канчаар эвес мен. (*Шыгааттынар*.)

А д ы г. Артында «кулугурну» деп кыжаны-дыр, дыңнадыңдар бе? А сен кулугурну мен канчаар эвес мен.

Билээн сывыртынып, чудуруктаныр. Чоруптар. Аңнаар шупту чашты бээрлер. Адыг аңчының соондан кедеп үнүп келир. Аңчы шыгаап, чадажып чыдар.

А ң ч ы. Кулугурну, чоп оъттавас аң боор. Ыяштар аразындан мырыңдай үнмес. Хоранныын аа! Ак черже үне бээр болза, хала чок-тур ийин. Хөй ок-даа чарыгдавас. Таваар оъттап туруп алырга, көп-белдир кайы сен дээш тутсуптар. Калбаш дээр. Ол-ла! Баргаш, союп алыр сен. Оон кургулдайын андаргаш дүлүптер. Ааска боду эстип олуурар чааң ында. Дайнавас-даа сен.

¹ Согаалаар — сыйын, мыйгактың эдери.

К о й г у н. Ий, дадайым! Мажаалай қырган-ачам кайда барды? Коргарымны! (*Ыглай бээр.*)

Д и л г и (аажок сирилеп, *Койгуннуң чанынга чылып чедип келир*). Ыыттава ынай. Бээр, боже чылып ал. Сенээ коргунчуг эвес болур. (*Койгуннуң дыңналып турар угже чыттырып алыр.*)

К о й г у н. Чок, Дилги угбай. Артында кижини аза алыр деп мээн акыларым, угбаларым ынча дижир чуве. Ынчангаш мени ыяап-ла ортузунга чыттырып алырлар.

Д и л г и. Ажырбас, ыңай. Чок болза Бөрү акывысты кый деп алыр бис бе? Ол артынга чыдып-ла алгай.

К о й г у н (*амырап*). Кокай-оол даай!

Б ө р ү (*база аажок сири-кавы чыдар*). Чүүже!

Д и л г и. Бээр кел! Сенээ коргунчуг болгай. Бистиң чанывыс-ка чыдып ал. Шымда бээр кел!

Бөрү коргуп, оларның чанынга келгеш, аңчы көстүп чыдар туруг тала-зынга чыдып алыр. Дилги амырап, Койгунну, Бөрүнү ажыр хараар.

А н ч ы. Чоп кончуг хоранныг хей боор. Ана бел-кежинн уүй адыптайн! Эки-ле ынчап ыяштар аразынга маңнагыла харын! Автоматтай адарым шыдавас эвес. Чаштынып маңнап турарың чаш шетти терезингилештир үзе қыргызыптар мен.

Мыйгактың согаалааны ам элээн ыракта дыңналыр. Адыг аңчы же кедеп бар-ла чыдар. Ол шыгааттынып, боозун хөлдээш, адыптар. Аңнар боо даажындан мырыңай угааны үнерлер. Адыг база сырбаш дээр. Ынчалза-даа мыйгак ынаар ыракта согаалаар. Аңчы шыгаай бээр аразында, адыг аңаа чеде маңнаар. Эгин бажындан сегирип алыр. Аңчы сырбаш дээш, тура халыыр. Адыг оон боозун ап алыр.

А н ч ы (*кезек аксын аазадып алган турар*). Аа-а-а! Уу- уу-уу! Адыг менче халдап келди! Адыг мени өлүрдү! Ат болдум! А-а-а! Ой, өлдүм!

А д ы г. Оожум, кижи! Чоп алгырар сен. Мен сенче халдап туру мен бе?

Кижи моорап барып ужар. Адыг ону чүктээш, туругдан дүжүп бады баар. Аңнар ам-даа хоруп чыдарлар. Көжегениң бир талазындан Адыг боозун чүктээн, аңчыны читкезинден идип алгаш кирип келир. Мыйгак ёске талазындан маңнап кирип келир. Аңнар алгыржыпкаш, тура халчырлар.

А д ы г. Че, кижи! Ам таптыг өчүп тур! Чүге аң-менчे мези аннып чоруур сен?

М ы й г а к. Шын-дыр. Мени мырыңай боолап каг частың ышкаждыл. Таптыг чугаалап тур!

Б ө р ү. Моон-бile чүге ылчыңнажып турар чүвөл? Таптыг кеземчеден көргүзүптер чүве-дир.

А д ы г. Эй! Дыңнаңар! Арганың хамык аңнары! Силерниң дайзыныңар кижини тудуп эккелдим. Хомудалыңар чугаалап туруңар!

Аңнар оон-моон алгыржып, кижиғе чоокшулап келирлер.

Д и л г и. Ам шупту мени дыңнаңар. Арганың дүлей көк хөкпежи кайда барды?

Х ө к п е ш (*боду көзүлбес*). Бо мен. Дыңнап олур мен, Дилги. Эки төөгүп тур. Чугаа-соодуң черле солун ышкаждык, Дилгижек.

Д и л г и. Э-эй, Межерген ам база удуй бердиң бе? Күшкүлек! Чаныңда Межергенни оттурууп көр.

К ү ш к ү л (*база көзүлбес*). Межерген! Уйгузу улугбай! Согаңнавайн көр. Арганың хамык аңнары чыглып келгенин уттуп алдың бе? Көрден! Мажаалай акывыс даргалап олурар. Бистиң бо муңгаш хемивиске боо-монгута даажы үндүрүп, улуг аңнарны арттырбайн кырып турар кижи деп амытанны тудуп эккелген. Көрден! Ойт, кулугур! Одун! Көк карактарың чара көр. Ыы! Чылчырыктап туру бе? Карааң хере көр.

М е ж е р г е н (*көзүлбес, херлип-көзүлгөн, уйгузун сергеткен цн-бile*). Уу! Кижи-даа удутпас чончап барган амытаннар силер! Чүү болду дидир сен? Аа! Кижи деп амытанны көрген мен. Удуп-удуп оттуп келиримге, дааш эвес дааш үнер боор чүве. Хүн караанга чылчырыктай-чылчырыктай көрүп кээр мен. Кижи деп амытан бо-ла дииң адып алган аппар чыдар чүве ийин оң. Шын чүве-дир. Шииткел кылыш ышкаждыл але?

Аңнар шупту чир шоң дүжүп каттыржырлар.

Д и л г и. Ам шупту дыңнап, көрүп тур силер. Бо кижи деп амытан бистерге, дилгилерге, муңгаранчыг хөңнү чок

болур чүве. Аразында кым-бир кижины бактаар дээнде, «кажары дилги-ле-дир, дилги ышкаш авыяастыг» дижир болгай. Хоорайда бистиң кеживистен бөрт, моюндурук даарадып алган херээженнер дээрge, ана ыяң-кыяң тургулаарлар.

Т а р б а г а н (*көзүлбес*). Шын-дыр. А бис мырыңай төнер четтивис.

Аңнаар шупту өру даг бажынчे көрнү бээрлер.

М ы й г а к. Тарбаган-дыр.

Б ө р ү. Аа, дөө олурлар ышкаждыл. Чанында морзук бардыр. Ижээнинден үнүп келгеннери ол-дур.

А д ы г. Хомудалың сөгле, Тарбаган.

Т а р б а г а н. Үндүг-ындүг. Арыг иштиниң морзуктары база бо олурлар. Бистиң хомудалывыс чаңгыс. Бистерниң кештеривистен кижилер деп амытаннаар хеп аймаа кылып ап турарлар. Яңзы-бүрү өңнүг будук-бile будуп алтырлар. Мырыңай ижэенивистен безин казып аппаар-дырлар. Черле таптыг аксын алгаш салыңдар. Че, байырлыг, аңнаар! Бистер-даа ижээннеривисче дедир киргилей бердивис.

А ң н а р. Байырлыг! Ижээниндер аастарын база катап дуглас алыңдар. Байырлыг!

Д и л г и. Хөй чугааның херээ бар бе. Менде мындыг шииткел бар. Мажаалай акым! Шак бо кижи амытанга коргуулчундан хойладывыт.

Б ө р ү (*харыгайнып*). Шын-дыр. Бодунуң час хаваанче киир боолавыт, аал, Мажаалай.

Д и и ң ч и г е ш. Хоорайда кижи деп амытаннаарда бистерниң кеживистен даараан бөрттүг эр, херээжен кижилер мырыңай эндерик.

К и ш. Ол чүү дээриң ол. Бистиң кеживистен даараваан бөргү чок херээжен барык чок. Арга кирген аңчылар хоорайга чеде бээрge, «киш кежи бар бе?» деп айтырлар. Черле ындыг чүве болза, бис артар бис бе?

А д ы г. Шын-дыр. Чүгле силерниң эвес болдур ийин. Бистиң кештеривисти болар анаа-ла көөргеттинип бажыңында азып

азы чадып алган олуарлар. (*Килененеп.*) Мынаар тур, кижи! Аңчы kortканындан моорап барып ужар. Мыйгак маңнап чоруткаш, кырынче суг кудуп, ижиртипкеш, онгарып алыр.

Че, чугаалап тур! Чүге анаа чораан аңнарны кырып туар сен? (*Улам килененеп, кышкырыптар. Халып баргаш, аңчының читкезинден алгаш, ыяш баарынга тургузуп алыр. Боду дедир кылаштааш, боозун шыгаар.*) Чарт сөөкке чамырылбас час октук дижир сiler але! Ам таптыг сени шиңме! Хұл-далғанналы бердиң халак! (*Шыгаап келир.*)

Б ө р ү. Борбак бажын чуура беривит!

Д и л г и. Өкпе-чүрээн өттүр салывыт!

Койгун арай девидеп туарар. Ол ыңай-бээр маңнагылаар.

К о й г у н. Мажаалай кырган-ачай. Адыр, манаңар!

Шыгаап алгаш турган адыг сырбаш дээр.

Силер база, аңнар! Шупту аңнар! Сыын, Мыйгак, Буур, Булан, арганың дүлей көк Хөкпежи, Диңчигеш, уйгужу Межерген, چараڭ آن كىش! Шуптуңар дыңнаңар! Бистиң дайзынывыс кижи деп амытанны өлүрбес-тир. Кижилерге кижизиг болуп көрээлиңер!

А ң на р. Кижизиг? Бистер, аңнар, кижилерге кижизиг?! Элдептиин!

К о й г у н. Ийе! Ийе! Бистер аңнар кижилерге ёзуулуг кижизиг чоруктан көргүзүп берээлиңер.

А ң на р. Кайы сен? Арганың өскүс Койгунаа, чаш турунда, аваң дузакқа туттуна берди чоп!

К о й г у н. Ийе! Мен ынча дидир мен. Өскүс Койгунак аан!

А ң на р. Сәэн, Койгунак, кижи деп амытанга хомудалың чок бе?

К о й г у н а к. Чүге чок деп. Бо машина деп чүве бар чуведир. Дүн дүжер. Оъттап чорувуста, кончуг чидиг от-даа келирле. Ол-бо маңнап чорувуста, боо-даа дирс-ле дээр. Бистерде, майтакпаннарда, чүү боор... Хову чурттүг тоолайлар ам мырынай төнген. А бистер дүне када арга кыдынындан оъттаар болзувусса, шорувус-ла. Чүгле шырыжывыс бисти камгалаар-дыр.

Б ө р ү. Үңчаарга ам чүл ынчаш! Өлүксеп турар ышкаждың чүл?

К о й г у н. Чок, акый. Мен мындыг саналдыг кижи-дир мен. Кижилерге кижизиг болур болза, эки ышкаш.

М ы й г а к. Шында-ла. Койгунактың оозу шын эвес чүве бе.

К и ш. Мен база ынчаар бодаар-дыр мен.

Д и и ц. Мен база.

А д ы г. Үндыйг чүве болза, чугаалап тур че! Чүнү канчаар бис.

К о й г у н (*өрүү шурааш*). Оой! Оой! Мынчаар-дыр, эш-өөрүм! (*Өрүү көргеш*.) Ойт, Межерген! Чоп согацайны бердиң?

А ң н а р. Бо-ла Межергенни! Кажан уйгузу ханаар амытан боор! Шөлләэнин деңер даан. Бистер мынчап дүүреп турувуста, ол дүште чок хаарыктай бээр.

К о й г у н. Соок сугга чуна каавыт! Уйгуң сергезин. Бистер маргышкаш бадылаар апарзывысса, канчаар сен. Одун, кулугур! Мыйгак, Қүшкүл, Хөкпеш! Чаныңарда эжинерни оттуруп олуруңдар!

Ү н н е р. Чээ! Ам мырыңай кожа олуруптувус.

К о й г у н. Мынчаар-дыр, ха-дуңма! Кижи деп амытан бистерниң — аңнарың амыдыралы кайы хире бергезин боду көрзүн.

Аңнаар аразында шимээргежип эгелээрлер.

Ү н н е р. Канчаар, ооң ажыры чүү боор? Ол канчап билип шыдаарыл! Улуг октут, ыракшылдыг боодан ёске, билир чүвези бар эвес боларның! Харын аан! Хей чүве ынчап турар Койгунактыр бо!

А д ы г. Канчаар көргүзер бодап турарың ол, далчырбаным!

К о й г у н. Мынчаар, қырган-ачай! Бо кижи деп амытан бистерниң шуптувусту өттүнзүн.

А ң н а р. Канчаар?

М е ж е р г е н (*көзүлбес*). Мен ышкаш хүндүс удуп бе?

К ү ш к ү л (*база көзүлбес*). Канчап бардың? Кыжын донуп өлүп-ле калгай.

Д и л г и. Үйтташпаңар, дуңмаларым. Койгунақты дың-наар-дыр.

К о й г у н. Ийе, Дилгижек. Сенден эгелезин.

Д и л г и. Канчаар?

К о й г у н. Канчаар деп чүңүл? Бо кижи амытан сени өт-түнзүн.

Д и л г и (*амырап*). Аа. Шын-дыр. Ам-на билдине берди. Че, Кижи! Бээр тур! Сен дилги деп аң дижик сен. Дөө ойдан барып күскелеп көрем.

А д ы г. Че, сойлук! Аңнар чүү дээр болдур, ону ыяап күү-седир сен. Оон башка... А-аа! (*Дап бээр.*)

Б ө р ү (*өнемчип*). Ийе, харын! Мен ышкаш ийи хемни кежир, алды артты ажыр база маңнаар сен. Оон башка... Мээн... (*Азыг диштерин шакыладыр.*)

К о й г у н (*ээлдээ аажок*). Че, кижи, дөө ол ой бар-дыр бе. Үнда терең сиген бар. Ооң доорзунда күскелер дүште чок чемнеп чыдарлар. А бо Дилгижек чеде бергеш, кедеп туруп-туруп, сегирип алыр ышкаждык. Сен ону чеже-даа көрдүң чоп. Барып күскелеп келинөр.

Аңчы сири-кавы турарын уттушкаш, маңнап чоруй баар. Оон удаваанда шала ыракка үнүп келир. Ол кеденгирлээр. Аңнар ону көргеш, аразында шуугажып, медээжок каттыржырлар. Кижи шурааш, бир чүвени база бээр. Аңнар база чир шоң дүжер. Койгун мырыңай ойта барып дүжер. Кижи күске кедеп, тудуп аар дээш чадажып каар. Оон ол даш ап алгаш кедей бээр.

А д ы г. Эй, кижи! Чончап бардың! Дилги даш-бile күске соп ап чораанын кажан көрген сен. Азы сенээ бо херек бе? (*Боозун шыгаай бээр.*)

Кижи коргуп, дажын октаптар. База катап күскелеп чоруп-ла турар. Чадажып каар. Ол көргүзүг элээн катаптаар. Ол аразында аң-мең ону шоодуп, аразында каткы-итки, ыыт-шимээн аажок күштелир.

Д и л г и. Че, ам болзун, аңчы! Бээр кел!

Кижи чедип келир.

Д и л г и. Че, кандыг-дыр?

М ы й г а к. Дилгилерниң амыдыралының бергезин моон көрдүң ышкаждыл, Кижи. А бистерге кандыгыл?

Б ө р ү. Хаа, бо далчырбаны! Қанчап бардың? Ам туруп кел че. Бо кижи деп амытанга бодуң амыдыралың өттүнерин дужаап көр.

К о й г у н. Кижи амытан! Шак бо сын қырынче үнгеш, аар ийинче бады баар силер. Үндә чыраалығ булакчыгаш бар. Мээн әкыларым ында тал карттап чип турарлар. Баргаш кел! А оруқ бо мыйгак-хараган аразында. Бистерниң кокпа оруувус ол. Че, чоруптуңар!

Кижи база маңнап үне бээр. Аңнар база чаңгыс черге бөлдүнчүпкен кайгап турарлар.

Б ө р ү. Э-эй! Чоп ак черже дап берип чор сен. Ол мыйгак-хараган аразында кодан кокпазы бар. Олап сояста!

А ң на р. Үңгеп бар чыдыр. Чырта тыртар аргажок мунгаш чүве. Олап қанчап сыңар ирги? Қөзүлбейн баады.

Кижиниң девидеп алгырган үнү дыңналыр. Аңнар корга бээрлөр. Ам мырыңай боостаалап турган чүве дег чыргыраар.

К о й г у н (*чыткан шырыжындан ҹүң-даа мурнай ҹне маңнаар*). Демги аңчы кижи-дир. Үндә бисти туттунуп өлзүн дээш, салып каан дузак бар чүве. Үндә туттуна берген-дир.

М ы й г а к. Шынап-ла, биске база ындығ дузакты салып каар чүве болгай. Чазын хайыр чылгаар дээш бар чорумда, мойнумдува дузак кире берген. Харын-даа хөрек шавыштыр кирген болгаш, үзе соп алган мен.

Д и и н. Кижи өлүрү ол-дур!

Б ө р ү. Харын эки. Боду өлүмнү тыпкан деп чүве ол боор.

Д и л г и. Ийет! Бис аңаа өөрүүр ужурлуг бис.

М ы й г а к. Бөрү! Сен барып адырып кел!

К о й г у н. Үңчап көр, Бөрү.

Б ө р ү (*хорадап*). Амыр-дыр! Аңаа чүге мунгараар силер.

М ы й г а к. Кижилерге араатан аңнар кижизиг болур чүве деп демин чаа бо арганың өскүс Койгунаа чарлык болду чоп.

К и ш. Чөп-түр.

К о й г у н. Мажаалай кырган-ачай! Бөрүге чугаалап көрүңдер. (*Ыглап турар.*) Кижилерге кижиизиг болуп көрээлиңер деп аан. Ол кижиини дузактан барып адырып келзин.

А д ы г. Койгунактың чарлыны-дыр. Ооң өршээли-дир, Бөрү. Дораан халааш, кижиини дузактан адырып әккел.

Б ө р ү. Чәэ, аал. Сөөлгү катап эвеспе. Мен моон сонгаар кижи-кажды-даа тыны камгалап чорбас мен. (*Маңнап ыңай болур.*)

Аңнар база катап шуугажып эгеләэрлер. Олар боттары чүнү көөрдүрлөр, ону чугаалаарлар.

Бөрү аңчыны көдүрүп алгаш кирип келир. Мойнунда дузактыг кижи шимчевес. Бир дугаарында адыг аңаа маңнап чеде бәэр.

А д ы г. Шымдаңар! Сугдан әккелиңер! Тынып чыдыр. (*Дилги, Мыйгак үне халчырлар.*) Артканнарыңар бәэр келиңер! Тынгарылгадан кылыңар.

Тынгарып туарлар. Дилги суг әккәэр. Мооран кижиже кударлар. Ол ковайып олурда, Мыйгак суг әккәэр. Ону ижиртирлер. Кижи туруп келир. Аңнар амырап, ураалап, өрү шуражып аажок байырлаарлар. Кижи каттырып, хөглөп туар.

Караңгылаашкын.

Ийиги көргүзүг

Сын кыры. Кашпал хем дүвү дөвүн көстүп чыдар. Харлыг баштыг тайгалар база талыгыр ыракта. Аңчы боозун чүктепкен, арганың аңнарын чыскаалдыр әдертип алган кирип кәэр. Идик-хеви медәэжок орбак-самдар. Бажының дүгү агбагар, арны-бажы былчак кара.

А ң ч ы. Силерниң-бile кады бир ай чурттадым. Ам мени чүге сывыра бердинер! Силерниң араңарга чоруп, аң-даа эвес, кижи-даа эвес, анаа Кiжи-Бүрүс болгай-ла мен.

Аңнар аразында аажок хұлурежип сүмележирлер.

А д ы г. Сәэң ооң-даа хей чүве-дир, Кiжи. Бистиң-бile канчап амыдыраар сен. Амдызызында мени әдерип чорааш, кат-чимис-даа, тоорук-даа чынып чип чор сен. Кыш келир. Мен бөгүн-даарта ижәнимче кире бәэр мен. Часка чедир хаарықтап

алыр мен. Ынчан бо аңнарга дыка берге. Кат-чимис артыы улуг харга хөмдүнер. Тоорук дүжүп калыр. Чер адаандан оъттып чирии бергедей бээргө, дуюглуг аңнар чудаар. А сен? Ээ, хоржок! Соокка-даа шыдашпас сен. Чүнү-даа мурнай аштан чаштай бээр сен.

М ы й г а к. Бисти эдерип чорунда, канчалды. Силер ышкаш кижи чедип келгеш, сени бистин-бile кады боолап каг часты. Бистер шырыш ишти тепкеш, алдыrbайн бардывыс. А сен коргуп-иргип, алгырарыңға, кижилер kortkaш дезиптилер.

Д и и ң. Ээ-таа! Мажаалай кырган-ачам, Мыйгак угбам сүмези шын-дыр. Силер дииңгилештири амыдыраарын база кыстыңар чоп. Тоорук дүжүруп алыр дээш, ыяш кыры үнүп чыткаш, андарлы бердицер! Харын-даа эки чаяан болуп, будук-ка хевинер ылдыртына берди. Оон башка чуурлуп каар силер.

А ң ч ы. Сээн ооң чөп, Диинчигеш. Мен силер дииңнер-бile кайын кады чурттап шыдаар мен. Кат чыып чиир дээш, кончуг кадыр ийни өру хала чок ыңай бооруң база бар-дыр. А мен оон чуглуп өлүр частым.

Б ө р ү. Бистер ышкаш чиг эът база чивес мен дээр-дир сен.

Д и л г и. Бистер ышкаш хоорай чоогунда боктан чем артыы чыып чиирден, ырактан-на «фу-у, чыдыын!» дээш азаргаар-дыр силер...

К и ш. Эх, бистин-бile семээн-даа херек бар бе. Кончуг ыттыг аңчылар сүрүп кээргэ, алды артты ажып, алды хемни кеже бээр кашпагай бис.

М е ж е р г е н (*көзүлбес*). Межергеннерде сагышсыраар чүү деп! Удуp-ла, удуp-ла чоруур бис. (*Хаарыктаар*.)

А ң на р (*каттыржып*). Канчап оттуп келгени ол? Ойт, бир караан көрүп-даа кээр. Ам ийилдирзин шийипти!

К о й г у н (*ойта барып дүжүп, бажын ажылдыр чуглур*). Дыңнацарам! Дыңнацарам! Арганың улуг-биче араатаннары! Арганың өскүс Койгунаа менде бир-ле санал бар!

А ң на р. Кандыг?

К о й г у н. Мындыг! Чок! Чугаалавас мен. Боттарыңар баштай тывыңар че!

Аңнап. Чиктиинди, Койгунак!

Межерген (*көзүлбес*). Ындыг сен ийин, майтакпан! Чораан черге кижи удутпас. Дүрген чугаалап бер. Удуп алыйн. Имир дүштү. Ынчан хырным боралаптар чүве тыппайн баар мен. (*Хаарыктай бээр.*)

Аңнап. Дыннадың бе, Межерген шугулдай берди, үнээр-гетпейн чугаалап бер.

Коийгүн. Чүнү үнээргедир мен. Боттарыңар тывыңар, дээргэ кандаай чүвэл? Ындыг болза чугаалап берейн! (*Аңчыга.*) Силер база аажок ынакшаан-дыр силер.

Аңчы. Чүгле мен эвес. Кижилер шупту аңнарга ынак.

Боруу (*хорадап*). Ындыг болза чүгэ аңнаар өлүрүп турар силер? (*Адыг ооң эктинден туткаш, оожургадып каар.*)

Коийгүн. Кончуг эки-дир. Кижилер аңнарга ынак. Ындыг болза моон соңгаар оон-даа артык ынак апаар силер.

Аңчы. Кижилер аразында аң-мең өлүрүп чоруур кижилерни төтчеглекчилир дээр. Мен база оларның санынга кирип чорааным ол-дур. Ам-на билиндим. Бисте бойдуска ынектарның нийтилиели бар. Адаа кирип алыр мен.

Киш. Оон чүнү кылыш силер ынчаш?

Аңчы. Төтчеглекчилирge удур демисежир мен. Ол-ла. Бисте олар-бile демисежип чоруурлар хөй. Аңнаар силер өзүп-көвүдэзин дээш ажылдаар мен.

Динч. Канчаар ажылдаарыңар ол, кижи акый?

Аңчы. Эх! Кылыш болза, ажыл-ла хөй. Бисте егерълер дээр аң кадаар, оларның амыдыралынга дузалажыр кижилер бар. Оларның кылыш турар ажылы барык чок-тур.

Коийгүн. Силерниң чүнү кылышыңарны билир мен. Ол дугайын чугаалаар бодадым.

Аңчы. Алыс бодуң бичии-даа болзуңза, угааның медээжок ийин, Койгунак.

Адаг. Ынчаарга бистиң саналывысты хүлээп ап турар ышкаждыңчүл, кижи?

Мыйгак. Чана бээр деп аан.

Аңчы. Ийе! А бо угаанныгбай чүү дээр эвес. Дыннаар-дыр.

К о й г у н. Силер бертен одааңарга удуп чыдырыңарда, бистер, арганың хамык араатаннары, чыыш кылдывыс. Ам каш хонар болза, доңуп-даа, дора-даа өлүп болур-дур деп түңнел кылдывыс. Чылыг, чырык, изиг, соок суглуг бажыңыңарже чана берзин деп аан. (*Аңнардыва.*) Мындыг-дыр, эргим эштер! Кижи чанзын! Ол аң болуп хуула бээр арга чок-тур. Кижи-Бүрүс болуп база шыдавас. Кижи чана бергеш, бисти утпазын. Бистиң амыдыралывыска дузалашсын. Кижи аңнарга эки болзун дээш, чүнү кылза экил? Силер боттарыңар чугаалаңар, аңнар!

М ы й г а к. Шынап-ла, ам удавас соок кыш келир. Тайгага оът-сиген чогундан дуюглуг аңнар ишкээрлээр. Ынчан биске эц айыылдыг. Төтчеглекчилер аксынга дораан кире бээр бис. Ынчаарга бистерге чут болбазын дээш, аргаларга сигендэн шарааш азып кагза! Чазын дустан база төп кагза!

Д и и н. Мээн-бile чер кезээш, көрдүңер чоп, кижи. Дөө ол чыткан кара эзимниң чанын көрдүңер бе! Энир чылын база ындыг чырта тыртпас шыргай турду. Эрткен чазын ацаа өрт болган. Чүгле кожагар өргөннөр арткан. Ам ында чүгле тоорук чок эвес, мөөгү, киш-кулаа безин үнместеди. А дөө ишкээр сарыг арганы көрүңер даан! База өрт чипкен. Ам ында дыттың чаагай чочагайы чок. Черле ындыг чүве болза, дииңнер биске амыдыраары кончуг берге-дир.

Кезек када шиммээн чидер. Аңнар-даа, кижи-даа боданы бээрлер.

А ң ч ы. Бир ай иштинде аңнарның амыдыралы кандыг дээрзин билдим, көрдүм. Силер дээргэ хүннүң өзүп тураг эвес, эвээжеп олураг-дыр силер. Ол чогум чүден болуп турагын билдим. Ынчангаш мен чанар болзумза, эки-дир. Аңнар аразынга эвес, кижилер аразынга чурттаар чаянымга чагыртыр болзумза, эки-дир.

Д и л г и. Оозу дээрэе боор. Бистиң майтакпанның саналоналын бадылаар болза, дыка эки-дир.

А ң ч ы. Ынчангаш ынчап турагын ол болгай. (*Кишиче.*) Тайганың чарааш аңы! Сээн дугайында арай эвээш билип алдым ийин.

К и ш. Хо! Менде чүү боор. Бо аңнар ышкаш бергелерге база таваржы бээр мен. Ынчалза-даа бистер чудавас бис. Ындыг-даа болза, кижи! Силерде бистиң кеживисти кончуг улуг өртекке садып амдажаан кижилер долу-дур. Оларның-бile эки демисежип көрүцер. Бистиң оруувуска какпа, чергий салып туарларны таптыг тудуп туроцар. Оон соонда бистер улам көвүдээр бис.

А ң ч ы. Кижи болганы-ла киш кежи кедиксээр апарган чүве-дир ийин бо.

К и ш. Ол дээрge сilerниң, кижилерниң, боттарыңарның хөрээнцер-дир. Чүгле бисти улуг өртекке садып, байып алыр дээн сеткилдиглерге дыка хөңүүс чок-тур. Мырыңай калчаарал бар чыдарлар бар-дыр.

М ы й г а к. Ындыг харын. Боларның кежин кедип алгаш, «мен мен» дижирлер болгай.

А ң ч ы. Мен-не... (*Боданыр.*) Хуумда бодумнуң моон мурнунда кылыш чораан чазыгларымны миннип тур мен. Өскелер-бile кады база кам-хайыра чок демисежир мен. (*Боозун ушта соп келир. Аңнар корга бээрлер.*)

К о й г у н (*хоруй берген боду бүдүү турат маңнаар*). Бо чончап бардыңар, арганың чижик күштары, улуг аңнары, чарап кижи, диици! Бо Кижи деп амытанның кээргенчин көрүцерден! Бистиң-бile чүгле бир ай чурттааш, идик-хеви самдараан, ал-боду-даа арып-доруп келген. Ам ол аңнар бистерниң амыр эвес амыдыралывысты муңгаранчыг кээргеп туар апарган-дыр. (*Өрүү шурап, тырыкыланып ойнаар.*) Ура-а! Хамык аңнар! Ам Кижи амытан бистерге, аңнарга, дыка ынакшыыр. Бистер дээш бүгү чүвени кылыш дээн-дир.

Аңнар база ураалап, четтинчиликеш, танцылап, ойнаарлар. Музыка чоорту дыңналыр болгаш аңнар танцылавышаан ырлажырлар:

Арга чурттуг аңнар, күштар
Амыр-тайбың хөглээр бис.
Адар-боолаар аңчы-меңчи
Ам-на бисче халдавастар.

Хөглүг күштар, аңнар бистер
Хөлчок хөглүг чурттаар бис.
Хөлдээр боолуг чазый аңчи
Хөлзетпес-даа болу бээр.

А ды г (*турупкан, дерин чоттунуп олуруп алыр*). Оолдарым, кыстарым! Чээннерим, шаныларым!

М е ж е р г е н. Уйгум кээрин! Чоп ырлажып-шоорлажы бердицер! (Эзээр.)

Д и и н. Уйгузу улугбай! Уду! Уду! А бистер Мажаалай кырган-ачайны дыңнаалы.

А ды г. Ырлап-хөглөп алдывыс. Кижи өңүүвүс далажы берген боор. Хоорайга чедир дыка ырак. Чагызысты бердивис. Ам байырлажып алышылышар.

А ң на р. Шын-дыр! Байырлыг, кижи!

А ң ч ы. Байырлыг. (Аңнарның шүптузу-бile хол тутчур. Эң сөөлциндэ Адыг-бile куспактажылтар.) Ма, бо-дур! Шак бо эт-бile кезээ назыда чарылдым! Белек кылдыр ап ал, арганың Мажаалай хааны.

А ды г. Шак мону ортузундан шак мынчаар сый соккаш, дөө ол хем дүвү кашпалдыва чидир октап чорудуптайн. (Боону сыккаш, октап чорудуптар.)

А ң ч ы (аңнарже). Че, өңүүктерим! Арга чурттуг чижик күштар, улуг аңнар. Ужурашкы же байырлыг! Удавас чедип келир мен.

Аңчи сценаның бир талазынче, аңнар өске талазынче үнүптерлер.

Караңгылаашкын.

-
- 1. Шии солун болду бе? Автор кандыг кол бодалды илередиксээнил? Чогаалды номчааныңар соонда, кандыг айтырыглар сагыш-сеткилициерни дүвүретти?
 - 2. Аңчының ады кымыл? Ооң тайгаже аyttтанган чылдагааны чүл, сөзүглелди ажыглап тургаш, харыыдан берицер.
 - 3. Аңнар кижиге хамаарыштыр чүнү кылыш деп шиитпирлээнил?

4. Кижиге аңнар амыдыралы-бile чурттаары кандыг болганыл?
5. «Кижи аңнарга эки болзун дээш чүнү кылза экил?» деп Койгуннуң айтырының аңнарның тус-тус харыларын тыпкаш, номчуңар.
6. Аңчының егерълер дугайында бодалынга катчыр сiler бе?
7. Кижи бодунуң кандыг чазыгларын эскерип кааныл? Ооң чана бергеш, күүседир дээн аазашкыны сilerге таарышты бе?
8. Коданның: «...Бистер, аңнар, кижилерге ёзуулуг кижизиг чорук-чоруктан көргүзүп берээлиңер» дээн кыйгырының сilerниң хамаарылгацар.
9. Шиииниң адынга хамаарыштыр сilerниң бодалыңар.
10. «Кижи — аң-менгэ дайзын» деп бодалды шииде киирген чижектер-бile бадыткап, кыска харыыдан бериңер.
11. Шиииниң ушкү кезээн чогаадырын шенеп көрүнөр.
12. Шииини сценажыдып ойнаңар.
13. Делегейде «Бойдуска ынактар ниитилели» деп бөлүктөр бар. Ооң дугайында дыңнаан сiler бе? Сilerниң школаңарда бойдус камгалакчыларының эвилели бар бе?
14. «Мээн ынак аым» деп дыңнадыгдан кылыңар.
15. Егерь деп мергежил дугайында чүнү билир siler?
16. Бердинген сөс каттыжышкыннарының уткаларын тайыл-бырлааш, кыдыраашка биҗип алыңар: *кылыр иштиң деги херек, коргулчундан хойладылтар чүве-дир, чырта тыртпас шыргай, «кажары дилги-ле-дир, дилги ышкаш авыяастыг»*.

V көзәэ. ҮДҮКТАРЫМ

Сергей ПЮРБЮ

Ынак Тывам

Кижи кылбаан,
чайын,
кыжын,
уштунмас
Хилиң дег көк арга-бите шугланган
Кылчаң баштан
булут бөргү ыравас
Кырган Саян кырын эргип,
көрген мен.
Уран бойдус каастап аргааш,
чадып каан
Ужу-кыдыры карак четпес,
хевис дег,
Дээр-бите деңежиксээр шыктарлыг
Делгем Сибирь унун база
көрген мен.
Аккыр хөвөң
энчек ышкаш,
чаттынган
Үзүм-чимис эгээртинмес,
сава долган,
Алдын хүннүң херелдери саарылган
Узбек черге
аалдап барып чораан мен.
Кызыгаар чок,
далай-бите маргышкан
Кызыл-тазы делгем шөлде талыйган
Узун Днепри
кожааланып
каастанган
Украинаны мен база
танысыр мен.

Тиилелгениң сүнезини боттанган
Дириг,
мөңге
чаагай ады алдаржаан
Алдын Москвам —
өзүп келген өөм чүве,
Амы-тынын
аңаа берген
оглу мен.
Аргып төтпес
Улуг
Төрээн чуртумнуң
Барык чартынын
караам-бile
көрген мен.
Алгап-йөрээп,
мактавайн баар аргам чок:
Барган черим дөгерези чаагай-дыр.
Ынчалза-даа
бо-ла бүгү черлерден
Ынаам артык
Тыва деп
бир булуң бар:
Аржаан ышқаш дамырааның дамдызы,
Ағы, қаңғы,
терек,
чойган айдызы,
Кара черниң доозунналган довураа
Ханым-бile тудуш боорга,
ындыг мен,
Эргип төтпес
Улуг
Төрээн чуртумнуң
Эргим ынак
чечээ боорга,
ындыг мен!

-
- 1. Шұлұктұң маадырының четкен черлериниң аттарын ушта бижәеш, картадан айтыңдар. Ол черлер кандыг болғанын, чо-гаалда сөзүгел-бile-бile бадытқап харыылаңдар.
 - 2. Шұлұктұң кол бодалын илереткен одуругну тывыңдар.
 - 3. Автор кандыг уран-чечен аргаларны ажыглаан-дыр, ооң ужур-дузазын тайылбырлаңдар. Шұлұктұң тургузуунуң онзагайын ескерип көрүңдер.
 - 4. Шұлұктеке катаптаашкыннарны ажыглаан сорулгазын тайыл-бырлаңдар.
- 5. Кижиге бодунуң төрәэн чери чүге әргим болурул?
 - 6. «Тос эртине» деп чурук қаасталгалыг номну ажыглап, «Төрәэн Тывам» деп чогаадыг-чурумалдан бижиңдер.
 - 7. Дараазында сөстерниң уткаларын тайылбырлаңдар: *хилиң, кылчан, әргип, уран, энчек, кожаалаң, ағы, қаңғы*.
 - 8. Шұлұктеке чаңғыс аймак кежигүннерни тайылбырлап чоруур сөзү-бile ушта бижиңдер. Бижиң демдектерин ажыглаанын канчаар тайылбырлап болур сiler?
 - 9. Тыва дугайында кандыг чогаалдар билир сiler? Бодуңарның төрәэн чериңдер дугайында чогаалдар бар бе? Ук черлер аттарын, оларның тывылған төөгүзүн улуг улустан айттырып, чынып бижиңдер.
-

Олег СУВАКПИТ

Россияга алдар

Оң чери —

Дип шыпкан тараалаң бай.

Оң шөлү —

Тиг чок көк дәэр адаанда.

Әзир

Әзимнерин әргий қылыйткан.

Чычаан

Шынаа дургаар орукта шуушкан.

Далай суунда

Улуг пароходтар әжинген.

Дагларында
Уран ырлары чаңгыланган.
Эрге —
Кырган, чалыы чонда бүрүн дең.
Эртем —
Кыстың, оолдуң мурнунда.
Ынаам —
Күчүлүг мээн Россиям!
Ырым —
Күзелимден Сенә алдар тутту!
Араттар бис,
Ада-чуртувус дужааза,
Солдаттар бис,
Совет чурт дәэш туржур бис.

-
- ✍ 1. Шүлүктү аянныг номчуңар. Кандыг аян-хөөннүг бижиттингендир?
 - ✍ 2. Россияның күчү-күжүн автор канчаар илереткенил?
 - ✍ 3. «Совет чурт» дәрге кандыг чурт дәэни ол? Билдинмес болза, улуг улустан айтырып алыңар.
 - 4. Шүлүктү шәэжилеп алыңар.
-

Антон ҮЕРЖАА

Ие дылым

Арга-эзим аялгазын,
Агым сугнуң шолураажын,
Оът-сиген сымыраныын,
Оолдуг элик огууарын,
Чуулган көшке диңмирээрин,
Шуурган хаттың улуурун-даа
Дыңрап, билип чоруурумга,
Тывалап-ла турар боор-дур.

Кандыг-даа дыл меңээ дөмей,
Кандызын-даа хүндүлээр мен.
Үйнчалза-даа төрээн дылым —
Үйдүүшүлдиг кызыл тыным.
Ийи харлыг чажымдан-на,
Ием меңээ айтып берген
Игил ыры сагындырар
Ие дылым ындыг кончуг...

Мөңгө кижи чоруур эвес,
Мөңгө дыжын көре бээр мен...
Айдың дүне кырым орта
Айлаң-кушкаш ырлай-ла бээр:
Дыңнаап, билип чыдарымга,
Тывалап-ла орап боор он...

-
- ✍ 1. Шүлүктү чүге «Ие дылым» деп адааныл? Ону номчаан соонда, силерниң сагыжыңарага кандыг бодал кирди?
 - 2. Бүгү-ле бойдустуң болуушкунун автор дыңнаарга, чүге тывалап тураг болганыл? Автор бо шүлүү-бile биске чүнү чугаалак-сааныл?
 - 3. Төрээн дыл дээргэ, силерни-бile, чүл ол?
 - 4. Шүлүктүң бижиттинген аянын, дыл-домаан, уран-чечен аргаларын сайгарыңа.
 - 👉 5. Чамдык уруглар тыва дылын өөрениксевес болур. Чүгэ? Үндиг уругларга хамаарылгаңаң кандыгыл?
 - 🧠 6. Сөзүглелде билдинмес сөстерни тывыңа. Уткаларын бижип алыңа.
 - 7. Шүлүктү доктаадып алыңа.
-

VI кезээ. ТИИЛЕЛГЕНИЦ СЫЛДЫСТАРЫ...

Степан САРЫГ-ООЛ

Маадыр Чүргүй-оол

Ада-чурту — Совет чурттуң боскундува
Айыылдыг хол сириңейнип чедип келген,
«Барның-чоктуң аразы» деп сөглеп болур
Бачым хүннер — дөртен бирден дөртен беш чыл.

«Үннак мен» деп ийи сөстүң күжүн шенээр
Үйдүк дошкун шылгалдаже чон-даа кирген;
Дээди совет өрөгеде чүс-чүс нацтар¹
Демниг, бир аай көдүрүлгеш, хайнып үнген.

Дары кагы секпилденген ашактар бар,
Таныш кысты ол хүн ошкаан оолдар бар.
Авазының, ачазының өрээлинден
Аңгы черге орун салбаан кыстар-даа бар.

Хемчик чурттуг арат оглу Чүргүй-оол дээш,
Кезээде-ле Москва чурттуг Иванов дээш,
Ажылчыннар, тараачыннар, колхозчулар,
Академик, чогаалчы дээш — кымнар чогул!

Кааң хүндүс ийи тала сегиржип аар,
Хажыр-дошкун чаңың, диңми черден үнер,
Коргулчун, шой долугулаштыр төп-ле келир,
Хоорлуп чаштаан хөрзүн, доозун дүвүленир.

Оттүг-көстүг, ханныг, ыштыг бүргег шөлче
Орус, казах, хөй сөөк шериг халдан кирер:

¹ Нацитар — нациялар дээн уткалыг.

«Төрээн чурт дээш, бурунгаар!» деп чаңгыс домак
Төдү чоннуң тиилеттирбес чүрээ болган.

Оттуг чаага Чүргүй-оол балыглаткан,
Оңгарылгаш көрүп кээрге, ханы хөлчок.
Орус солдат Ивановтуң ханы-бите
Оңгузунда холушкаштың, сүстүп чыткан.

Өңүктер оон балыгларын шарыжып ап,
Өөрүнгө база катап каттышканнар.
Ханын төкпейн, когарал чок, берге көрбейн,
Карыш-даа чер дайзыннардан арыгланмас.

Арзылаң дег тулчуп тургаш, тынын берген
Алдын баштыг орус оолдар аразында
Хилиң ышкаш кара баштыг Идам бир хүн
Хир чок арыг шериг хөөрге удуп калган.

Матросовтуң, Кошевойнуң, Зояның
Маадырлыг үлегери мун-муң өскен:
Казах, бурят, грузинде, узбекте —
Кайы чонда тараваан дээр — шуптузунда!

Ада-чурту — Совет чурттуң Маадыры деп
Алдын Сылдыс, Ленин орден чаалап алган
Бо хүн бистиң аравыста Чүргүй-оол бо
Боду-бите тайбың ажыл кылчып туру.

Чүргүй-оолду көрген арат бүгүдээниң
Чүрээн орта кандыг сеткил хайнып кээрил?
Ленинчи маадырның бирээзи деп
Идегелди, хүндүткелди бодап келир!

1. Шүлүкчүнүң дугайында бижиттингенил?
2. Шүлүктө дылдың уран-чечен аргаларын тывыңар.

3. Ада-чурттуң дайынының чылдарының кадыг-дошкун байдалын илереткен одуругларны тывыңаր.
 4. Яңзы-бүрү аймак чоннарың төрәен чурт дәеш коргуш чок демиселин шүлүктүң сөзүглели-бile бадыткап чугаалаңар. Кандыг нация чон, кандыг мергежилдин кижилиери эжелекчилер-бile демисежип турганыл?
 5. Чоннуң ада-чурттуң хосталгазы дәеш амы-тынын харамнан-майн, маадырлыг чоруун көргүсken чоргааранчыг, күштүг илереткен одуругларны тывыңаар.
 6. Шүлүктү шээжилеп алышаар.
- 7. Дараазында одуругларның идеялlig утказын тайылбырлаңар. Кандыг назылыг, аймак-сөөк кижилиер дайынчe аyttанып турганыл?

*Дары кагы секпилденген ашактар бар,
Таныш кысты ол хүн ошкаан оолдар бар.
Авазының, ачазының өрәэлинден
Аңғы черге орун салбаан кыстар-даа бар.*

*...Оттүг чаага Чүргүй-оол балыглаткан,
Оңгарылгаш, көрүп кәэрge, ханы хөлчок.
Орус солдат Ивановтүң ханы-бile
Оңгузунда холушкаштың, сүстүп чыткан.*

- 8. Маадыр Чүргүй-оол деп кымыл? Дайын соонда каяа ажылдап, чурттап чорааныл? Хомушку Намгаевич Чүргүй-оолдуң салгалдарының дугайында чүнү билир силер?
-

Муса ДЖАЛИЛЬ

Укчугаштар

Оларны даң адып орда, боолап кааннар...
Орта безин чырываанда, имиртиңде.
Херәэженнер, бичии чаштар аңаа турган.
Хензиг, бичии уруг база орта турган.
Хевин уштуп кааптарын баштай негәэн,

Кадыр әлге хая көрнүп туруп аарын база негээн.
Хенертен чаш төлдүң үнү чаңгыланып,
Кенен, өткүт, тода кылдыр айтырыпкан:
— Укчугаштарым база уштур мен бе, акый?
Уш-ле харлыг чаптанчыг чаш бичии төлдүң
Чеме-хала, каразыг чок карактары
Сеткил-хөөннү сербээдедир өттүр көрген.
«Укчугаштарымны база бе?» дээн...
Кортканындан, мөгүдээнден черлик солдат
Холу-буду сиринейнип, девидээштиң,
Хенертен кээп автомадын сала каапкан.
Хензиг чаштың көрүжүнгө бектеттирип,
Кара черже кадалган дег кынны берген:
«Карактары мээн кызым Утинаны дег»...
Ала-чайгаар дүвүрелге алзып, хөлзеп,
Аамайзып, шала-була сымыранган.
Чок! Чаш төлдүң тынын үзүп шыдавас ол,
Ынчалза-даа... далаш-били бүлгүртүпкен...
Уштуп безин четтикээни, шыдавааны
Укчугаштыг бичии уруг барып ушкан.
Солдат, солдат, бир эвес сээн бодуң кызың
Мынчаар, мацаа чыткан болза канчаар сен че?
Кээргенчиг чаштың чүрээн черлик огуң
Кергедип каан, өттүр боолаан.
Кижилерниң аразында кижи эвес
Кижи мөзүң чидирипкен араатан сен.
Карактарын көдүрбейн, хедер-чөрүү
Каржы солдат боданыпкан базып орган.
Кончуп келир бодалдардан бир-ле дугаар
Хоранналган медерели оттуп чор боор.
Катап база чаштың үнү дыңналып кээр,
Кажанда-даа, мөңге шагда уттундурбас:
«Уктарымны, акый, база уштур мен бе?».

Очулгазы Мария Күжүгеттий

-
- 1. Башкының уран номчулгазын баштай кичээнгейлиг дыңнаңдар, оон боттарыңар тус-тузунда ыыткыр номчуңар.
 - 2. Шұлұқ силерниң сагызыңарға қандығ байдал тургусту? Шұлұқты номчааш, бодалыңар, сеткилиңер канчап баар-дыр? Дұвуреңдер бе? Чүге?
 - 3. Шұлұктүң планын бижимел тургузуңар.
 - 4. План ёзугаар аас-бile әдерти чугаалаңар.
 - 5. Дараазында сөстерниң утказын тайылбырлаңар: «Чеме-хала, каразығ чок карактар», «хензиг чаштың көрүжүнгө бектеттиріген», «кижи мәзүң чидирипкен араатан», «хоранналған медерел», «хоранналған медерели оттуп чор боор».
 - 6. «Уктарымны, акый, база уштур мен бе?» дәен чаштың үнү чүге «кажданда-даа, мәңге шагда уттуңдурбас» артарыл?
 - 7. «Чырык черге дайын болбазын!» деп чогаадығың планын тургузар.
-

Михаил СУНДУЙ

Дайынчылар

(*M. B. Сундуйнуң «Эки турачы аұттығ эскадрон» деп номундан*)

Кыргыс Чамзырың

...Деражно, Клевень, Деревянное суурларга дайзынның мөөңделген құштерин чылча шапкан соонда, 8-ки дивизияның кезектери Ровноже шиглепкен.

Ада-чурттуң Улуг дайынының полководчуларының бирээзи, 1-ги Украина фронтуң командылакчызы армия генералы Ватутинниң удуртулгазы-бile Ровно-Луцк операциязы 1944 чылдың февраль әгезинде әгеләэн. Ровно хоорайны хостап алышындан бо улуг операцияның моон соңғаар чедиишкинниг хөгжүлдези хамааржыр турган. Тываның эки тұра аұттығ эскадронунуң дайынчылары бо тулчуушкунга эрес-маадырлыг чоруун көргүскең.

Чигир заводунга хан төгүүшкүннүг сегиржип алышыкын болган, мацаа улуг лейтенант Куулар Дончуп баштадыр элээн дайынчылар бажын салган... Бо тулчуушкунга Кыргыс Чамзырың аар балыглаткан.

Кысказы-бile: Дубно, Львов облазының Карпат дагларынга, Польшаның Катовице хоорайның кавызынга, зениттеги пулемёт дивизионунуң составынга Польшаның, Чехословакияның, Венгрияның хоорай-суурларын хостаарынга киришкен. Тиилелгени ол Чехословакияга уткаан.

Кыргыс Чамзырың Германияга турган Совет Армияның хүрээлэнеинге тура, дайын сөөлүнүң баштайгы тайбың айларында шериг албаны эрттиргеш, 1945 чылдың ноябрьда Тывазынче халажып чанып келген.

Түлүш Балчат

... 1944 чылдың ноябрь төнчүзүнде Бальчат госпитальдан үнгеш, 8-ки дивизияның 45-ки полугунуң составынга эжи Оюн Сотпа-бile кады кирген.

Барын кызыгаар. Совет Эвилелиниң кызыгаарын эрте бээрge-ле, Чехословакия, Венгрия, Польша, а ooң ындында герман фашизмниң ижээни — Берлин. Дайын аткаарлавышаан, каржы-дошкуну-бile удурланып, удур шапкын халдап, бодунуң дайын өртүн өөскудуп үндүрген уязынче дезип бар чораан. Дайын удавас төнер деп чүве билдинип келген.

Болчат бile Сотпа эштери солдаттар-бile хайгылчे үнгеш, бир бичиижек сууржугашка эштеринден аза бергеш, немецтерге үзе кирдирипкен. Олар бажың иштинче кире халышкаш, фашистер-бile аткылажыр ужурга таварышкан. Бүзээлеп келген немецтерни хөме булгал үнер аргажок, оларны бажыңче чоокшулатпазын кызып, эжишкiler соңгалардан дааштап эгелээн. Сотпаның ол үеде човууру дыңналган. Эжи балыглаткан хевирлиг дээш, Балчат автомады-бile дашкаар атпышаан, эжиниң чыткан черинчe маңнап каан. Частыышкын болган. Эжиниң мөчү-сөөгүн далаш кадында азыг черге бөле каап чыдырда, немецтер ону тудуп алган.

Балчат боларның холундан кайын дириг үнер мен деп бодаан. Ам ооң кайда, канчаар өлгенин ооң төрээн кижилеридаа билбес, чевег-хөөрү-даа чок болур чыгыы деп коргунчуг бодал ооң бажының иштин дола берген. Ол өлүрүндөн корт-паан.

Ону бир бажыңың аңмаарынга суп кааннар. «Чыда өлүр чылан эвес» деп бодай тыртып кааш, имир дүжерин манааш олурупкан. Имиртиңней бергенде, ол кастынып үне берген. Балыгланган черинин аарырының-даа уттупкан, ол хыыргыыш бүргээн суглуг черлеп тутсуп орган. Суглуг черлеп чоруп олурганы-ла өршээл болган, немецтер ону ыттар-бile дилеп шаг болган. Балчытты медерелин оскунупкан чыдырда, совет солдаттар таваржы бергеш, тынын алган...

Түлүш Балчат Венгрияның найысылалы Будапешт хорайны хостаарынга киришкен. Ол Берлинге чүгле чеден беш километр четпээн. 1945 чылдың Тиилелгелиг майын ол Германияның девискээринге уткаан.

...Түлүш Балчат Маньчжурияга Японияның Квантун армиязын чылча шаварынга киришкен. Япония-бile дайын доозулган сөөлүнде, ону топография шериглеринче чоруткан. Совет-Кыдат, Кыдат-Көрея кызыгаарларынга байзаларны кылып чоруп тургаш, 1946 чылда халажып келген.

-
- 1. Тыва эки турачыларның дугайында кандыг чогаалдар номчаан сiler?
 - 2. Кым деп маадырлар билир сiler?
 - 3. Кыргыс Чамзырын болгаш Түлүш Балчат дугайында чаа чүнү билдинер? Харыңцарны номчаан сөзүглелицир дузазы-бile бадыткаңар.
 - 4. Тыва эки турачылар кандыг маадырларыл? Сilerниң сууруңар да тыва эки турачылар бар бе?
 - 5. Чогаалда кирген черлер аттарын картадан дилеп тыпкаш, дайынчы маадырларның Тывадан үнгеш, дедир ээп чанып келгенинге чедир картадан тургузунар.

6. Кыргыс Чамзырыңың болгаш Тұлұш Балчаттың тиилелгеге чедир әрткен дайынчы оруунуң дугайында медәден (презентациядан) шинчилеп кылыңар.
1. М.Б.Сундуйнуң «Эки турачы аyttыг эскадрон» деп номунга даянып, бир маадыр дугайында дыңнадығдан кылыңар. Дыңнадығның планын тургузуп бижириң утпаңар.

Олег СУВАКПИТ

Кечил-оолдуң солдаттары

Ак-көк хемниң чоргаар ады-бile
Ада-чурт дәэш дидим тулушкан бис.
Арат чоннуң арыг нүүрү-бile
Адывыска шынчы бердинген бис.

Кечил-оолдуң солдаттары бистер
Кезээ шагда белен дайынчы бис.

Дайын-бile когаралды көрүп,
Тайбың-бile чуртту байыткан бис.
Акы-дуңма быжыг найыралдың
Ачызында чүден күштелген бис.

Кечил-оолдуң солдаттары бистер
Кезээ шагда белен дайынчы бис.

Өрттүг халап база катап кыптып,
Өлүм чыгар кәэрин күзевес бис.
Аас-кежик, тайбың, хосталганы
Амы-тындан артық камгалаар бис.

Кечил-оолдуң солдаттары бистер
Кезээ шагда белен дайынчы бис.

-
- 1. Шұлұктұң кол бодалын тодарадыңар. Ушта бижәеш, утказын канчаар билип турарыңарны тайылбырлаңар.
 - 2. Тыва әки турачылар дугайында чүнү билир сілер?
 - 3. «Кечил-оолдуң солдаттары» кымнарыл ол?
 - 4. «Ақ-көк хемниң чоргаар ады-бile, ада-чурт дәеш дидим тулуш-кан бис» деп сөстерни канчаар билдиңер, тайылбырлаңар.
 - 5. «Ада-чурт дайынының маадырлары», «Кечил-оолдуң солдаттары» деп темалыг дыңнадыглардан кылгаш, әштериңерниң мурнунга камгалалаңар.
 - 6. Тыва әки турачыларның әрткен дайынчы оруктарын картадан айтыңар.
 - 7. Дараазында сөстерниң уткаларын шұлұктұң кол бодалынга дүүштүр тайылбырлап бижиңер: *нүүрү, когарал, ачызы, халап*.
-

VII көзәэ. ДИРИГ АМЫТАННАР ДЕЛЕГЕЙИ...

Юрий КЮНЗЕГЕШ

Эзимнерниң ыры

Эәрем оъттуг, ногаан бүрү қәжегелиг
Эзимнерлиг мәәң черим хәлегелиг.
Мөөрүк пәштер, хады, шиви, чаглак дыттар
Мөргүлде дег әртен, кежәэ, чайгангылаар —
Сериин сырын аяар ырын дыңнап ханмас,
Сеткилингे удаажырааш, уттундурбас.

Часкаар чайын бора-хектер, күш даң турда,
«Саан сүдүң әлбезин!» деп алганырлар.
Кызыл-үгү караан көзәеш, дүне када
Кырза кедәэр, чижин тепкеш, кылыйткылаар,
Тудуп алгаш, кургамзыдыр каттыргылаар —
Тоолда киирген аза-букту сагындырар.

Дистинишен дуруялар боску дунук —
Дидиренчиг соокту оштаан үнү хунук.
Күскү хүндүс мыйгак сүрген сыйннар эдер,
Хүлбүс сыйнда огургулаар. Пәште дииңнер
Сылдырткайндыр кузук челбии картап орап.
Сыгыргалар караңгыга аян тудар...

...Кооргалдарже шурап чыдар ужарларның,
Хой дег дашта шапкыланган саарыгларның
Түрлүг даажы чалымнарга чаңгыланыр,
Дүн-хүн чокка эзимнерже ыр бооп чалгыыр —
Кыжын безин кыңгырама шуугап чыдар.
Кырган адыг ону дүжәеш, әргээн сорар..

-
1. Шүлүкте эзимнерниң «ырын» башкының номчулгазындан дыңнаңдар. Чүнү эскердиндер?

2. Аң-меңнерниң, хем-сугларның даажы ыры болу бээр деп бодалды илереткен одуругларны шүлүктөн тып, бадыткаңар.
3. Дараазында одуругларның утказын тайылбырлаңар:
- ...Кооргалдарже шурал чыдар ужарларның,
Хой дег даشت шапқыланган саарыгларның
Түрлүг даажы чалымнарга чаңгыланыр,
Дүн-хүн чокка эзимнерже ыр бооп чалғыыр.
4. Автор чогаалын кандыг аян, хөөн-бile бижээн деп бодап тур силер? Чүгे?
5. Шүлүктүң уран аргаларын тып, сайгарыңар.
6. Чогаалды чүгө «Эзимнерниң ыры» дәенил?
7. *Мөргүлде дег эртен, кежээ, чайғанғылаар, алғанғылаар, огургулаар, аян тудар, девип хонар дәэн сөстерниң, сөс каттыжышкыннарының уткаларын тайылбырлаңар. Ук диригжидилгелерге дөмей чижектерни тып бижиңер.*
8. а) Удаажырааш уттундурбас, караан көззөш, үңү хунук, кузук белбии картап орап деп чүү дәени ол?
б) Чаглак, кырза, оштаан деп сөстерниң синонимнерин бижиңер.
9. Эзим «ырызы» дәэрge чүл ол?
10. «Арга ишти оркестр дег» деп темага чогаадыгдан бижиңер.
11. Ю. Кюнзегештиң шүлүүн долузу-бile тыпкаш номчуңар.
12. Сөзүглелди кезектерге чаргаш, кезек бүрүзүнгө аттан бериңер. Шүлүктүң планын тургузуңар.

Куулар АРАКЧАА

Сыын мунупкан

(К. М. Аракчааның «Кара-Ашактың кускуну» деп номдан)

Чайгы изиг хүннерде кылчаң баштыг тайгалар кырында менги харлар эриир орта, кашпал хемнерниң суу хая-даштарны ажыр шурал, хайныш-мөөреп эгелээр. Коолаан-шаалаан дааш кашпалдар иштин дола бээр. Хөй-хөй хемнерден шурал баткан суг Улуг-Хемге кирген соонда, чонаада-ла чылар-чылбас оожум Улуг-Хем савазын ажып, килемнээн чүве дег, коргунчуг-сүртөнчиг апаар.

Ынчан Улуг-Хем күчү-шыдалының дээдизинге четкен күчү-тен-не! Сактырга, ол бодуунц эгээртингес күжүн сыңырар чөр тыппайн, дапкыжап, девидеп-даа чыткан ышкаш болур. Бо күчү-лүг хем бодуунц унунда чөже электростандияларын хөдөлдирип, чөже энергияны берип турар чүве! Буюнныг-ла хем-дир ийин.

Улуг-Хем. Ады безин күчүзүн хөрөчилеп турар. Суу үерлэй бергенде, коргунчуг-ла! Ооң эриинге бир катап мындыг таварылга болган.

Чайның кедергей изиг үези. Хүннүң изии чалынныг от шонуп турган-бile дөмей-ле. Ынчан Улуг-Хемниң эриинге балык сыйарткыыштап турдувус. Шала кежээликтэй тайгалар таварты кызаңнаашкынныг, диңгээрэшкүннig чайык эртти. Кежээ сүгнуң өңү каралдыр-сарыг.

Дүн суг үерлеп келир чадавас деп чөрле сезингеш, эрик кырынга барып одагланып алган бис. Чайгы кыска дүн орту эртип чорда-ла, Улуг-Хемниң дааш-шишээн киткээн. Карапыда хемде мөлчүрт-малчырт дээн шишээн-даа дыңналыр. Сактырга, ында бир-ле амытан эштип, карбанып-даа чораанзыг.

Эртэн даң адып, хүн үнүп келгенде, көөрүүске, хем дээрge хам-калчаа чүве! Суу кызыл божа. Дүүн бистиң өскээр одагланып алганывыс чаяан бооп-тур. Бистиң эрги одаавысты суг шагдала чуп каапкан. Үерлээн суг эрикче даштыгар чыгаан.

Ам балыктаар ужур кайда боор! Хөөкүй балыктар та кайда сыңны бержик аан. Бир-ле оожум, хөөлбек чөрлерде бөлдүнчү бергеннер болгаяан. Оон башка оларны шапкын суг алгаш баар.

Үерлээн хем суунче көрүп олурага, чөрле чүнү чок дээр. Дадайым ай, коргунчуг-ла! Бичии чөвүрээден эгелээш, дазылдамыры-бile тудуш, бүдүн-бүдүн ыяштар безин салдап бадып турар. Күчүтен хемниң суу савазынга сыңмastaаш, эрикте турган ыяштарны тура шаап бадырып турар. Бо хемче ам хемелиг кижи безин семээр ужур чок. Бадып турар ол ыяштар хемени андара шаалтар.

Хемниң суу тырттынарын манап, эрик кырында талазында бир дески «адырларлыг» дазыл шаарара берген чор.

— Дазыл канчап шивиниң ортузунга чоруур боор, дәзүнгеле чораай — деп, Адар-оол кайгады.

— Топтап көрүңер даан, кайы-даа чартыында 5-5, он адырлыг чүве-дир. Сыын мыйызы ышкажды!

— Ой, оолдар, шынап-ла, аң-дыр! Думчуун суг кырынче уштуп каап чор. Дүрген хемеже! — дәэш, Кызыл-оол хем кыдыында өртеп каан хемеже ыңай-ла болду. Оон соондан Адар-оол биле бис ыдып бердивис.

Кызыл-оол хемеге моторну дүрген-не быжыглай шаапкаш, командылады:

— Адар-оол, хемени чешкеш, дүрген олурувут! Оон хәй кижи олуруп болбас.

Мени эрикке кааптылар. Мотор тырылаан соонда, хеме окталган согун дег, сугда ыяш-бile кады салдал бадып чыткан аңны кайы сен дәэш, сыыладып чорупту. Хемелиг ийи эр удаваанда-ла сугда агжагар «дазылга» кожаландыр кага бердилер. Мен оларның-бile дужааштыр, эрик кырын куду чүгүрүп олур мен.

Хемелиг эрлер аң-бile кожаланчып алгаш бадыптылар. Олар салдал чорааш, сыынның мыйызыындан баглап ап-тыр. Аңны тыртарга, шивиден адырылбас болган. Адар-оол содагланып каапкаш, хемеден шивиже дамчый бергеш, оон будуундан туттунгаш, аңның холдарынче уннаштыр холдаарга, бир даваны адыр шивиниң аразынче кире берген болган. Ынчангаш аң оон даванын ушта тыртып чадааш, чайлаш чоқ өлүмче бар чорааны ол-дур.

Шапкын хем агымынга бүдүн шиви биле аңны катай эрикче төрепчилип үндүрер арга бар эвес!

Сыынның даванын ылдыртынган черинден адырып алры — кара чаңгыс болдунар арга ол. Харын-даа, аас-кежии бооп, шиви будуктарының аразынга курускук ыяш ылдыртына берген чораан. Адар-оол оон-бile адыр шивиниң аразынче сүккаш, күш-бile кагыыр орта, аңның даваны ам-на адырлы берген. Хостуг апарган сыын дораан-на эштип ыңай болган. Ол аразында салдаан шивиде артып калган Адар-оол чаа-ла карбанып

бар чыткан сыйнче шурааш, ооң калбак ооргазын кырынга олурупкан. А хемеде Кызыл-оол моторун ажылдатпышаан, кырында кижилиг сыйнның мыйызындан четкеш, эрикче оожум чорупкан.

Өлүмге чыгаткан аңның тыны ынчаар алдынган. Адар-оол сыйнанындан дүже халааш, мыйыста баан чеже тыртыптарга, оозу меңнээр хамаанчок, харын-даа кижиже оожум көрүп тургаш, аргаже аяар шошкуп чорупкан. Сугга та кайы хире үр эжиндирип келген аң ийик. Пат-ла могап-турупканы ол-дур ийин.

-
- ✍ 1. Чогаалды кичәэнгейлиг номчуңар. Рольдап база номчуңар.
 - 2. Сөзүглелдиң темазын тодарадыңар. Сөзүглелде кандыг кол бодал идея) илереттингенил? Сөзүглелдиң планын тургузуп бижиндер.
 - 3. Ылгай айтып каан сөстер, сөстер каттыжышкыннары дылдың кандыг чурумалдыг аргалары бооп турарын, кыдыраашка ушта бижәеш, тодарадыңар.
 - ✍ 4. Кижилерниң кандыг чарааш аажы-чаңын чогаалда көргүскен-дир. Сөзүглел-бile бадытқап, аас-бile харыылаңар.
 - ⌚ 5. «Кижи болгаш бойдус — хини тудуш төрелдер» азы «Сыйн мунупкан» деп темаларга дыңнадыгдан бижиндер.
-

Салим СҮРҮН-ООЛ

Ус-кушкаш

Ус-кушкаш халайты азып алган уязының кырында будукка олурган. Шиижек ужуп келгеш, уя же кирип каап-тыр. А уяда Ус-кушкаштың чаа чазылган оолдары чыткан.

Ус-кушкаш карак чивеш аразында халый бергеш, Шиижектиң кудуруундан үндүр тыртып эккелген.

— Бодуң уяң салчаптың¹ бе? Мээн уямче кирип канчаарың ол. Чүнү канчап чорууруң ол? — деп-тири.

Кижи бодаарга, ооң сөстеринде кымга-даа анчыг чүве чок. Ындыг аа? Анаа-ла ужур-чөвүн чугаалаан ышкаждыл. Шиижек хорадап үнген-дир:

— Кижи кудуруу шөйбелеп канчаарың ол? Сээн уянга кирип болбас чүве бе? — дәэш, хокпаш-хокпаш олура дүшкен.

— Чоп болбас боор. Ында мээн уругларым удууп чыдар. Уйгузун хандыр удууп алзыннар дәэш, кадарып олур мен. Сен кире берген болзуңза, уяның аксы дуглалы бәэр. Арыг агаар кирбейн баар, чаш чүвелер албыгы бәэр. Оон кедерезе, сен бодуң албыктыр базыптып-даа болур болгай сен — деп, Ус-кушкаш база-ла шынын чугаалаан.

Ус-кушкаштың уязының аксы шынап-ла хензиг, Шиижек ооң иштинче кире берзе, ында күш оолдары шынап-ла ат болур, а Шиижектиң боду-даа дедир үнүп чадап, тырлып калза хөңнү. Ол хиреде Шиижек удур шорулбушаан.

— Мени чаш уруг-дарыг базып кааптар мелегей деп бодадың бе? Мен база-ла ажы-төлдүг кижи мен. Анаа сээн уяң көрүп, сээн уяң хемчәэп алыр дәэш келдим.

— Сээн уяң хемчәэп алыр? А бодуң уяң? — деп, Ус-кушкаш аайын тыппаан.

— Хамык ужур харын ында чүве-дир ийин. Уям бар харын. Билбес эвес сен, мен сен ышкаш уямны чиңге будукка халайты азып албас ышкаждык мен, адыр будуктар аразынга ажыкка

¹ Салчаар — чазар, будап алыр.

тудуп аар. Аксы база ажык болур — дээш, Шиижек шүжүгейнин ыглай берген.

— Чүү болган, Шиижек? Азы сээн сеткилиң хомудадыптым бе, уямче киирбейн aan? — деп, Ус-кушкаш кайгай берген.

— Ийе, мен ажыг-шүжүгге таваржып турумда, сен мени уяңче безин киирбес-тир сен — дээш, Шиижек улам шүжүлээн.

— Ажыг-шүжүгге? Бурган бо. Чүү болган? — деп, Ус-кушкаш сагыш човап, Шиижектиң чанынга олура дүшкеш, ооргазындан суйбагылаан.

— Ала-сааскан мээн чуургаларымны чылдың-на чип кааптар апарган. Бо чылын уямны өске черде тудуп алган мен, ол дайзын ам база көстүп кээп-тир. Уямны дөмей-ле тып аар. Коргуп тур мен — деп-тир. — Сен база уяларыңы чылдың солуур болгай сен. Бо уязын каапкан болза, чуургаларым боже дажыглап алгаш, базып олуруп аар деп бодадым, хоптак Сааскандан дестириерим ол-дур ийин.

— Аа. Ам билдим. Ат болган амытан-дыр сен. Дүгде энир чылгы уям бар, ажырбас ирги бе? — деп, Ус-кушкаш ал сагыжындан сагыш човай берген. — Арай тар болду бе.

— Кайын тар боор, ажырбас. Мени кәэргеп көр.

Ус-кушкаш биле Шиижек — арга күштарының эң бичилири. Өң-чүзүнү, даштыкы хевири өске дээрден башка, оларның узун-даа дурту, доора-даа дурту, бедик-чавызы-даа барык дөмей, ол хамаанчок чуургаларының хемчээли база дөмей.

Аргада оларның дайзыннары кайы хөй.

Хоптак сааскан чүгле Шиижектиң эвес, өске-даа чижик күштарының уязын үреп, ажы-төлүн чок кылып турар. А Ус-кушкаштың оолдарынга дээп шыдавас. Чүгэ дээргэ Ус-кушкаш уязын будуктарга халайты азып алыр, уяның аксы база шомук. Ооң кырынга сааскан хонуп-даа шыдавас, уя иштинден чуургадаа уштууп ап шыдавас.

Ынчалза-даа күжү биче чижик күшкаштарының демнежип, бот-боттарынга дузалажып, бот-боттарын камгалажып чурттааны дээре.

— Че, Шиижек, ыглаарың соксат че. Барып айтып берейн.

Уя мыя мында, ырак эвесте — дээш, Ус-кушкаш ужуп үнүпкен, а амыраан Шиижек ону эдерипкен.

Ол-ла болгай харын ынчаар эдержир, ынчалза-даа чеже-даа өңнүү, таныжы болза, ооң бажыңынче, уязынче кирерде, баштай «Кирип болур бе?» азы анаа-ла «Болур бе?» деп чөпшээрел айтырып алышын кым-даа утпас херек.

-
- 1. Ус-кушкаш биле Шиижек чуге бот-боттарын билишпейн барганыл?
 - 2. Чечен чугааның эң сөөлгү абазында бодал кымга хамааржып болурул?
 - 3. Ус-кушкашты кымга дөмөйлөп болур-дур? Ол кандыг күш-тур?
 - 4. Шиижекке кандыг чагыг берип болур сiler?
 - 5. «...Күжү биче, чижик күшкаштарның демнежип, бот-боттарынга дузалажып, бот-боттарын камгалажып чурттааны дээрэ...» деп сөстер-бile автор чуну чугаалаксааныл? Ол бодалга немей чуну чугаалаксаар-дыр сiler?
 - 6. Чүгле Шиижектин эвес, еске-даа чижик күштарның уязын үреп, ажы-төлүн чок кылып турар ала-саасканның аажы-чаңынга хамаарыштыр бодалыңарны илередицер.
 - 7. Шиижектин аажы-чаңын илереткен сөстерден тып, ушта бижээш, оларның антонимнерин тывыңар.
 - 8. «...Амыраан Шиижек Ус-кушкашты эдерип ужуп чорупкан...» дээш, улаштыр чүү болганын боттарыңар чогаадып бижинцер.
 - 9. Ала-сааскан, шиижек, ус-кушкаш дугайында медээден чыггаш, «Тываның күштары» деп төлевилелден кылыңар.
-

Мария КҮЖҮГЕТ

Азыранчып чорааш...

Май байырлалдарын уткуштур өшкү кыргыдып, кажаахораа коптартып¹ аар дээш, Байыр акый суур кирип, шефчилер дугуржуп, машина чугаалажып ап келген. Ол чоруй, кожуун төвү

¹ Коптарар — бир чувениң картын казып, андарып, ап кааптар.

чедип, оон ырак эвес суурда школа директорлап турар дуңмазы сугга база барып чораан. Дуңмазы, кенниниц ажылы бачым, байырлал, чыскаал-даа барымдаалавас — байгы өөреникчилер аразында, оларны өөреткен, хайгаараан турар. Бо удаада база-ла бажыңында чок болганнар. Школага чеде бээрge, иеләэн ында: бирээзи эр башкылар чыып алган хуралдаан, кенни клазының өөреникчилерин ада-иелери-бile кады хуралдаткан турган. Дөрт харлыг бичии Чодураазын әдертип алган.

— Байырлалдар чоокшулаан. Ынчангаш ацаа белеткенип турарывыс ол-дур ийин, акый. Кым чүнү харыылаарын хуваажып¹ албаска, хоржок ышкаждыл — деп, директор башкы акызын бичии манадыпканынга буруузунган дег тайылбырлаан.

— Мен сilerни дыштаныр хүннерде аал барып шыдаар ирги бе деп бодааш, чедип келдим. Чайыңар чок хевирлиг-дир сiler aa? — деп, акызы айтырган.

— Бис-даа кайын аал бара аар бис. Мен оода клазым-бile хондур поход баар деп дугуржуп алган болгай мен. Бо иий адашкы әдержип алгаш, школазын хайгаарал, ажылдан чоруп турарлар ыйнаан — деп, кенни байдалды улам тодараткан.

— Харын. Багай уруум Чодураажык-даа мээн-бile бичии түрээр-ле боор. Чүге дээрge бо дыштаныр хүннерде спортчу маргылдаалар база эрттирир улус бис. Че, бис-даа суурда улус каяа тоор деп бис. Ажырбас аа, уруум? — деп чазамыктаан.

— Ындыг-дыр, ажылыңар черле хоржок улус-тур сiler ийин харын. Час кадында сilerни бичии дыштанып, агаарлап алзын деп бодаарым ол-дур ийин. Өшкү кыргыдар деп тур бис. Ол база бир күш-ажыл байырлалы-ла болгай. Кончуг шыырак сергевис бар, ону өзеп, сilerни изиг-ханнадып каар-дыр дижип, ёгде кадай-бile сүмележип ордувус.

А бо Чодураажыкты мен аалче аппарзымза кандыг чүвел? Чүзүн ынчап ээн өгте ажылдаан ачазын әдерип турар деп. Оон орнунга аалга сүт ижип, эът чип, Сайлаң угбазы-бile ойнап тургайлар-ла. Мээн-бile чоруур сен бе, уруум? — деп, кырган-ачазы айтырага, Чодураа амырай-ла берген.

¹ Хуваажыр — үлжир.

Ада-иези уруунуң каш хонукта кедер идик-хевин, хүнезин кылдыр бичии конфета, печенье чүү-хөөзүн далаш-бile белеткепкеш, ону кырган-ачазы-бile кады аалче үдепкеннер.

Хоорайда албан черлеринде ышкаш, шак-минутазын айтып бижип қагбаан-даа болза, малчыннарның ажылы бижиттинмээн дүрүм ёзугаар кончуг чурумнуг чоруп турар. Кажан анай-хураганын ыдарын, тударын, хойну ажыдарын, одарже үндүрерин, одардан киирерин, кажаалаарын олар черле часпас. Аалга хүн эрткени-даа билдинмес, малчыннар балдыр сыкпайн ажылдап хүнзээрлер. Чодураа кырган-ачазы, кырган-авазының аалынга келгеш, Сайлаң-бile кады ойнаар дээш, база-ла хүн эрткенин билбейн турган. Мында суур кижизинге шупту чүве солун. Анай-хураганың чараптарын. Сайзанактап ойнаарга, аяннынын.

Ол хүн аалга ажыл өске хүннерден улуг-ла ылгал чок болган. Кырган-ачазы хой кадарган. Кырган-авазы аалынга арткаш, аар-саар ажыл қылып, база бачым¹ хүнзээн. Сайлаң биле Чодураа хүнзедир чүү деп-даа ойнап турганнар. Кажаа иштинге чаштып ойнаарга, дыка солун болган. Ынчалза-даа Чодураа чаштырга, Сайлаң дораан-на тып кааптар боорга, солун эвес апарган. Сайлаң чашты бээрge, ону тывары дыка берге — кайнаар-даа кире берген боор. Кажаада үттүг, хостуг чер бүрүзүн билир кижиге ынчанмайн канчаар. Ынчангаш олар ам дашкаар үнүп келгеш, ойнап эгелээннер. Часкы хүн улам чылыг болгаш чырык апарган. Кажаа артында анайлар аразынга ойнаарга, олары дезип халчып чоруй баргылаан. Чүгле чаңгыс анай шоолуг деспес, харын-даа уругларны эдерип халыыр болган. Чодураа ону чарапсынып, куспактап алгаш, халып турган...

Кырган-авазы хураганнар кажаазының адаанда өдээн со-луп кааш, өгге кирип кээрge, уруу Сайлаң дөрдэ удуp калган чыткан. Чодураазы кайда барган дээш, үнүп көөрге, көзүлбес. Удаан уруун оттургаш, дуңмазын айтырага, база орта билбес. Сайлаң чүгле: «Чодураа даштын анай ай деп тур» — дээр болган.

¹ Бачым — чай чок.

Ыңчап-ла аайын тыппайн, Чодурааны кыйгырып, чоок-кавыны дилегзинерге-даа, чок.

Кырган-ачазы хоюн кирип келгеш, орта аъш-чем-даа ишкенде чок, Чодурааны дилегзинип, аай-дедир чортуп турда, караңғы кежээ дүшкен. Ат болган! Мындыг караңғыда чаш уруг та кайда барган! Анаа-ла бажыңынга олурган уругну боду-ла эки тура-бile эдертип алгаш келгеш, алга олур-ла чидирип аар деп чувени кым, кажан көрүп чораан боор! Кожа алдарның улузун эвилелдеп алгаш, ал чоогун бир кылдыр дилээн — чүү-даа билдинмес! Кырган-авазы аланы азып калган, хейде-ле багай уруу Сайлаңын катап-катап айтырып-ла турган. А оозу чүгле «Чодураа анай ай деп турар кижи дийин» дээринге өйлешкен. Бодунуң-на аалының өдээнден үндүр кылаштай берген чаш уругну көрбейн, эскербейн барганынга буруулуун миннип, кырган-авазының ызызы¹ кээр, балдыры сирилээр болган. Аъттыг улус дүне от чырыдып, ал долгандыр дилеп чадашканнар. Алга келгеш, даштыгаа одаг-даа салып турарлар. Ыңчап дүвүреп турда, даң адып, чаа хүн үнүп келген. Ол чаш уруг та канчалган, та каяя, канчап хонган. Ам арта хүндүс чылыг боорга, чаңгыс кать платьелиг турган болгай.

Кожа-хелбээ алдардан улус чыглып кээп, ам чүнү канчаарын сүмележи бергеннер. Бир кижиини суурже чорудар деп дугурушканнар. Читкен уругну дилежири-бile улустан база эккээр. Уругнуң ада-иезинче телеграммадан чорудар — ам канчаар деп, чажырар арга чок байдал-дыр. Хөөкүй ада-иезинин ыңчап куду үнери ол-дур ийин. Аныяк өг-булениң дун² кызыла болгай, Чодураажык дээргэ. Оозунга аттыг улус-ла болгай. Өршээ, хайыракан! Чүү деп кончуг чоор! Арга-арыг иштинге уруг-дарыг хамаанчок, улуг-даа улус аза бээр таварылгалар болгулаарын кижи дыңнаар-ла чүве болгай. Бо удаада мырыңдай кара хөк чүве ышкаждыл. Анаа-ла ал өдээнден кижи чиде бээр деп чүве! Ана тоол-домак-бile дөмей чүве-дир он!

¹ Ызызы — ыглаксаары.

² Дун — баштайгы төлү.

Аъттыг, чадаг улус эртен даң бажындан эгелээш, дилеп келген — чүү-даа билдинмес! Черже кирип, дээрже үне берген биле дөмей-ле. Кырган-ачазы ам шуут багай кадайны көзулдур-ле кончуп туруп бээр апарган. Хөөкүй кырган-авайда чүү боор, ашактың чаңын билбес эвес, маргыжарга, дам баар, дедир кижини. Маргыжар дээш-даа чүү деп маргыжар деп, кончуп турары чөп-түр ийин харын. «Хураганнар адаа кургаглаар деп чүнү тыва берген кончуг конгушкун¹ боор мен. Баштай уругларым кыйгыргаш, чемгерип аайн деп бодап турган хирэмде... Кончуг мелегейни мени! Бо ашак-даа канчаар, дунгалары кээрge, чүнү чугаалаарыл?» дээш, кадай бодун чектеп, чүнү бодаваан дээр! Шуут баш муңгаш!

Дүүш үезинде суурдан бир машина кижи чедип келген. Шупту катап-ла дилеп үнгеннер. Карапылааже чедир дилээш, чадап кааннар. Суурдан келген улустуң аразында даарта ажыл-агыйлыг кандыг-даа кижи бар. Орайтай бергенде, олар чанар ужурга таварышкан. Ам база катап кожа аалдарның улузу артып калган. Чамдыктары аалдарынга баргаш, ажыл-агыйын аайлап кааш, дедир чедип кээп турганнар. Кырган-ачазы баштаан кезек кижи караңгы дүн-даа дивейн, катап база дилеп чорупкан. «Аскан кижи улус ыыды дыңнааш, улам дезер, чаштыр апаар. Ынчангаш кыйгыrbайн, оожум дилээр болза эки» деп сүмелээр улус база бар болган. Ол сүмени сагып, улус фонарь, ден² чырыдып алгаш, бөкпек хараганнар доразы чырыдып, арыг кыдышын чырыдып, дилеп шаг болганнар. Черле чадашкан. Ийиги дүн эртип, даң адып келген. Анаада безин хей чүве ыыттаар эвес, кырган-ачазы дам-на хагдынып, аьш-чем-даа чивестээн. «Хей-ле кадайны кончуп турар мен. Шынында эц-не буруулуг кижи бодум-дур мен. Багай дунгаларымның Чодураажыгын эдертип эккелгеш, чидирип аар кончуумну! Чаш уруг ийи хонук иштинде черге чүү орта чоруурул? Чанғыс каът платьелиг чаш чүве үедеп³ каар хире соок-тур бо. Дүне кылыш хептиг улуг кижи безин шырынныгып

¹ Конгушкун — кадай кижи дээн уткалыг.

² Ден — чырыткы.

³ Үедээр — соокка доңар.

чоруур чүве-дир. Ат болган-дыр! Чүнү канчалза экил че? Өршээ, хайыракан! Бурган бар чүве болза, чоп бисче көрүнмезил аан? Дем хүндүс чарын салган Апаң ирей чоп: «Ажырбас-тыр» — диди? — Бичии-ле куюп¹ турар-дыр силер» деп орбады бе. Дүүн хуваанактаан кижи база ындыг хевирлиг чүве чугаалады. Бисти чазамыктаар дээш ынчап турар улус эвспе аан боларың. Аа богда, канчаайн-choонуйн?» деп боданып, хилинчектенип-ле турган.

Уругнуң ада-иези ам-даа сураг. Олар келбейн турарга, бир талазында харын эки-даа ышкаш. Бир чамдыкта дүрген чедип кээр болза, шуут-даа ышкаш. Аалдың ээлериниң сеткилсагыжын дүвүрел долган девидеп-ле турганнаар. Уруг читкеш, ийи хонук эрткен, кожа аалдар ийи хонук уйгу-чыдын чок дилеп келгеннер. Эртенден эгелээш, аyttыг-чадаг улус ам база дилээшкинче үнүпкен. Бөгүн ам шала ырадыр дилээр деп дугурушканнаар.

Кара-кыс инектерин саап үндүрүпкен. Коданда арттырып алганы деңгели² багай каш хой-өшкүзү бар, оларга суг кудуп берип тургаш, салыпкан бызааларын бараадай берген. Аалының үстүнде даг ужуунда бир-ле чүве кууарып көзүлген. Бир көөрге, шимчеп-даа турар ышкаш, бир көөрге, чаңгыс черде турардаа ышкаш. Хой бе, ыт-куш бе деп ылгаары берге. Дураннаар дээрge, дуранын ашаа куду аалда читкен уругну дилежир дээш аппарган болган. Улам топтаарга, ылап-ла бир чүве шимчеп чораан. «Читкен бичии уруг канчап мында кылаштап чоруур болду?» деп каразый берген. Дунмазы уругга хойларын көөр кылдыр чагып кааш, еру халып-ла каан.

Чоокшулап келгеш, көөрге, куурацайнып чораан чүвези ылап-ла бичии уруг болган. Кара-кыстың арны изиш дээн. Та өөрээнинден, та девидээнинден ынчалган. Бичии уругну сырбаңнатпайн, баштай чүнү канчалза экил? Аскан кижи кончуг чүве дээни кай, дезип маңнап туруп берзе канчаарыл? Оожургап алгаш, Кара-кыс аяар кый дээн:

¹ *Күяр* — каржып турар.

² *Деңгел* — күш-шыдал.

— Уруум, а, уруум. Бээр, менче чедип кел, кежээ кижи.

Бичии кижи серт кылышынга, дүрген-не анайын сегирип алган. Карактарын чидидир кылаш кылдыр көргеш, анайын бөле куспактааш, хараган артынче дезер сагыштыг дап берген.

— Менден деспе, уруум. Чанаалы че. Кырган-ачаң, кырган-аваң сени манап олурап. Че, уруум, бээр кел.

Бичии уруг анайын куспактапкаш, олура дүшкен. Ам-на Кара-кыс уругнуң чанынга баргаш, ону оожум тудуп алган. Кижиниң арнынче удур көрбес, бичии холчугаштары-бile иткilenip шаг болган. Кара-кыс көгүдүп, ону кужактап алгаш, бажын суйбап, чугааланып-ла турган. Ам топтап көөрге, арны-бажы куруг шыйбак. Бажының дүгу селберерип калган. Ийи кылдыр өрүп каан чашчыгаштарының бир талазы чештинип калган. Ол бантиги-бile анайының мойнундан баглааш, чедип алгаш чораан болган. Бантикериниң чарааш деп чувезин. Чаңгыс талазы-ла бир метр чартык хире. Чаңгыс каът платьелиг. Оозу мүн-не узун ченниг. Ийи хонук иштинде та каяя хонуп чораан. Анайы-бile-ле азыранчып чораан хевирлиг. Кара-кыс уругну ёөнче аппар чыдырда-ла, ол холга удуп калган.

Ада-иезинге телеграмма озалдап четкен болган. Ону алгаш, угаан-куду үнүп, ыы-сыылыг акызының аалынга чедип кээрge, уруу тышты берген болган. Кожа-хелбээ чону амыраан-чимиирээн, улуг сергени өзээн, улуг байырлаан турганнар. Чодураажык удаан, дыштанган чыткан. Ооң чанында кады азып чораан анайы база удуп чыткан. Дириг амытан болганда, анай-даа база туруп-могапты-ла ыйнаан. А хүннүң маадыры болган Кара-кысты аалдың ээлери эц-не хүндүткелдиг черде олуртуп алгаш, хүндүлээн турганнар.

- 1. Чечен чугааны чүге «Азыранчып чорааш» деп адап каан деп бодаар силер?
- 2. Чогаалдың маадырларын сактып, кыдырааштарга ушта бижип алышар.
- 3. Малчыннар уруглары кандыг оюннар ойнаар-дыр, а силер кандыг оюннар ойнап турар силер?

4. Кара-кыс угбай Чодурааны бодунче кандыг арга-бile кыйгырып алганыл? Чүге?
 5. Чодураажыктың даштыкы хевирин чугаалаңар. Иштики сеткили кандыг уруг-дур?
 6. Аныбыл ийи хонук иштинде канчаар азыранчып чораан деп бодаар силер? Аны Чодураажыкка ажык-дузалыг болган бе?
 7. Чечен чугаада маадырларның биче сеткилдин, бот-боттарын камнажып чоруурунуң дугайында катап номчааш, кыска ушта бижилгеден кылыңар.
 8. Чогаалдың кыска планын демнежип кылыңар.
- ☞ 9. «Өшкүү кыргыздары, кажаа-хораа коптартыры — күши-ажыл байырлалы» дээн авторнуң сөстерин тайылбырлап көрүнцерем. Чүге ынчада дээнийн амыдырал-бile холбаңар. Силерниң билириңдер оон-даа өске кандыг күш-ажыл байырлалдары барыл?
- ☞ 10. Силерниң чурттап турар чериңдерде билдингир «муңчу» малчыннар бар бе? Оларны танысыр силер бе?
11. Чодураажыктың ада-иезиниң ажылының чымыжының дугайында чугаадан кылыңар.
 - ☞ 12. Бердинген сөстерниң болгаш сөс каттыжыышкыннарының уткаларын тайылбырлаңар: өдөр солуп кааш, баши муңгаш, алаңы алзып калган, куду цнер, аал өдөр.

РОССИЯ ЧОННАРЫНЫҢ ЛИТЕРАТУРАЗЫ

Владимир САНГИ

Тулаага ужуражыышкын

(«Время добыч» деп номундан)

Ирей аар савазын холунуң сыгыынга кыза тудуп алгаш чораан. А Урьюн соонга чыдып каап чораан – ол көк-катка таваржы бергеш, адыхынга чып чип чорааны ол чүве-дир. Урьюн көк-катка ынак болгаш, ону черле соора көрбес.

Ирей хыыргыыш үнгөн тулаага үнүп келгеш, элдеп қүш көрүп каап-тыр. Ол ак қуудан-даа улуг көзүлген. Узун буттары биле сугда туруп алган, узун хаайы-били суг иштинден бир-ле чүве туткаш, бажын өрү ойташ кылгаш, харамдыгып ажырып турган. Кудуруу каарганныынга-даа, дагаанынынга-даа дөмей эввес. Чүү деп қүш боор? Кайын ужуп келген чоор?.. Чүнү канчаарын аайын тыппайн, кырган шиитпир чок турган. Бо чүү деп черлик қүш боор? Ол аразында ирейни чүгле бо айтырыг-ла дүвүредир болган. Таанда канчап Чеди чүглүг болду?

Ашак дүвүреп эгелээн. Көрбээни қүш-били ужуражылга Лузгинни ыраккы чаш шаанче аппарган. Аңнаашкынга тураскааткан өргүл тудуушкуну болган бир-ле хүндүс төрел-белүк баштыңчызының чугаалааны тоолчургу чугааны ол сактып келген. Чер кырында Чеди чүглүг дээр ховар қүш бар деп ук тоолчургу чугаада төөгүп турар. Ол дүйш турда, хүн ажар чүктен ужуп келгеш, аас-кежиин чалап алган келир дижир. Тоолчургу чугааны сактып келгеш, хүлүмзүрээниндең карактарын имирээртилген. Ынчалзажок көрбээни қүш кырган кижииниң сонуургалын хайныктырыпкан.

Колканың чанында чок болганынга Лузгин хараадаан — боо ында болгай. Ынчанмыже қүш кижиини эскерип қааш, куу дег, дезип ужа бербейн, харын-даа уткуштур кел чораан.

Колка аңнат чорааш кел чыткан. Ол курлаанда ийи улуг семис өдүрек дизип алган. Ол амырап чораан: угбазы Галяны үдеп тура бодунуң тывыжы-били хүндүлөп чемгерип қаар болгай.

Колка эриктеп чоргаар чоруп орда, хажызындан Урьюн хенертен бо үне халып келген:

— Бис улуг қүш тудуп алдывыс. Буттарын ана канчаар сен! Сыралар-ла! А хаайы — бо хире! — дээш, Урьюн хөндүре туткан холунчэ айыткан.

Колка эжин үзе кирген:

— Сээн дылың база ындыг! — дээш, бодунуң хөндүре туткан холунчэ база айтып қаан. — Азып қаан өл чүлгүүш-били дөмей: хат аайы-били далбаңайнып-ла турар.

— Кай, бүзүревес-тир сен бе? Кай, бүзүревес бе? — дээш, базымчалаткан Урьюон Колканың чанынга келген. — Мегелээр болзумза... Мегелээр... — Боостаазынга харлыга бергэн соонда, үнү сирийни берген.

Колка Урьюонну хей черге хомудадыпканын билип каан. Бодунуң буруузун канчап-чооп эдип аар дээш чазамыктап айтырган:

— Шынап-ла ындыг күш-тур бе?

— Чугааладым чоп: мегелевес мен! — деп, Урьюон бүзүрелдиг ынчаар харылаан.

Өңүктер майгынче маңнажып кааннар.

Авырара берген чалгыннарын сула салыпкан күш майгын чанында кылаштап турган. Ооң буттары-даа, мойну-даа, хаайыдаа узун болган.

Кижилерден ол деспес, хойбас, кыйгырарга, чедип кээр. Колка ооң улуг хаайынга дээп көрген. Ол сөөк ышкаш быжыг болган.

— Кайынын келген кайгамчыктыг күш боор?

— Маңаа канчап чедип келгени ол?

— Чүү деп күш боор?

— Чеди чүглүг бооп чадап чок — деп, ирэй тывзызыксыг харылаан.

— Чеди чүглүг че? — деп, оолдар кайгап айтыргаш, оон дилээн:

— Чеди чүглүг дээрge чүү деп ындыг күжул, кырган-ачай, чугаалап берем.

— Чеди чүглүг күш — аас-кежиктиң күжу-дур — деп, кырган-ачазы дүрүп каап хөректээш кырынга олурбушаан, харылаан.

— Аас-кежик күжунуң дугайын чугаалап берем. Чугаалап берип көр.

Оон Лузгин ирэй чугаалап эгелээн:

— Бистиң Ых-миф ортулуувус (а силерниң школацаарда, та чүгэ чүве, Сахалин дээр-дир) нерпага-даа, балыкка-даа

дөмөйлешпес. Оон Миф-Тёнгр¹ — Чер Бажы бар, Па-тыкры² — ооң шенээ-дир, мойну-даа, эгиннери-даа, ооргазы-даа, хырны болгаш буттары, күштар салаалары азы акуланыы дег кудуруу — Миф-Нгатьх³-даа бар. Ук ортуулук кажан-на ийик, бир-ле шагда, шынап дириг турган дээр чугаа бар. Ооң ээлери болгаш чурттакчылары бистиң бурунгулары выс турган чүве-дир.

Эр улус балыктап, аңнап турган дижир. Бир-ле катап узун, шуурганныг кыш келирде, үүже-курлавыр артпайн барып-тыр. Оон чазын турлагга аш-чут эгелээн. Аарыглар нептерээш, Млын-во суурга бүдүн-бүдүн турлагларны чурту-бile алгаш барган. Сен-даа Колка, сен-даа Урьюн, ол кижилер кино, школа чок канчап чурттап турган ирги деп чүвени бодап безин четпес силер. А ынчан нивх кижи теректен чазаан хемеден болгаш шанактаан ыттардан өске чүве билбес турган. Хепти балык кежинден даарал ап чораан. А идиктерни бир неделя хирекедер, а оон база чааны даараар.

Кижи сула чораан: ооң чалгыннары-даа чок, буттары дүрген эвес — аң бүрүзүнгэ чедер шаа чок.

Нивх кижилер шаанды шагда хөй чораан, оон чыл санында эвээжеп, эвээжеп-ле орган. Чүгле Кыс — Аас-кежии нивх аймактың тынын ап болур турган. А Кысты кайыын тып алырын кижилер билбес чораан. Кысты тып эккелзин дээш, Ых-мифти альткарып чорудуп тур.

Ых-миф улуг далайлап хөй-хөй чылдар иштинде эжиндирип кээп-тир. Кырганнар өлгүлээн, ажы-төл улгаткылаан, а кижилер Кысты тыппааннар. Ых-миф төнчү чок дилээшкүннерден могап-турууптарга-даа, нивхтер ону ужу-кыдыы көзүлбес дустуг далайже ыдалап чорудуп-ла турганнар. Харык-шинээ үзүлген Ых-миф адак соонда улуг черге келгеш, бодунуң ээлеринге хыы ханмастай хорадааш, дашталдыр көжүй берип-тир.

Оон бээр-ле Ых-миф анаа-ла ортуулук чер апарган чүве-дир. Нивхтер Аас-кежийн ынчаар тыппайн аштап-түреп, доңуп-

¹ Шмидт шенээ.

² Мария шенээ.

³ Крильон шенээ.

дожап, биеэги хевээр чурттавышаан, дуюкаа өлүп-кырлып чо-рааннаар. Бүгү нивх төрел-бөлүк удавас чурту-бile кырлыры ол-дур деп бодап кээп-тирлер. Таптыг-ла ол душта Чеди чүглүг күш дугайында тоолчургу чугаа тыптып келген. Ында мынчалдыр чугаалап тураг: дал дүйште хүн ажар таладан улуг дин-мирээшкүн чыжырткайынп келир орта, улус Чеди чүглүг күшту көрүп каарлар. Ону тудуп алган кижи Аас-кежиктиг болур.

Оон бээр чеже динмирээшкүн болбаан дээр! Ынчалзажок Чеди чүглүг күшту кым-даа көрбээн чүве-дир — деп, Лузгин ирэй далаш чок, оожум үн-бile чугаалап орган. Карак четпес кандыг-бир талыгыр черлерни чаңгыс ол боду эскерип каан чу ве дег, өскээр бир-ле черже көрүп орган. Оон миннип келгеш, көңгүс чүү-даа болбаан чүве дег, чугаалап эгелээн:

— Аас-кежии хенертен келген. Хүн ажар таладан эвес. Улуг динмирээшкүн болган. Ону нивхтер ышкаш ядыылар, орус кижилир өөскудүп үндүрген чүве-дир. Нивхтерге Аас-кежийн Чеди чүглүг күш-даа эккелбээн. Нивхтерге Кысты — Аас-кежикти шаңнаан кижи — Ленин-дир. Ых-миф ам дирлип кээр чүве болза, Аас-кежик чуртунуң бо эриинден өскээр барбас ийик. А Чеди чүглүг күш тоол болуп артып калган...

Лузгин ирэй оолдарны одуртур көрген. Колка биле Урьюон ыыт чок органнаар. Олар кырган-ачазының оон ыңдай чүнү чугаалаарын манап органнаар хире. Чеди чүглүг күш бөгүн-даа дириг чурттап, чер кырын дескиндиr ужуп, кижилирge аас-кежикти хайырлап-ла чорууру кай деп олар иштинде дыка-ла күзээннер.

Оолдар күштүң бир талакы чалгынын шарып бээрge, ол черге ам сөөртүнмес болу берген.

Херимниң бир булунунга кажаа кылгаш, ыттар ынаар үне бербезин дээш, кажааның кырын четкизи-бile шыпкаш, оон иштинче күшту ирэй салып кирипкен.

Чеди чүглүг күш элээн каш хонуктарда чүнү-даа чивээн. Ону чүнүң-бile чемгерерин кым-даа билбээн. Сиген бээрge — чивес. Хлеб биле кадык бээрge, база чивес. Колка тургаш, Урьюонга мынча дээн:

— Күштуң буттарының-даа, мойнунуң-даа, хаайының-даа узун деп чүвезин көрүп тур сен бе?

— Ам ынчаарга чүл ынчаш? — деп, Урьюон удур айтырган.

— Чүвүрүн даап алган кижи-бile дөмей, күштуң буттары база чанагаш-тыр — деп, Колка чугаалаан.

— Ам чүл ынчаш? — деп, Урьюон айтырган.

— Ынча деп айтырып-ла туар, ооң-бile кижи хөңүн калдырап кижи-дир сен — деп, Колка хомудаан шинчилиг чугаалаан. — Ооң каяа чоруурун билбес кижи сен бе кай?

— Сүгга.

— А сүгга чоруур болганда, ол чүнү чиир-дир?

— Балык азы курт хаптары-ла ыйнаан — деп, Урьюон даап бодаан.

— Ол-дур — деп, Колка улуг кижизиг үн-бile чугаалаан.

Оолдар балыкчыларның балык тудуп турганы эң чоокку черинге чеде бергеш, Ласкук күүйүндөн балыктар дилеп алган.

Балыкче күш харамдыгып хөме шурай берген. Оолдар балыктаар черже дагын-на чүгүржүп кааннар.

Очулгазы К. К. Саттыы

-
- 1. Чечен чугааның бижииринге чылдак болган кандыг болууш куннарны кырган сактып олурганыл?
 - 2. Чеди чүглүг дээр ховар күш дугайында тоолчургу чугааны сөзүглелге чоок эдерти чугаалацар. Кандыг айыылдар нивх кижилерге турган-дыр?
 - 3. Нивх чоннуң чуртталгазының дугайында бижээн одуругларны катап номчуцар. Чон кажан чиде берип болурул?
 - 4. Ленин деп кымыл?
 - 5. «Владимир Санги — төрээн чериниң кадагалакчызы» деп шинчилел ажылындан кылгаш, клазыңарга камгаланацар.
 - 6. «Аас-кежиктиң күжү ужуп келген...» деп чогаадыгдан бижинер.
-

НОМДА КИРГЕН АВТОРЛАР ДУГАЙЫНДА НЕМЕЛДЕ ТАЙЫЛБЫР

Сергей Бакизович Пюрбю — Тываның улустуң чогаалчызы. Ол төрөэн чер дугайында хөй шүлүктерни бижээн: «Кара-Суг», «Мөңгү н-Тайга», «Эъжим», «Шагаан-Арыг», «Хайыракан».

Степан Агбанович Сарыг-оол — Тываның улустуң чогаалчызы. «Эдер амытаннар» деп эге С. А. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп бот-намдар романындан кирген үзүндү. Ук роман 1961 чылда чырыкче үнген. «Аңгыр-оолдуң тоожузу» орус, якут, кыргыс, англий, моол болгаш өске-даа дылдарга очулдуртунган.

Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы — Тываның улустуң чогаалчызы. Улуг-Хем кожууннуң Чээнек деп черге төрүттүн-ген. Хөй-хөй чогаалдарның автору: шүлүктер, чечен чугаалар, шиилерни бижээн. Ооң ады «XX вектиң суралыг кижилиери» деп номда кирген.

Олег Өдербеевич Сувакпит Чөөн-Хемчик кожууннуң Баян-Дугайга төрүттүнген. Ачазы Саая Өдербей Бызаа-Карак — суралыг тоолчу, ыраажы болгаш аңчы болганындан ооң чогаалчы болурунга салдары улуг болгаш үнелеп четпес. Ол — артист, журналист, чогаалчы. Ол уругларга бижээни «Хуулгаазын кажыктарым» деп ному дәеш «Тыва Республиканың Күрүне шаңналының әдилекчизи» деп атты алган.

Монгуш Эргеп Санчыт-оолович — уруглар чогаалчызы. Бодунуң кызымак чоруун, өөредилгеге сундулуун көргүскөш, эртем-билигни чедип алган. Ооң бир дугаар «Чычаан-терге» деп чечен чугаазы «Сылдысчыгаш» солунга 1954 чылда парлаттынган. Чогаалчының бирги тоожузу «Өдүгенде чайлаг» 1976 чылда бижиттинген, а 1985 чылда «Волшебный Одуген» ат-бile орус дылга үнген.

Шаңгыр-оол Монгушович Суваң — «Хүн-Херелден аалчылар», «Тоол чурттуг оол», «Ачамның шолазы», «Кижи-Бүрүс» деп номнарның автору. «Кара-Баштыг» деп чечен чугаазы «Тоол чурттуг оол» деп номунга 1994 чылда парлаттынган.

Байкара Дамчаевич Хөвөнчмей эртем-фантастиктиг темага XX чүс чылдың 60 чылдарында «Марска чедер частым» деп чечен чугааны баштай бижээн. Ук теманы чогаалчылар Ш. Суваң «Хүн-Херелден аалчылар», Н. Куулар «Танаа-Херелдиң чуртунда» деп чогаалдарынга уламчылаан.

Николай Шагдыр-оолович Куулар — шүлүк болгаш калбак чогаал

номнарының автору, очулдуруукчу. «Танаа-Херелдиң чуртунда» деп чогаалында төрәэн чериниң аттарын кирип, ооң чарааш бойдузун уругларга таныштырган.

Эдуард Люндупович Донгак — сураглыг прозачы. Хөй чечен чугааларның, тоожуларның, романнарның автору. Ооң уругларга бижәэн чогаалдары солун, өөредиглиг болгаш кижицидикчи уткашынарлыг.

Антон Уержаа — сураглыг, салым-чаяанның шүлүкчү. Ооң шүлүктери ава, төрәэн чер, тыва дыл, тыва чон дугайында байлак уткалыг. Ооң дылсы чончу, чечен-мерген, ханы угаадыглыг.

Мария Амын-ооловна Күжүгет — шүлүк болгаш чечен чугаа-лар бижип чоруур хөрәэжен авторларның бирәэзи. «Азыранчып чорааш» деп чечен чугаазы «Идегел» деп номунда кирген.

ААС ЧОГААЛЫ БОЛГАШ ЛИТЕРАТУРА ТЕОРИЯЗЫНДАН ДОПЧУ БИЛИГЛЕР

Улустуң аас чогаалы (фольклор) — авторлары чоң, чогааттынган үези тодаргай билдинмес, аастан аас дамчып тарап, сайзырап келген чогаалдар.

Тоол — аас чогаалының эрте-бурунгу шағдан бәэр туруп келген, хемчәэл талазы-бile маадырлыг тоолдарның соонда турар бир янзы жанры.

Үлгегер домактар — әжеш одуругларлыг, шүлүк тургузуглуг, төңген бодалды илередип турар, әгези болгаш төнчүзү аяннашкан, чоннуң қыска болгаш чиге сөгләэн сургаал сөстері.

Чечен сөстер — мерген уткалыг, төңген бодалды илеретпес, дыл-домакты байыдып турар уран-чечен сөстер.

Тывызык — кандыг-бир чувениң, амыйтанның азы болуушкуннуң овур-хевириң, ылгавыр демдектерин ойзуп сөгләш, ону тыварын негәэр, колдуунда шүлүктәэн, аас чогаалының бир хевири.

Авторлуг тоолдар — улустуң аас чогаалындан укталған, ыңчалза-даа аңаа дорт хамаарышпас, тодаргай авторнуң чогаадыкчы бодалындан тывылған, мәзү-шынар болгаш ниитилел айтырыгларын көдүрген, хуулгаазын болуушкуннарлыг чечен чогаалдың бир хевири.

Басня — кижилерниң аажы-чаңын, үүлгедиглерин ойзу сөгләэр, кочулал, шоодуг, сургаалдыг, шүлүк тургузуглуг, элдәртиглиг уткалыг улуг эвес хемчәэлдиг чогаал. Басня дириг амытаннар дугайында тоолдардан укталган.

Денделге дәрге кандыг-бир чүвени азы болуушкунну өске бир чүвеге азы болбулушкунга дөмейләэрин ынча дәэр. Ооң сорулгазы — чогаалдың маадырларын азы болуушкуннарын номчукчуга көсүү болдуруп, ооң утказын улам ханы илередип, сагыш-сеткилди хайныктырып, ук чогаалды ханызы-бile шингээдип алышынга дузалаар.

Диригжидилге — дириг эвес чүвелерни азы бойдустуң болуушкуннарын кижилер болгаш дириг амытаннар ышкаш, амытыныг, дириг чүве дег кылдыр көргүзөр, чогаалга ажыглаар кол уран-чечен аргаларның бирәэзи.

Эпитет — кандыг-бир чүвениң азы болуушкуннуң онзагай шынарын тайылбырлаарынга ажыглаан уран-чечен тодарадылга. Ол чүвени азы болуушкунну улам тода илередип, дылды, домакты уран-чечен болдурап.

Эпитет ийи талалыг: бир талазында, кандыг-бир чүвени азы болуушкунну уран-чечен чуруп көргүзөр; ийи талазында, чогаалдың кол бодалын илередирингे дузалаар, чогаалчының сагыш-сеткилин, хөөнүн илередир.

Пейзаж — чогаалдың тема, идеязын илередирингө, маадырларның иштики сагыш-сеткилин улам тода чуруурунга ужур-дузалыг бойдус чурумалы.

КЛАССТАН ДАШКААР НОМЧУЛГАГА ХЕРЕГЛЭЭР ЧОГААЛДАР

Улустуң аас чогаалындан: «Алдан ала чылгылыг Аллаадай-Мерген», «Ашак биле парлар», «Баазацайның тоолдары» (шилиир), «Ирей-кадай биле Алдын-кушкаш», «Ийи алышкы»; тыва улустуң тывызыкторы (шилиир). Чоннуң чечени (шилиир).

Авторлуг тоолдар: К.Тоюң «Самдар оол биле Бөрү», С.Сүрүң-оол «Хунажык», В.Сагаан-оол «Дүктүг-Ары биле Дойду-Кушкаш».

Тыва литературадан: В.Эренчин «Ийи өңнүк», Ю.Кюнзегеш «Үгү биле Койгун», С.Сүрүң-оол «Адан биле Шил», М.Доржу

«Кымысскаяк», С.Сарыг-оол «Кадарчының ыры», Ч.Куулар «Кудурук», К.Аракчаа «Кара-Ашактың кускуну», М.Эргеп «Өргө биле дуруя», Б.Хөвөнцмей «Адазының айбызынга», «Марска чедер частым», Ф.Сеглеңмей «Нина Салчак каникулда», М.Өлчей-оол «Хөөрээрниң чугаалары», А.Ондар «Октаргайга ужурагалдар», О.Сувакпит «Тывынгыр оол», «Ногаан таңныл», Ш.Суваң «Медээ», С.Пюрбю «Россияга йөрээл», Ю.Күнгегеш «Россияның ырлары», С.Молдурга «Тыва кижи», О.Түң-оол «Тыва чонум», М.Кенин-Лопсан «Эки турачы тыва кыстаргага», О.Намчылак «Украин фамилиялыг арат», С.Маады «Шумов алышкылар», М.Сундуй «Эки турачы аyttыг эскадрон».

Орус болгаш өске национал литературадан: С.Шипачёв «Тыва өңүктеримге», В.Манаенков «Тыва эки турачылар дугайында баллада», П.Ершов «Мөгенниг альтыгаш», И.Крылов «Куу, Рак болгаш Шортан».

Даштыкы аас чогаалы болгаш литературадан: Делегей улустарының тоолдары (шилиир), Э.Распэ «Мюнхгаузенниң ужурагалдары. Д.Дэфо «Робинзон Крузонуң ужурагалдары».

ШЭЭЖИЛЭЭР ЧОГААЛДАР:

1. Ю.Күнзегеш. «Сиген шөлүнде».
2. О.Сувакпит. «Арзылаң биле Пар».
3. О.Саган-оол «Эжишкiler» (бойдус чурумалы).
4. С.Сарыг-оол. «Маадыр Чүргүй-оол» (үзүндү).
5. О.Сувакпит. «Россияга алдар».
6. А.Үержaa «Ие дылым».

ДОПЧУЗУ

Ном дугайында сөс	3
<i>C. Сарыг-оол.</i> Ном	4
<i>Ю. Кюнзегеш.</i> Сиген шөлүнде	5
Денелге	7
<i>C. Сарыг-оол.</i> Эдер амытаннар	8
I кезээ. Эгээртимес эртине-байлак — аас чогаалы	14
Улустуң аас чогаалы	14
Тоолдар	16
Хуулгаазын тоолдар	19
Тос оолдуг Доктагана кадай	19
Анаа тоолдар	28
Балыкчы Багай-оол	28
Чаңгыс ой айттыг үш алышкы	34
Дириг амытаннар дугайында тоолдар	38
Чеди иелиг Чес-Мыйис	38
Кускун биле үгү	39
Эпитет дугайында билиг	41
<i>Леонардо да Винчи.</i> Итпиктер болгаш оларның оолдары	42
Пеликан	44
Үлегер домактар болгаш чечен сөстер	45
Үлегер домактар болгаш чечен сөстер дугайында билиг	46
Аас чогаалының биче хевирлери	52
Триада	53
Тывызыктар	54
Тывызыктар дугайында билиг	56
II кезээ. Аас чогаалындан ужукталгаш	61
<i>К-Э. Кудажы.</i> Кым эң ажыктыгыл?	61
<i>M. Эрген.</i> Чартык арбай	69
<i>C. Сүрүң-оол.</i> Карактар дугайында маргылдаа	72
<i>Ч. Чүлдүм.</i> Тарааның тывылганы	74
<i>M. Эрген.</i> Хек чүге ыраажы болганыл?	76
Авторлуг тоолдар	77
<i>O. Сувакпим.</i> Арзылаң биле Пар	78
Басня дугайында билиг	79
<i>C. Серен.</i> Ном биле Портфель	80

<i>И. Крылов.</i> Каарган болгаш дилги	81
Диригжидилге дугайында билиг.....	83
<i>Л. Иргит.</i> Теве.....	83
III кезээ. Чаштар делегейиниң көрүнчүү	85
<i>Л. Чадамба.</i> Аян-чорук	85
<i>Ө. Монгуш.</i> Тергелиг аyt	99
<i>О. Саган-оол.</i> Эжишкiler	100
Пейзаж дугайында билиг	104
<i>О. Сувакпим.</i> Аyt чарыжы.....	105
<i>М. Эрген.</i> Өдүгенде чайлаг.....	108
<i>Ш. Суваң.</i> Кара-Баштыг.....	124
<i>P. Лудуп.</i> Таваар, маажым бадып келгеш.....	129
IV кезээ. Хуулгаазыннар делегей.....	131
<i>Ш. Суваң.</i> Хүн-Херелден аалчылар.....	131
<i>Н. Куулар.</i> Танаа-Херелдин чуртунда	151
Э. Донгак. Буянныг амьтанинар (Чолдак-Аңчының чаңгыс кезектиг, уш көргүзүглүг шиизи)	173
V кезээ. Ыдыктарым	192
<i>C. Пюробю.</i> Үннак Тывам.....	192
<i>O. Сувакпим.</i> Россияга алдар.....	194
<i>A. Уержаа.</i> Ие дылым	195
VI кезээ. Тиилелгениң сыйлыштары	197
<i>C. Сарыг-оол.</i> Маадыр Чургүй-оол	197
<i>Муса Джалиль.</i> Укчугаштар	199
<i>M. Сундуй.</i> Дайынчылар	201
<i>O. Сувакпим.</i> Кечил-оолдуң солдаттары	204
VII кезээ. Дириг амьтанинар делегей	206
<i>Ю. Кюнзегеш.</i> Эзимнерниң ыры	206
<i>A. Куулар.</i> Сыын мунупкан	207
<i>C. Сүрцн-оол.</i> Ус-кушкаш	211
<i>M. Күжүгет.</i> Азыранчып чорааш.....	213
<i>B. Санги.</i> Тулаага ужуражышын	220
<i>Капсырылга</i>	226

Учебное издание

КУЖУГЕТ Мария Амын-ооловна
ООРЖАК Лидия Хорагаевна
ЧАМЗЫРЫН Екатерина Тамбьеевна
ШААЛЫ Алевтина Сугдуревна

РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА

5 класс

Учебное пособие для общеобразовательных организаций

На тувинском языке

Редактор *O. M. Баир, Л. А. Ооржак*

Художник *В. У. Донгак*

Дизайн обложки *M. Ч. Чоодуу*

Компьютерная верстка и дизайн *Л. А. Ооржак*

Корректоры *В. Ш. Чамьян, А. А. Кужугет, В. В. Монгуш*

Подписано в печать 05.07.2021. Формат 70×90 1/16. Бумага офсетная. Печать офсетная. Гарнитура TTSchoolBook. Физ.печ л. 14,5. Тираж экз. Заказ № .

Оригинал-макет подготовлен в ГБНУ Министерства образования и науки РТ «Институт развития национальной школы», 667000, г. Кызыл, ул. Рабочая, 2. тел.\факс: 8(394-22) 6-17-52, e-mail: tuvaschkola@mail.ru

Отпечатано в полном соответствии с качеством представленного электронного оригинал-макета в ООО Издательство «Офсет» 660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51. e-mail: commerc@pic-ofset.ru